

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҮ ИНСТИТУТЫ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРИ**
илимий семинар

МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нөкис – 2020

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕЎ ИНСТИТУТЫ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРИ**

Ўзбекстан Республикасы Илимлер
академиясының ҳақыйқый ағзасы, Ўзбекстан
хәм Қарақалпақстан Республикаларына
хызмет көрсеткен илим ғайраткери
Марат Көптилеуович Нурмухамедовтың
90 жыллық юбилей сәнесине бағышланған
илимий семинар

МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нөкис
«Илим» – 2020

УОК: 4
КБК: 80
Қ-50

Қарақалпақ филологиясының мәселелери.

Илимий семинар материаллары. II Топлам ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкис: «Илим», 2020. – 204 б.

Быйыл пүткіл дүньяға аты белгили тюрколог алым, өзбек хәм қарақалпақ әдебияттануы илиминің ири ўәкили, филология илимлеринің докторы, профессор, Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына мийнети сиңген илим ғайраткери, белгили жәмийетлик искер, Марат Көптілеуович Нурмухамедовтың туўылғанына 90 жыл толды. Алымның юбилей сәнесине бағышланған бул илимий топламда ҳәзирги ўақытта ӨзР ИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институтында илимий-изертлеу жумысларын алып барып атырған филолог алымлардың хәм изертлеушилердің илимий мақалалары орын алған.

Топлам материалларынан филолог-қәнийгелер, ана тили хәм әдебияты пәни оқытыўшылары, магистрлар хәм бакалавр бағдарындағы студентлер пайдаланыўы мүмкин.

Редколлегия:

Альниязов А.И. (бас редактор)
Нажимов П.А. (жуўаплы редактор)
Хошниязов Ж.
Бекбергенова З.У.
Бекимбетов А.М.

Пикир билдириўшилер:

ф.и.к., доц. **М.Қурбанов**
(PhD) **С.Бекчанова**

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты Илимий кеңесинің 2020-жыл 23-сентябрьдеги №7-санлы қарары менен баспаға усынылған.

ISBN: 978-9943-374-88-1
© «Илим» баспасы-2020

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰ ИЛИМИНИҢ КӨРНЕКЛИ ҰӘКИЛИ

Баҳадырова С.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Быйыл дүньяға аты белгили тюрколог, өзбек хәм қарақалпақ әдебияттаныу илимининң ири ўәкили, филология илимлерининң докторы, профессор, Өзбекстан Илимлер Академиясының академики, Өзбекстанға хәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим ғайраткери, белгили жәмийетлик искер Марат Көптилеўович Нурмухамедовтың туўылғанына 90 жыл толады.

Ол 1930-жылы 6-январьда Қарақалпақстанның Төрткүл қаласында туўылады. Оның жаслық жыллары күтә қыйын жағдайда өтеди. Әкеси Көптилеў Нурмухамедовты совет хўкимети партия хызметинде ислеп атырған жеринде «халық душпаны» деп наҳактан репрессия етеди, ол 1937-жылы атылады. 1957-жылы әкеси «гүнасыз» деп ақланғанға шекем оның семьясы совет хўкиметининң қадағалаўында болады. Усы аўыр жылларда болажақ илимпаздың илимге деген интасы оянады, елге елеўли азамат болыў әрманы қәлиплеседи.

Ол 1950-жылы Қарақалпақ Мәмлекетлик пединститутын питкереди. Сол ўақыттағы Қарқалпақстан комплексли илим-изертлеу институтының директоры болып ислеп атырған Нәжим Дәўқараевтың ғамхорлығы менен Москвадағы СССР Илимлер Академиясы Шығыстаныў институтына аспирантураға түседи. Нәжим аға оны өзининң илимий басшысы Е.Э.Бертельс пенен таныстырады хәм оның кандидатлық диссертациясының илимий басшысы болыўға келисимин алады. Аты дүньяға белгили илимпаз Е.Э.Бертельстинң шәкирти болыў жас илимпазды илимниң ҳақыйқый жолына жетелейди. 1953-жылы «Рус әдебиятының қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына тәсири» деген темада кандидатлық диссертациясын жақлайды. Ол 1953-1959-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан экономика хәм мәденият институтында илимий хызметкери, сектор баслығы, институт директорының орынбасары болып ислейди. Соның менен бирге, 1957-1959- жыллары «Әмиўдәрья» журналының редакторы, 1958-1959-жыллары Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының баслығы жумысларын алып барады. Усы институт директорының орынбасары болып ислеп атырғанда 1956-жылы аты дүньяға белгили «хәзирги «Дала Лувры» деп аталып атырған искусство музейин дүзген И.В.Савицкийди институттың искусство секторына жумысқа алады. Бул ўақытта И.В.Савицкий 1950-1956-жыллары Қарақалпақстанда болған С.П.Толстов басшылығындағы СССР Илимлер Академиясының Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедицияның художниги болып келген еди.

1959-жылы Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институтының базасында Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы дүзилип, оның биринши баслығы М.К.Нурмухамедов болады (1959-1961-

жж.), ал 1961-1966-жыллары ол Қарақалпақстан Областылық партия комитетинің секретары болып ислеиди.

Усы Областылық партия комитетинің секретары болып ислеп атырғанда ол И.В.Савицкийдің қарақалпақ искусствосына арналған өз алдына музей ашыў идеясын қоллап-қуўатлайды. 1966-жылы бул музейдің ашылыўында оның жәрдеми үлкен болды. 1965-жылы «Қарақалпақ совет прозасының раўажланыў жоллары» деген темады докторлық диссертациясын жақлайды, 1966-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы болады, 1966-1974-жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясының тарийх, тил билими хәм әдебияттаныў бөлиминиң академик-секретары хәм Президиумының ағзасы болады. 1968-жылы профессор атағын алады, 1974-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының академиги болып сайланады.

1974-жылы А.С.Пушкин атындағы тил хәм әдебият институтының директоры, 1974-1979 -жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясының вице-президенти, 1979-1985-жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясының тарийх, тил билими хәм әдебияттаныў бөлиминиң академик-секретары хәм Президиумының ағзасы, 1985 –жылдың март айынан өмиринің ақырына дейин Нөкис мәмлекетлик университетинің ректоры болып ислеиди. Ол 1986–жылы 20-июньда Түркияда хызмет сапарында автомобиль катастрофасынан мезгилсиз қайтыс болды. Ол Қарақалпақстан хәм Өзбекстан Жоқарғы кеңесинің бир неше рет депутаты болды, орден, медаллар менен сыйлықланды. Ол «Қарақалпақ совет прозасы» мийнети ушын Бердақ атындағы Қарақалпақстан республикалық сыйлығын, «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхы» (жәмәәтлик авторлықта) мийнети ушын Беруний атындағы Өзбекстан Мәмлекетлик сыйлығын алды. 1980-1986-жыллары совет тюркологлар комитетинің орынбасары, 1981-1986-жыллары пүткил аўқамлық Шығыстаныў ассоциациясының ағзасы, «Совет тюркологиясы» журналының редколлегия ағзасы, 1955-жылдан СССР Жазыўшылар союзының ағзасы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Жазыўшылар басқармасының ағзасы болды. 400 ден аслам илимий мийнеттиң авторы, оның шығармалары рус, англис, француз, украин, казак, түркмен, венгер, түрк тиллерине аўдарылған.

М.К.Нурмухамедовтың пүткил өмири илимди изертлеўге хәм илимди шөлкемлестириўге, басшылық етиўге арналды, басшы жумысларда ислеўине қарамастан, илимий-изертлеў жумысларын баслы орынға қойды. Ол қарақалпақ әдебияттаныў илимине 1950-жыллардың басында келген болса, 1980-жыллардың орталарында дүнья көлеминде аты белгили тюрколог болып жетисти. Оның илимий изертлеў жумысларының шегарасы кең. Ол ең биринши ири монографиясы болған жоқарыда аты көрсетилген кандидатлық диссертациясында қарақалпақ әдебияты менен рус әдебиятының байланысын изертлеў арқалы қарақалпақ халқының экономикалық, мәдений хәм әдебий байланысын халықтың тарийхый жолына тийкарланып ашып берди. Бул теманы соңынан кеңейтип, «Из истории русско-каракалпакских культурных связей» (Ташкент, 1974), «Рус-каракалпак мәдений байланыслар

тарийхынан» (Нөкис, 1977), «Судьба народа – судьба литературы» (Нукус, 1981) мийнетлерин жазды.

Ол совет хукимети дәуириндеги қарақалпақ әдебияты тарийхын, оның раўажланыў жолының барлық басқышларын, жанрларын терең изертлеген илимпаз. Ол 1959-жылы «Краткий очерк каракалпакской советской литературы» мийнетинде ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхына биринши рет толық илимий баҳа берди. Буннан соң оның басламасы менен «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерклери» (Ташкент, 1968) баспадан(коллективлик авторлықта) шықты. Бул совет дәуириндеги қарақалпақ әдебиятында биринши фундаментал изертлеў еди. Усы жумыстың даўамы ретинде оның илимий басшылығында рус тилинде «История каракалпакской советской литературы» (Ташкент, 1981, жәмәатлик авторлықта) монографиясы баспадан шықты.

М.К.Нурмухамедов қарақалпақ әдебиятының ярым әсирден аслам тарийхын, раўажланыў жолларын, жанрлық өзгешелигин, оның авторларының творчестволық портретин изертлеген илимпаз. Оның «Қарақалпақ совет прозасы» (Нөкис, 1957), «Проза ҳаққында» (1964), «Краткий очерк истории каракалпакской советской литературы» (Ташкент, 1959), «Каракалпакская проза периода Великой Отечественной войны» (Нукус, 1961), «Каракалпакская советская проза» (1968), «Довоенная каракалпакская проза» (Нукус, 1959), «Зарождение каракалпакской советской литературы» (Москва, 1970), «Урыстан соңғы қарақалпақ прозасы» (Нөкис, 1964), «Хәзирги заман қарақалпақ прозасы» (Нөкис, 1968), «Развитие жанра поэмы в каракалпакской литературе» (Ташкент, 1976), «Каракалпакская поэзия (краткий очерк)» (Ташкент, 1977) т.б. изертлеў жумыслары қарақалпақ әдебияттаньў илиминин жетискенлиги болып табылады.

Ол Бердақ Қарғабай улы ҳаққында «Бердақ қарақалпақ халқының уллы шайыры» (Нөкис, 1979), «Бердах – великий поэт каракалпакского народа» (Ташкент, 1977), «Бердах – основоположник каракалпакской литературы» (Москва, 1978) мийнетлерин жазды. Ол ХХ әсирдин басында жасаған классик әдебиятымыздың ўәкили Аяпберген шайыр ҳаққында «Аяпберген Мусаев – зачинатель каракалпакской советской литературы» (Ташкент 1981), «Аяпберген Муўса улы – қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшы» (Нөкис, 1981), «Аяпберген Муўсаев» (Нөкис, 1981) мийнетлери совет дәуириндеги қарақалпақ әдебиятында жана изертлеў болып есапланады.

М.К.Нурмухамедов илимде көп проблемаларды көтерген, көп илимий мәселелерди изертлеўге араласқан илим дүньясындағы үлкен тулға. Ол күтә эрудициясы күшли, патриот, қарақалпақ халқының мәдениятын, әдебиятын дүньяға танытқан илимпаз еди. Ол қарақалпақ әдебияты менен бирге тарийхын, этнографиясын, мәдениятын, фольклорын изертледи. Ол Арал проблемасын көтерип, ол бойынша бир неше мақалалар жазды, Арал проблемасының дүньялық проблема екенлигин, Аралдың тәғдири адамзаттың тәғдири екенлигин айтып, белгили жазыўшыларды, илимпазларды бул проблеманы шешиўге шақырды. Ол халқымыздың

тарийхын әйемги дәуірден изертлеген С.Камалов, Т.А.Жданко менен бирликте «Қарақалпаки» (Ташкент, 1971) мийнетин жазды. Еки томлық «История Каракалпакской АССР» (жәмәәтлик авторлықта) кітабының рус хәм қарақалпақ тилинде баспадан шығыуына илимий басшылық етти.

М.К.Нурмухамедов тек қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеу менен шекленбеди. Ол А.Науайы, А.С.Пушкин, Л.Толстой, М.Шолохов, Айбек, Ш.Айтматов дәретиўшилиги ҳақында мақалалар жазды. Ол бир қатар көп томлықлардың, энциклопедиялардың жуўаплы редакторы, редколлегия ағзасы болды. Олардан өзбек тилинде баспадан шыққан еки томлық «Әдебият теориясы», Әбу Әли Ибн Сина, Беруний, И.М.Муминов, Ҳамза, Айбек, Ғ.Ғулам, Х.Алимжанның көп томлығын, Н.А.Баскаковтың мийнетлерин көрсетиўге болады. Ол «Қарақалпақ поэзиясының антологиясы»ның рус хәм қарақалпақ тиллериндеги басылымларына алғысөз жазды, редакторлық хызметти атқарды, «Большая советская энциклопедия», «Өзбек совет энциклопедиясы», «История многонациональной советской литературы» сыяқлы мийнетлердің жазылыуына қатнасты.

М.К.Нурмухамедовтың «О зарождении письменной литературы у полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана» (Ташкент, 1970) мийнети илимде үлкен жаңалық болды. Ол биринши рет ярым көшпели хәм ярым отырықшы турмыста жасаған қарақалпақ халқының жазба әдебиятының миллий өзгешелиги ҳақында жаңа илимий концепцияны усынды. Усы мийнетинде айтылған илимий болжауларын рус тилинде шыққан «Культура советской Каракалпакии» (Москва. 1971) мийнетинде тастыйықлады. Оның бул мийнети англичан, француз тиллерине аударылды.

Ол бир неше халықаралық конгресслерге, симпозиумларға, конференцияларда халқымыздың миллий мийрасы ҳақында (Берлин, Бомбей, Болонье, Галле, Бағдад, Стамбул) баянатлар жасап, қарақалпақлардың әдебиятын, мәдениатын дүньяға танытыўда үлкен хызмет етти.

Оның рус әдебиятында А.С.Пушкин сыяқлы әжайып шайырдың творчествосына Орта Азия халықлары фольклорының тәсирин изертлеген мийнетлери илимде жаңалық болды. Ол «Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии (сюжетные аналогии, переключки образов)» (Ташкент. 1983), «Пушкин, Оренбург и Оренбуржцы» (Ташкент, 1984), «Средняя Азия в творчестве А.С. Пушкина» мийнетлеринде Пушкин творчествосына Орта Азия халықлары фольклорының хызметин илимде белгисиз дәреклер, фактлер менен дәлиллеп берди. Оның бул мийнетлери тек бизде емес, ал рус әдебияты тарийхында әҳмийетли изертлеу болды.

Ол қарақалпақ әдебияттануы илимине бир топар талантлы, излениўши шәкиртлерди тәрбиялап шығарды. Ол филология илимлериниң докторлары К.Мамбетов, Қ.Камалов, Қ.Байниязов, солардың қатарында маған да, филология илимлериниң кандидатлары Ж.Нарымбетов, Ә.Қожықбаев, С.Аллаяров сыяқлы илимпазларға устазлық етти.

М.К.Нурмухамедов қарақалпақ илиминиң раўажланыўын үлкен үлес қосқан, халқымыз ушын тынбай, шаршамай мийнет еткен, талантлы, аты

дүньяға белгили илимпаз еди. Өз халқын шексиз сүйген, ҳақыйқат патриот инсан, илимниң тар жол, тайғақ кешиўлерин ҳадал мийнети менен жеңген, илимниң ҳақыйқый жанкүйер илимпазы еди. Ол арамыздан ерте кетти. Оның мийнетлери қарақалпақ илиминиң алтын фондынан жоқары орын алады, халқымыз оны ҳеш ўақытта умытпайды, халқымыздың миллий мақтанышы болған әжайып перзентлериниң қатарында мәңгиге жасайды.

АКАДЕМИК М.НУРМУХАМЕДОВТЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫН ИЗЕРТЛЕЎДЕГИ ХЫЗМЕТЛЕРИ

Хошаниязов Ж.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Академик Марат Нурмухамедовтың қарақалпақ романларын Орта Азия халықлары орталығындағы әдебий жетискенликлер менен салыстырып изертлеўдеги илимий тәжрийбелериниң нәтийжелери қарақалпақ романшылық дәстүрин буннан былай да қәлиплестириўге хәм раўажландырыўға тийкар болғанлығы бәршемизге мәлим. Бул бағдардағы оның ислеп шыққан концепцияларының ең әхмийетли тәреплериниң бири қарақалпақ романларының пайда болыўында халық аўызеки дәретпелериниң тәсирин анықлаў хәм олардан пайдаланыў илажларын ислеп шығыўдан ибарат болды. Мәселен, оның «Дәретиўшилиқ үйрениў тек бир жазыўшының ямаса тек бир әдебияттың тәжрийбесин қабыл етип алыўды аңлатпайды. Үйрениўде бизиң билимиздиң, идеялық ой-пикиримиздиң, мәдений дәрежелердиң қәлиплесиўине көплеген халықлардың руўхый дәретпелери қатнасады. Сол әдебиятлардың руўхый байлықлары базасында, соның ишинде өз миллий әдебиятының руўхый ғәзийнелери базасында қәлиплеседи». Мине усы принципке тийкарланған ҳалда, алым қарақалпақ фольклорының, яғный, миллий руўхый ғәзийнелеримиздиң әхмийетин белгилеп береді. Ҳақыйқатында да, хәр бир роман хәм оның авторлары өз миллети, өз халқы орталығындағы болып өткен ямаса болып атырған ўақыяларды сөз етеди. Оларда миллий турмыслық фактлер, фольклорлық дәретпелердиң сол сюжетлери ушын характерли үлгилери, үрп-әдет, дәстүрлер беккем орын алады. Сонда ғана шығарма көп санлы оқыўшылардың ажыралмас руўхый мүлкине айлана алады. Әлбетте, Марат Нурмухаммедовтың өз ўақтында берген илимий мәсләхәтлери жазыўшыларымыз тәрәпинен дурыс қабыл етилип, қарақалпақ романларының жетилисиўине, идеялық, көркемлик өзгешеликлериниң нығайыўына жол ашып берди. Соның менен бир қатарда, алым тиккелей фольклорлық шығармалардың тарийхый дәреклерине, олардың жыйналыў, жәрияланыў хәм изертлениў зәрүрликлерине қатаң дыққат аўдарды. Әсиресе, алымның «Рус-қарақалпақ мәдений байланыслары тарийхынан» (Т. «Фан», 1974) деген мийнетинде қарақалпақ халқының аўызеки дәретпелерине тийисли көпғана жаңа мағлыўматларды келтирип өтеди. Онда XVIII-XIX әсирдиң соңғы жыллары хәм XX әсирдиң баслапқы жылларына шекемги аралықтағы қарақалпақлардың турмыс мәденияты, фольклоры менен

қызығыўшы саяхатшылардың, изертлеўшилердің, әскерий хызмет ўәкиллериниң миллий фольклорлық дәрәтпелеримиз туўралы билдирген пикирлери, жазып алған хәм баспадан шығарған үлгилери ҳаққында тарийхий мағлыўматлар үйренилип шығылады, олардың әхмийети белгилеп бериледи. Алым бул аналитикалық жумысларды әмелге асырыўда көп ғана баспа жүзин көрген, архивлик дәрәклерден ибарат болған таңсық (редкий) басылмаларды, күнделикли дәрәтпелерди, хабарларды хәм басқа да хўжжетлерди пухта пайдаланған. 1874-жылы Н.Г.Столетов басшылығында шөлкестирилген арнаўлы Әмиўдәрья академиясының ағзалары Л.Н.Собелев, Ризи Кули Мирза, Н.Н.Каразинлердиң очерклик бақлаўлары туўралы қызықлы мағлыўматлардан пайдаланған. Мәселен, ол Л. Соболевтиң «Русский инвалид» журналында 1874-жылы №13, №216-санларында жәрияланған «Әмиўдәрья экспедициясы ҳаққында хатлар» деген бақлаўларында XIX әсирдиң 70-жылларындағы қарақалпақлардың турмысы хәм олардың оннан бурынғы кеширмелери ҳаққында мағлыўматлар келтиреди. Шымбай қаласының тарийхына тийисли аңызларды, Арал балықшыларының арзан балықлары, Аққала қорғаны туўралы мағлыўматлардың әдебий-көркем түрдеги очерк екенлигин, оларда аңыз-әңгимелердиң жийи пайдаланғанлығына дыққат аўдарады. Бундай жағдайлар көплек ушырасады, дейди алым хәм автордың сөз етилип атырған үлкеге айрықша ықлас пенен қатнаста болғанлығын дәлиллеллеўши фактор сыпатында баҳалайды.

М.Нурмухамедов «Амудәрья областының қысқаша очерки». (Персия принци Ризи-Кули Мирза улы императордың флюгель-адютанты тәрәпинен таярланған. (СПб, 1875) очерклериндеги айрым мағлыўматлардың анық емеслигин есапқа алған ҳалда, ол оғада қызығарлы турмыслық фактлерди бақлағанлығын атап өтеди. Онда қарақалпақлардың үйлениў тойларындағы қосықлардың атқарылыў шеберликлери, ойын хәрәкетлери (секириў, аткөншеклерде ушыў), китап-қағазлар, сыя-кәлемлер ҳаққындағы мағлыўматлар, диний мазмундағы Шымбай қаласында жазылып алынған еки қосық, Шымбайдағы «Тасқырман» әпсанасының мазмуны келтиргенлигин айрықша мақтаныш етеди.

Усы экспедацияның ағзасы, рус жазыўшысы, художниги, изертлеўшиси Н.Н.Каразинниң (1842-1908) бул бағдардағы жумыслары ҳәзирги изертлеўшилеримизди қызықтыратуғын мағлыўматларға бай екенлигин белгилеп, олардың айрымларына тоқтап өтеди. Н.Н.Каразин қарақалпақлардың тәбиятына, турмысына дәрәкли очерклер, повесть, романлар жазған, картиналар, сүүретлер салған. Мәселен, ол «Арқадан түсликке» (СПГ, 1905, изб. П.П.Сойкина) деген романының бир бөлегинде Аралдың түслик Әмиўдәрьяның төменги жағаларына өз сүйиклисин излеп шыққан бас қахарман – Степанның қарақалпақлар арасындағы хәрәкетлерин унамлы баҳалайды. Романның ўақыялары тиккелей усы этирапларда болып өтеди. Н.Н.Каразинниң Орсктен Қазалыға, Қос-Аралдан Қусхана таўға, Қусхана таўдан Шымбайға, оннан кейин Хийўа сапарлары романда жазыўшының өз өмиринен алынған фактлерден ибарат екенлигин

тастыйыклап береді. Романда хәтте Тоқпақ Ата (Тоқпақ Атаға арналған бап) әпсанасы туұралы мағлыұматлардың пайдаланғанлығын, өткендеги қарақалпақ балықшыларының турмысынан дәрек беретуғын мағлыұматларды келтирип өтеді.

Алымның Н.Н.Каразин туұралы билдирген пикирлеринде оның қарақалпақ салдаұшылары айтқан «Жаман шығанақ» қосығына қызыққанлығы тийкарында «Амударья бурлақлары» деген сүүрет салғанлығына кеўил аўдарады хәм И.Е.Репиннің (1844-1930) «Волгадағы бурлақлар» (1873) картинасы менен салыстырады.

М.Нурмухамедов Н.Н.Каразиннің қарақалпақлар турмысынан алынған хәм хәрқыйлы баспа орынларында жәрияланған картиналары көп екенлигине итибар қаратады. Оларды атпа-ат көрсетип өтиўге хәрекет етеді. Мәселен, «Арал теңизиниң келбети», «Арал теңизи», «Үстирт», «Әмиўдәрья салдаұшылары», «Қарақалпақ», «Қарақалпақ шатпасы» (кибитка), «Таллы жағыс», «Қабан», «Жолбарыс», «Кең даладағы сайғақ, сексеўил», «Сары көлдеги балықшылар», «Ешек арба, қарақалпақ типлери», «Нөкис қыслаўы», «Шылпық қаласы, әййемги қорғанның қалдықлары», «Костёр дөгерегинде», «Әмиўдәрьяның қуяр жерлериндеги Арал флотилиясы параходының хәрекетлери» хәм т.б. картинкалар, пейзажлар, портретлер, этюдлар, эскизлер белгили бир тарийхый өтмиштеги руўхый дүньямыздың кең дүнья орталығында белгили болғанлығына алым айрықша қанаатланыўшылық туйғылары менен қатнас жасайды.

М.Нурмухамедов қарақалпақлардың руўхый дүньясын сақлап қалыўдағы Н. Н. Каразиннің өзине тән өзгешеликлериниң бири оның халық даналықларына терең кеўил бөлиўинде деп есаплайды. Мәселен, алым Н.Н.Каразиннің Шымбай базарында бир кемпирден «Хаяллар патшалығы хаққында ертек»ти жазып алғанлығын (1874) хәм оны жәриялаўға ерискенлигин (Древняя и Новая Россия Т. III, 1875 с 290-294) айрықша атап өтеді. Алым Н.Н.Каразин жазып алған ертектиң мазмунын келтире отырып, оның матриархат (аналық) дәўириниң жаңғырықлары екенлигин, хаяллардың барқулла бахытлы, еркин турмысқа хәўеслигин идеалластырыўшы образлардың қарақалпақлар арасында елеге шекем орын алып киятырғанлығын тастыйықлаўшы факт екенлигин дәлийллейди. Н. Каразиннің сапалы хызмети сонда, – дейди алым, хәзирги фольклор изертлеўшилерине үлги болыўға турарлық хызметлер көрсетти. Ол жазыўшы-аўдармашы сыпатында ертекти абсолют анықлық пенен сөзбе-сөз аўдарды. Кейин, түп нусқаның мазмуны хәм мәнисине ылайықластырып өзиниң аўдармасын қайта ислеп шықты.

Ертекти жазып алыўдағы Н.Каразин атап өткен фактлер, оны баспаға таярлаў барысындағы түсиниклер, комментарийлер хәм ертекти кемпир хаққындағы бақлаўларында айтылған «ол мүмкин болған аңыз-әпсаналардың, ертеклердиң тири китапханасы» деген сөзлери тийкарында М.Нурмухамедов Н.Каразинди түсимпаз, сергек, ақыллы, эрудициялы, жақсы нийетли, әпиўайы адамлар қатарында бахалаўға ериседи.

М.Нурмухамедов Н. Каразин жазып алған ертекті илимий көзқарастан бахалау нәтижесінде ертектің композициялық дүзилисі, уақыялардағы реаллық белгилери, онда артық болып көринип турған хеш нәрсениң жоқлығын, анық, қысқа хәм түсиникли екенлигин, зор қызығыушылық пенен оқылатуғынлығын, ертектің халық дөретиушилигиниң ең хасыл үлгиси, қарақалпақ фольклорының гаўхары екенлигин дәлийллеп бериўге ериседи.

М.Нурмухамедов қарақалпақ фольклорын жыйнау хәм жәриялау жумысларының 1898 ж. А.Е.Россикова тәрeпинен даўам еттирилгенин де атап өтеди. Оның «Қумлар қоршаған Орта Азияда Әмиўдәрьяны бойлап» деген очеркинде (Научное обозрение, 1899 №10, 11, 12, 1901 №10, «Русский вестник», 1902-август, октябрь) бир қатар ертеклер, әпсаналар, аңызлар жазып алған. Олардан «Дүлдүл атлаған» «Түйе мойын қыснағы», хәм «Петро-Александровскийден Нөкиске шекем» очерклеринде «Төрткүл ҳаққында әпсана», «Гәўир қала», «Шейх-Аббас-Али», «Жумыртау қыснағы», «Шылпық қорғаны», «Жыланқыр төбешиги», «Бестөбе» аңыз-әпсаналары жәрияланғанлығы, олардың анықлығы, избе-излиги сақланғанлығы, бирақ, тилекке қарсы, барлық оқыушылар ушын характерли емеслиги аталып өтиледи.

М.Нурмухамедов усы алымның «Хийўа оазисиндеги жергиликли адамлардың ертеклери» («Научное обозрение», 1901, №10, октябрь) деген очеркинде еки атамадағы қарақалпақ ертегиниң жарияланғанлығы туўралы мағлыўмат келтиреди. Оның тийкарғы мазмуны Хан бир жарлының ҳаялына ашық болады. Оны өзине алыу ушын ҳаялдың ерине оларды ислеп атырғанда өлимге гириптар болатуғын қыйын тапсырмалар береди. Бирақ ҳаялының ақыллы мәсләхәтлери менен күйеуи өлимнен аман қалады хәм барлық тапсырмаларды орынлап шығады. Ол ханға барлық жаўларды жеңип, адам тилинде сөйлейтуғын қус әкелип береди. Ол дүньядан ханға ханның әкеси жазған хаты әкелип береди (ҳақыйқатында оны өзиниң ҳаялы жазып береди) Онда ханның әкеси өз перзентин ол дүньяға келиўге мирәт етип атырған болады. Хан әкесиниң «өтинишин» орынлайды. Ертеқ «Хан басқаға өлим тиледи хәм өзи өлимге гириптар болды» деген сөзлер менен жуўмақланады. Бул жағдайларды, алым, «ҳақыйқатлықтың зулымлық үстинен жеңиси деп бахалайды. Ҳақыйқатында да бул сюжет ертеклеримизден турақлы орын алған, тарнсформациялық характерге ийе көшпели сюжетлер топарына киреди. Биз жақында жәрияланған көп томлығымызда да усы ертектің бир неше вариантлары бар.

М.Нурмухамедов А.Е.Россикованың қарақалпақ халық дөретпелери туўралы жыйнаған хәм жәриялаған материалларын бахалай отырып олардың илимий қунлылығына хәм демократиялық принциплер менен әмелге асырылғанлығына айрықша дыққат аўдарады.

Сондай ақ, М.Нурмухамедов усы китабында Бердах, Әжинияз, Өтеш шайыр шығармаларындағы халықлық усыллар менен дөретилген шығармаларын анализге тартады. Бердақ шайырдың Әмиўдәрья бөлиминиң баслығы тәрeпинен шақырылғанлығы, бирақ, Бердақ ден саўлығына байланыслы бараалмай қалғанлығы, бул илажлардың халық дөретпелерин

жыйнаўға қаратылғанлығын, алым, ескере отырып, Бердақтың халық аўызеки дөретпелерине қанық екенлигин тастыйықлаўға хәрекет етеди.

Китапта Әмиўдәрәя бөлиминиң баслығы К. Разгоновтың тапсырмасы менен Жийемурат Бекмухамедовтан «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясын жазып алғанлығы (Ким екенлиги белгисиз) хәм А.А. Дибаетын (1858-1935) бул мәселедеги орны анықланады. Оның жазып алмай өзине жиберилген мағлыўматларды пайдаланғанлығы ҳаққында да сөз етиледі. Бирақ, А.А.Дибает М.Нурмухамедовтың пикиринше, Қарақалпақ дәстанларын жыйнаў хәм жәриялаў жумысларын бириншилерден болып әмелге асырған. Ол «Алпамыс батыр» дәстанынан басқа «Шора Нәрик батыр улы», «Шора батыр» (1895) дәстанларын рус тилине аўдарып баспадан шығарған. Соның менен бир қатарда ол өзбек, қазақ, қарақалпақ фольклорының аўдармалар ислеп илимге үлкен хызметлер көрсеткен. Ҳақыйқатында да оның ислеп кеткен жумыслары қарақалпақ фольклоры тарийхын үйрениўден түпкиликли мағлыўматлардың биринен есапланады.

М.Нурмухамедов Петербург университетиниң профессоры, шығыстаныўшы алым П.М.Мелиоранскийдиң шәкирти И.А.Беляевтың қарақалпақ фольклорын жыйнаўдағы хәм жәриялаўдағы хызметлери ҳаққында да әдеўир изертлеў жумысларын алып барған. Ол 1903-жылы устазының мәсләхәти бойынша Орта хәм Шығыс Азия мәмлекетлерин мәдений турмысын үйрениў мақсетинде илимий сапарға жибериледи. Ол Қарақалпақстанда тийкарынан Нөкис, Шымбай Қоңырат қалаларында болған хәм еки ай даўамында жергиликли халық атқарыўшыларынан, саўатлы адамлардан «Едигей», «Қоблан» дәстанларын «Қарақалпақ шежиресин» жазып алған. Қарақалпақлар арасында мәлим болған Махтумқулының айрым қосықларынан үлгилер, Халық дөретиўшилик өзгешеликлерине хәм халық тилине, тарийхына байланыслы өз илимий ой-пикирлерин билдирген. М. Нурмухамедов оның усы хызметлерин есапқа ала отырып, оны қарақалпақ тилин хәм эпикалық шығармаларын биринши изертлеўшилер қатарына қосады. Ол И. А.Беляевтың «Шыңғысхан ҳаққында аңыз», «Едиге хәм Тоқтамыс ҳаққында жыр», «Қарақалпақлар шежиреси», «Қоблан» дәстанының өзи аўдарған нусқаларын Ашхабатта 1917 жылы, Санк Петербургта 1903-жылы жәрияланғанлығы туўралы баҳалы мағлыўматларды атап өтеди. (Протопалы зачеданий и сообщении членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, вот. 3,4, Ашхабад 1917: Записи Восточного Отделения Императорского Русского Археологического общества, СПб, 1909 г. XIX, вот. 1, с.011 «Известия Русского комитета для изучения средней и восточной Азии, СПб, 1903, №1, 1904, №2».)

И.А.Беляевтың қарақалпақ фольклоры мағлыўматларын жыйнаў хәм баспадан шығарыў бойынша хызметлерин В.М.Жирмунскийдиң пикирлерине қосыла отырып, оны жоқары баҳалайды хәм фольклористикадағы, түркекология тараўындағы биринши изертлеўши деп тән алады.

Алым А.Н.Самайлович (1880-1938г.г.) ҳаққында да тийисли материаллар жыйнап, оның 1908-жылы Хожели қаласында Шыңғысханның

Хорезмди жаўлап алыўы бойынша, Шайх Нажмиддин Кубраның азаплы өлимин сөз ететуғын қолжазбаны сатып алады. «Хорезмнама» ның үзиндилерин қолға түсиреди. «Назлум-Сулыў» мовзалеин, Гәўирқала қалдықларын сүүретке түсиреди. Сондай ақ, алым А.Н.Самайловичтың Гөне Ургенчтеги қарақалпақ Райс Ишаннан Гөруғлының әкеси ҳаққындағы мағлыўматларды жазып алғанлығын хәм жергиликли қосықшылардың, қыссаханлардың сөз өнерине, нама өнерине тийисли материалларды жыйнағанлығын, олардың айрымларының баспада жәрияланғанлығы туўралы дәреклерге силтемелер береді. Алым, бул мәселеде А.Н.Самайлович пенен бирге ислескен, 1935-жылы Москвада ушырасқан жергиликли фольклоршы алым Қ.Айымбетовтың еске түсириўлериндеги қызықлы фактлик дереклерди келтиреді. А.Н.Самайловичтиң қарақалпақ әлиппесине латын графикасын енгизиўдеги хызметлери сөз етиледі. Қарақалпақ аўызеки дәретпелери бойынша билдирген М.Нурмухаммедовтың пикирлери хәм бақлаўлары қарақалпақ фольклорының тарийхын үйрениўге бағышланған дәслепки изертлеўлер болып табылады. Оның сапалылығы, тартымлылығы хәм нақлығы, тийисли мағлыўматларды табыў хәм олардан пайдалана билиў уқыплылығы, дәрекли мағлыўматларды биримлеп жыйнап, архивлик хәм басқада ҳужжетлик характердеги материалларды өз орнында көрсетип өтиў тәжрийбелери, әлбетте, ҳәрқандай илимий жумыслардың нәтийжелилигин тәмийинлейди.

М.Нурмухаммедов бундай тарийхый әҳмийетке ийе излениўлер менен шекленип қалмастан, ол кең көлемде фольклорлық материалларды салыстырмалы усылда үйрениўдиң де шебери болды десек артық айтқан болмаймыз. Мәселен, оның «А.С.Пушкинниң ертеклери хәм Орта Азия халықлары фольклоры» деген китабында (Т. «Фан», 1983, 50б.) алымның усы өзгешеликлери анық көзге тасланады. Ол А.С.Пушкин шығармаларынан орын алған айрым мотивациялық хәм сюжетлик түйинлердиң Орта Азия халықлары, соның ишинде, қарақалпақ халық дәретпелеринде де ушырасатуғынлығын айрықша қызығыўшылық пенен атап өтеди. Мәселен, шайырдың «Руслан хәм Людмила» романындағы «Мың бир түн» ге дәреклес уқсаслықлар, «Кавказ тутқыны»ндағы грузин қосықларының үлгилери, «Бахчасарай фонтаны» ндағы татар қосықларының белгилери, «Цыган» дағы цыган қосықларының тәсири бар екенлиги аталып өтиледі. Ол Орта Азия фольклоры менен Пушкинниң шығармаларын байланыстыратуғын қандай имканиятлар бар? деген сораў үстинде ойланып, пушкинтаныўшылар тәрәпинен белгиленген еки-үш уқсаслықларды тастыйықлаўшы фактлердиң барлығын, бирақ бул сораўға анық жуўап бериўди толық мойнына алмайтуғынлығын илимий этика көз қарасынан ескерип өтеди. Усы мақсетте ол, шайырдың «Салтан патша ҳаққында ертеке» дәретпесине тоқтайды хәм оның қарасөз түриндеги мазмунын келтирип өтеди. Бул мәселеде, белгили дәрежеде өз пикирлерин билдирип өткен Г.П.Снесарев, И.М.Оранский, Н.Н.Туманович, К.А.Айымбетов, К.М.Мақсетов сыяқлы алымлардың шешимлерине нәзер таслап, оларды сынқөз бенен баҳалаўға ҳәрекет етеди. Әсиресе, Хорезм областының Шават районының турғыны Юнусжан

ийшаннан (52-жаста, 1960-ж) Г.П.Снесарев жазып алған эпсанасының «Салтан патша ҳаққында ертек» пенен мазмунлық жақынлығын хәм Г.П.Снесаревтың сол эпсана ҳаққындағы пикирлерине өз түсиниклерин билдириў барысында оның «Патша Акқуў қыз» шығыстағы пери қыздың русласқан образы деген шешимин мақуллаўдың тәрәптары болады. Соның менен бирге өзбеклердің «Хасан-Зухра» дәстаны «Қарақалпақлардың «Шарьяр» дәстаны туўралы аналитикалық бақлаўлар жүргизилип олардың өз-ара уқсас мазмунлары тийкарында пайда болған сораўларды өзлестирип алыўыма, өз-ара тәсирме яки сюжетлердің сиңисийўиме деген ритрикалық талаплар менен белгилейди. Бул мәселеде пикир билдирген алымлардың концепцияларына дыққат аўдарады. Мәселен, алым, проф. Қ.Мақсетовтың «А.С.Пушкиннің ертектери» деген мақаласындағы «мүмкин усы сюжеттин тийкарында шығыс халықларының ертеклик сюжети жатқан шығар» деген болжаў пикирин хәм «Шарьяр» дәстанының XVIII-әсирдің соңғы жылларында пайда болған деген тастыйықлаўшы пикирин салыстыра отырып А.С.Пушкиннің «Шарьяр» дәстаны менен яки оның басқа аналогиялық варианты менен таныс болыў мүмкиншилиги болғанлығын дәлиллеләйши имкан туўдыратуғынлығын атап өтеди. Ал, ортаазиялылардың бул сюжетти Пушкиннен алыў мүмкин деген түсиниклердің надурис екенлигин илимий дәлиллелер менен көрсетип береді.

Алымның мотивациялық бирликлерге кеўил аўдарыўында айрықша әҳмийетли. Мәселен, алым «Урланған бала яки урланған қыз» ҳаққындағы мотивлердің Шығыс халық фольклоры орталығында кеңнен белгили болғанлығын Бердақтың «Ақмақ патша»дәстанында усы сюжеттин халық аўызеки дәрәтпелеринен өткенлигин ямаса Сибирдеги түрк тиллес халықлардың фольклорындағы жаўыз күшлерди алдаў ушын Баланы жасырып бесигине күшик салып қоятуғын дәстүрлерин анализге тартып мотивлердің трансформацияланыў өзгешеликлерин белгилеп бериўге ериседи.

Алым «Салтан патша ҳаққында ертек» теги тағы бир сюжетке дыққат аўдарады хәм олардың Пушкин дәрәтйўшилигине қатнасы, мәселелери, яғный, Пушкин пайдаланған «бочка-теңиз» яки «Сандық-дәрья» сюжетлериниң шығыс халықлары, әсиресе, Орта Азия халықлары фольклоры менен байланыслы тәрәплерин үйрениўди өз алдына мақсет етип қояды. Ол усы бағдардағы мотивлерди Өзбек ертеги «Тахир-Зухра» дан орын алғанлығын, Библия эпсаналарындағы Монсейдің сандыққа салып Нил дәрьясына ығызып жибергенлиги, бул сюжеттин Наўайы дәрәтпелеринен орын алғанлығы, уйғыр ертектериндеги аналогиялық сюжетлердің қолланылыўы, қарақалпақ эпсанасындағы Шыңғысханның туўылыўына байланыслы уқсас сюжетлер хәм Қарақалпақтың уллы шайыры Бердақтың «Шежире» синдеги «сандық-дәрья» сюжетине тийисли мотивлерди анализлеп Пушкиннің ертегиндеги усы мотив пенен салыстырылып үйрениледі хәм усы ертекке тиккелей тәсири болғанлығын анықлайды. Соның менен бир қатарда Пушкиннің бул сюжетлердің барлығы менен танысыў мүмкиншилиги жоқлығын, бирақ оның оғада кең территорияға

таралыуының өзи бул тартымлы сюжеттиң айрымларын еситиў мүмкиншиликлери болғанлығын хәм оларды өз қәлеўинше интерпретациялағанлығын мойынлаў кереклигин белгилеп өтеди.

Сондай ақ, Марат Нурмухамедов «Алтын айдарлы бала, алтын кекилли қыз» ҳаққындағы мотивтиң Пушкин ертегине сиңисиў имканиятлары түслик Сибирде жасаўшы түркий халықлардың, Шығыс, Орта Азия халықларының соның ишинде қарақалпақ халық дәстаны «Шәръяр» да пайдаланғанлығы, хәтте, айрым Европа халықларында да ушырасатуғын оғада кең көлемдеги сюжет екенлигин есапқа ала отырып, оны халық дәретпелери менен байланысly жағдайда пайда болған деп есаплайды.

М.Нурмухамедов қарақалпақ фольклорын изертлеў мәселелеринде «перзенттиң әжайып түрде туўылыўы» сюжеттиң де дүнья жүзи халықларының фольклорында кең өрис алғанлығын салыстырмалы бағдарда изертлеп оны «көшпели сюжетлер» қатарына жатқарады. Бул пикирлерин Г.Н. Потанинниң, В.М.Жирмунскийдиң фольклорлық сюжетлер ҳаққындағы илимий шешимлери менен тастыйықлап береди.

Сондай ақ, М.Нурмухамедов «Пушкин, Оренбург хәм Оренбургшылар» китабында (Тошкент, «Фан» 1984, 63-б.) Қарақалпақларға байланысly архивлик материалларды үйрениў менен бир қатарда, қарақалпақ фольклорының тарийхый басқышларынан дәрек беретутығын мағлыўматларды да утымлы пайдаланады.

Улыўма, М.Нурмухамедовтың қарақалпақ фольклоры тарийхын хәм салыстырмалы фольклорлық изертлеў усылларын қолланыўдағы өзгешеликлери айрықша даралып турады. Ол еле қолға алынбай атырған, фольклорлық дәретпелерден көплеп орын алған «Көшпели сюжетлериди» изертлеп, баслама ислеген хәм оны үйрениў зәрүрликлерин белгилеп берген, көпғана бизге белгисиз мағлыўматларды илимий орталыққа қосқан, өз-ара фольклорлық тәсир мәселелери концепсияларын ислеп шыққан зәбердес алым болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М.К. Из истории русско-каракалпакских культурных связей, Ташкент, «Фан»1974. – С. 66
2. Нурмухамедов М. К. Сказки А.С.Пушкина и фольклора народов Средней Азии. Ташкент, «Фан» 1983. – С. 50
3. Нурмухамедов М.К. О зарождение письменный Литературы у полуседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана, Ташкент, «Фан», 1970.
4. Нурмухамедов М.К. Судьбы народов и судьбы культур. Ташкент, «Гафур Гулом», 1982. – С. 74-75.
5. Нурмухамедов М.К. Пушкин. Оренбург и Оренбуржцы. Ташкент, «Фан», 1984.
6. Қарақалпақ жазба әдебиятының дөрөўи ҳаққында. «Әмиўдәрья», 1968, № 6, 122-б.

7. Қарақалпақ әдебиятында өз-ара байланыслар хәм өз-ара тәсирлердин гейпара мәселелери. «Әмиўдәрья», 1968, № 10, 127-б.

8. Айымбетов К «Шәрьяр» дэстаны өзбек тилинде. «Әмиўдәрья», 1979, №9, 120-121 б.

9. Мақсетов К. Пушкинниң ертеклери «Әмиўдәрья», 1974 №6, 15-18 б.

МАРАТ НУРМУХАМЕДОВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТИҮШИЛИГИНИҢ ӘДЕБИЯТТАНЫҮ ИЛИМИНДЕ ИЗЕРТЛЕНИҮИ

Бекбергенова З.У.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Сарсенбаева А.К.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Академик Марат Көптилеў улы Нурмухамедовтың өмирбаянлық анкетасына нэзер салар екенбиз, 1950-жылы, әйне 20 жасында Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының рус тили хәм әдебияты факультетиниң питкериўшиси, 1953-жылы 23 жасында «Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири» деген темада илим кандидаты, 1965-жылы 35 жасында «Қарақалпақ совет прозасының раўажланыў жоллары» деген темада илим докторы, 1966-жылы, 36 жасында Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының хабаршы-ағзасы, 1974-жылы 44 жасында ҳақыйқый ағзасы (яғный, академик), 1968-жылы 38 жасында миллий әдебиятлар тараўы бойынша профессор атақларын алыўға миясар болған. Әлбетте, белгили, тюрколог илимпазды усындай жоқары дәрежелерге еристирген сарқылмас байлықлар: «Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири» (1956), «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының қысқаша очерки» (1959), «Урысқа шекемги қарақалпақ прозасы (әдебий илимий изертлеў)» (1959), «Уллы Ыатандарлық урыстан соңғы дәўирдеги қарақалпақ прозасы» (1964), «Қарақалпақ совет прозасы» (Т-1968), «Хәзирги заман қарақалпақ прозасы» (Н-1968), «Рус-қарақалпақ мәдений байланыслар тарийхынан» (1974), «Әдебияттаныў илими хәм идеологиялық гүрес» (1976), «Аяпберген Муўса улы – қарақалпақ совет әдебиятының баслаўшысы» (1980), «Бердақ – қарақалпақ халқының уллы шайыры» (1977), «Халықлардың тәғдири – әдебиятлардың тәғдири» (1982), «А.С.Пушкинниң ертеклери хәм Орта Азия халықларының фольклоры» (1983), «А.С.Пушкин, Оренбург хәм орунбурглилер» (1984), «Таңламалы шығармаларының 2 томлығы» (1983; 1985), «Орта Азия А.С.Пушкинниң творчествосында» (1988) деген атамадағы 20 ға жақын монографиялары менен 400 ден аслам илимий мақалалары есапланады. Алым өзи басып өткен 56 жыллық қысқа өмир жолында 1953-1959-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы экономика хәм мәдениет институтында үлкен илимий хызметкер, бөлим баслығы, директордың орынбасары болып ислеў менен бирге педагогикалық институтта оқытыўшы,

«Әмиўдәрәя» журналының бас редакторы, Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының баслығы лаўазымларын қоса атқарады. 1959-жылы 29 жасында жаңадан ашылған Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының биринши председатели болып сайланады. 1961-жылы Өзбекстан Республикасы компартиясының Қарақалпақстан обкомының секретары, 1966-1986-жыллары Ташкент қаласында Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясында тарийх, тил билими хәм әдебияттаныў бөлиминиң академик-секретары, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының вице-президенти, сол дәўирдеги А.С.Пушкин (хәзирги Әлишер Наўайы) атындағы тил хәм әдебият институтының директоры, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң ректоры болып ислеиди. Әлбетте, бул мәзи фактологиялық мағлыўматлар болып қалмастан, оның артында алымның пүтин өмири даўамында жаслық күш-жигери менен халқымыздың көркем әдебияты менен мәдениятына, илим хәм билимлендириў тараўларына қосқан салмақлы үлеслери жатырғанлығын аңлаў қыйын емес.

Хош, М.Нурмухамедов усындай атақ хәм дәрежелерге қалайынша ерисе алды?. Усындай мийнет искерлигине ерисиўинде алымға қолайлы шараятлар жаратылған шығар?, – деген сораўлардың туўылыўы тәбийғый. Лекин, Марат Нурмухамедов туўылған 1930-жыллар елимизде бир жәмийетлик дүзимниң орнына екиншиси аўмасып атырған аўмалы-төкпели дәўирге туўра келсе, екиншиден, алым балалықтан-ақ, турмыстың, анығырағы тәғдирдиң қыйын сынағына дус келген. М.Нурмухамедовтың әкеси Көптилеў Нурмухамедов 1937-жылы 20-сентябрде «халық душпаны» сыпатында нахақтан айыпланып қамаққа алынады хәм 1938-жылы 18-октябрде бурынғы аўқам жоқарғы Суды әскерий коллегиясының хўкими менен атып тасланады. Жас Марат 7 жасында атадан жетим қалып, турмыстың қыйын қыстаў ўақытларын шаңарақ ағзалары менен бирге бастан кеширеди. Бирақ, келешек өмирге болған қуштарлық Маратты жас ўақытларынан баслап-ақ, оқып, билим алыўға, уллы мақсет жолында тынымсыз излениўге жетелейди.

Академик М.Нурмухамедовтың өмири хәм илимий хызметлери ҳаққында биз белгили әдебият изертлеўшилери, филология илимлериниң докторлары Қ.Султанов пенен Қ.Байниязовлардың баспа сөзде жәрияланған мақалаларынан толық мағлыўмат алыўымызға болады. Мысалы, Қ.Султанов өзиниң «М.Нурмухамедов қандай шаңарақтан шықты?» («Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 27-январь, 2000-жыл) мақаласында Мараттың әкеси Көптилеў халық душпаны сыпатында атыўға хўким етилгеннен соң оның шаңарақ ағзаларына оғада қыйын болғанлығын, олар 1941-жылы гүз айларында Сарайкөлдеги колхозға баслық болып турған Мырзамурат Абдуллаевты паналап барғанлығын, бул киси Мараттың туўысқаны болмаса да, оның келешегине бийпарқ қарамастан, ағаларша ғамхорлық етип, Мараттың Нөкисте жасайтуғын әкесиниң қарындасы Жумагул Нурмухамедова хәм жездеси К.Убайдуллаевты таўып алып, Мараттың рус классында оқыўына жәрдем бергенлигин, соңынан пединиституттың рус

тили хәм әдебияты факультетиниң таярлық курсына кириўинде хәм жатақхана менен тәмийинлениўинде тиккелей Нәжим Дәўқараевтың үлкен жәрдеми болғанлығын турмыс фактлери тийкарында келтирип өтеди. Ал, белгили әдебиятшы Қ.Байниязов «Академик М.К.Нурмухамедовтың күнделик дәптерлери» («Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 6-январь, 2000-жыл) деген мақаласында алымның өмири хәм илимий дәретиўшилиқ лабораториясы ҳақкында үлкен жаңалықтың бетин ашады. «Қарақалпақ әдебияттаньў илиминиң раўажланыўына оғада үлкен үлес қосқан атақлы илимпаз, академик Марат Көптилеў улы Нурмухамедов дәретиўшилиқ жолын бирден илимий мақалалар жазыўдан баслаған жоқ. Ол дәслепп поэзия хәм проза жанрларында өз күшин сынап көрди. Мәселен, 1947-1948-жыллары рус тилинде «Колхоз күши» деген темада гүрриң жазған болса, 1949-1950-жыллары «Москва» хәм «Аспирантура» атлы қосықлар дәретти. Бул гүрриң хәм қосықлар еле идеялық-көркемлик жақтан жетилиспеген шығармалар болғанлықтан, автор оларды баспа сөзге усынбады хәм қолжазба ҳалында қалып қойды. Ҳақыйқатында да, 1946-жылдан баслап онда дәслепп жазыўшы болыў, көп кешикпей әдебиятшы-илимпаз болыў тилеги пайда болды хәм қырк жыл даўамында (1946-1986-жыллар) күнделик дәптер дүзиў жумысы менен шуғылланып, өзиниң көрген-билгенлерин бәрхәма хатқа түсирип барды. Академик М.К.Нурмухамедов усы күнделик дәптерлеринде топланған мағлыўматларға тийкарланып, хўжетли гүрриңлер менен еске түсириўлерин жазыўға кирискен еди. Бирақ, биймезгил келген әжел оның бул дәретиўшилиқ ойларын әмелге асырыўға иркиниш жасады».

Академик М.Нурмухамедовтың күнделик дәптеринде студентлик дәўирге тийисли оғада қызықлы хәм бай мағлыўматларды ушыратамыз. «— Жолдасларым арасында абройым жақсы хәм келешекте буннан да күшли болады. Улыўма, мен бул бағдарда ҳәзиринше ҳешқандай кемшилиқлерге дуўшакерлескеним жоқ. Егерде, сен абырайлы болғың келсе, барлық жумысларға белсене қатнасыўың (егер мүмкиншилигиң болса) хәм турмыстың барлық тараўларында ең алдыңғы қатарда болыўың тийис. Бул мениң тийкарғы ураным хәм бул мени гөзлеген мақсетиме жеткереди, және жанымды бахыт хәм рәхәтке бөлейди. Мен хәр тәреплеме шыныққан спортсменмен, мандалина шертемен, танец ойнайман (сол себепли қызлар менен байланыс жасайман), сўўрет саламан, улыўма басқа да бир нәрселерди ислеп жүрмен! Бизиң ойымызша, М.Нурмухамедовтың басқа да бир нәрселери — оның күнделик дәптерлери еди», — деп жазады Қ.Байниязов.

Және де, мақала авторы Қ.Байниязов: М.К.Нурмухамедовтың өз заманласлары М.Әўезов, Айбек, Ш.Рашидов, Ш.Айтматов, С.П.Толстов, Н.А.Баскаков, Е.Э.Бертельс, Л.И.Тимофеев, Т.А.Жданко, Г.И.Ломидзе, И.А.Султанов, И.Муминов, М.Қаратаев, Б.Қаррыев сыяқлы көрнекли алым, жазыўшылар менен дәретиўшилиқ байланыста болып, олардан үйренгенлигин, өз гезегинде олар менен гүрриңлесиў барысында, ямаса сәлем хатлар арқалы олардың шығармаларында ушырасқан гейпара қәте-

кемшиликлерди дүзетиўине жәрдем еткенлигин, 1981-жылы 1-2-январь күнлери Ш.Айтматовтың «Әсирге татырлық бир күн» романын оқып шығып, оған төмендегише ескертиўлер жасағанлығын, алымның үй архивинен алынған мағлыўматлар тийкарында келтирип өтеди:

1. Сизиң «Автордан» деп аталатуғын Кирис сөзиңиздеги сиясий мотивлер маған бирқанша жасанды болып көринди ҳәм ол жекке адам, инсан ҳаққындағы ойларыңыздың дәрежесинен әдеўир төмен турады.

2. Қәбирдиң қаптал текшеси – «Қазанақ» (Қарақалпақша «илахат») – исламға шекем жерлеў дәстүриниң атрибуты, ал ол мусылманларға тән қәсийет емес;

3. Сиз «Қудайдан басқа қудай жоқ» – дегенсиз. «Бир Алладан басқа алла жоқ», – деў дурыс болар еди («Ила илаха иллалл хуў»).

4. Букей қазақтың аты, ол қарақалпаққа тән емес. Ал, мине Букейдиң қызының аты Айзада – қарақалпақлар арасында кеңнен таралған ат (исм).

5. «Алтын мекире» (қарақалпақша «бекире», русша «шна» қыстың күни Әмиўдәрья менен Сырдәрьяға кетеди ҳәм ол Арал теңизинде қалмайды. (Ал, Сизиң романыңызда, керисинше, Едигей бул балықты Арал теңизинде қыста аўлап жүр)...

Әлбетте, алым тәрәпинен билдирилген бул пикирлер оның кең эрудицияға ийе инсан екенлигин көрсетеди.

Белгили өзбек илимпазы, филология илимлериниң докторы Анқабай Құлжанов «Илм ва ижод оламида» (Т.: «Матбуот», 1980) деген китабының «Марат Нурмухамедов» деген бөлимінде: «...талант, бул жақсы пәзийлет, мениң нәзеримде наўқыран алым Марат Нурмухамедовтың өмири ҳәм дәретиўшилигинде ең тийкаргы ҳәм әдиўли белгилерден бири есапланады. Талантлы басшы ҳәм жәмийетлик искер болған бул жас алым тынымсыз дәретиўшилиқ жумыслар алып барды. Оның дәретиўшилиги қарақалпақ, рус ҳәм тағы да бир қатар басқа халықлар тәрәпинен дәретилген, өз дәўиринде жәмийетлик пикирлерге толқын салған, миллион-миллион адамлардың руўхый дүньясына тәсир еткен ҳәм келешек алымлар ушын бийбаха көркем ғәзийне болып қалған үлкен руўхый байлықлар тийкарында ортаға келди ҳәм камал тапты, раўажланды. Бул жағдай оның оғада көп илимий изертлеў характериндеги мақалаларында да пайда болған» (26-бет), – деп жазады. Және де изертлеўши, алымның «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының қысқаша очерки» (1959) деген атамадағы китабы 1959-жылы Москвада болып өткен өзбек әдебияты ҳәм мәденияты декадасында атақлы илимпазлар тәрәпинен унамлы баҳаланғанлығын Г.И.Ломидзениң: «М.Нурмухамедов сондай қыйын иске бир өзи кирискени ҳәм бул мәселени илимий тийкарлап бергенлигиниң өзи мақтаўға ылайық хызмети есапланады. Оның бул китабына шекем бундай шығарма жаратылған емес еди», – деген, жәнede С.И.Лиходзиевскийдиң: «Жас талантлы қарақалпақ алымы М.Нурмухамедов үлкен исеним ҳәм мәртлик көрсете алды. Әдетте, бундай изертлеўлер коллектив болып жазылады. Бирақ, бул орында достымыздың жалғыз өзи бул иске кирискен. Нәтийже сонда, биз қарақалпақ әдебияты тарийхына ийе

болдық. Книга оғада қызықлы шыққан. Нурмухамедовтың очеркке әдебий критика ҳақындағы бөлимди исенимли киргизгенлиги итибарды қаратады. Совет әдебияты тарийхына бағышланған шығармаларды изертлеўлерде (мәселен, 2 томнан ибарат «Совет әдебияты тарийхы» китабында) критика ҳәм әдебияттаныўдың жетискенликлери тийкарсыз түрде шетлеп өтиледі. Нурмухамедов болса очеркине әдебий раўажланыўдың түрли басқышларындағы қарақалпақ совет әдебияты критикасына бағышланған бапларды киргизип, бул жетиспеўшиликлерди өзине тән жол менен толтырды» (27-бет), – деген пикирлери тийкарында атап көрсетеди. Және де, алым А.Құлжанов жоқарыда аты аталған мийнетинде М.Нурмухамедов ҳақында: «Жанажан әдебиятымыздың раўажланыўына бағышланған үзликсиз илимий дәретиўшилик мийнети менен хызмети бул алымды Орта Азия әдебиятшыларының алдыңғы қатарына алып шықты... Таў бүркітлери бәлентлерден бәлент шокқыларға пәрўаз етер екен, сол сыяқлы алымның жарқын ҳәм анық келбети оғада сулыў көринеди» (29; 31-б),-деп баҳалы пикирлерин билдиреди.

М.Нурмухамедовтың басып өткен өмир жолы ҳәм илимий изертлеўлерине дәслепки пикир билдириўшилердиң бири, әдебиятшы Камал Худайбергенов «Илимимиздиң мақтанышы» деген мақаласында былай жазады: «М.К.Нурмухамедов Қарақалпақстанда илимди баслаўшылар болған Н.Дәўқараев, Я.Досумов, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Ж.Орынбаевлардан кейин илимге араласқан әўладтың ўәкили болып табылады. С.Камалов, Д.Насыров, Р.Қосбергенов, С.Ахметов ҳәм т.б. усы әўладтың ўәкиллери менен бирликте М.Нурмухамедовқа Қарақалпақстан илимин пүткилаўқамлық масштабқа көтериў усаған ийгиликли исти жүзеге асырыў ўазыйпасы жүклendi. Ол өз қатарлары менен өзинен бурынғы әўладтың баслап берген илимий бағдарларын жоқары илимий теориялық негизде раўажландырып, пүткилаўқамлық масштабқа танытыўға белсене қатнасты. Оннан тысқары бул әўлад ўәкиллери орта ҳәм жоқары мектептерде толық оқып, бурынғы аўқам көлеминдеги ең ири илимпазлардың шәкирти болып, қарақалпақ илиминиң профессионаллық дәрежесин бурын болмаған жоқары дәрежеге көтерди. Усы әўладтың көрнекли ўәкиллериниң бири М.К.Нурмухамедовтың қарақалпақ илимпазларынан биринши болып Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги болып сайланыўы бул пикиримиздиң айқын дәлили болып табылады («Әмиўдәрья», №1, 1980, 111-бет). Мақалада автор илимпаздың қарақалпақ халқының ҳәм әдебиятының тарийхы және фольклоры менен қызығыўының заңлы себеплерин төмендегише белгилеп өтеди: «бириншиден, ҳәр бир халықтың әдебиятының миллий дәрeклерин үйренбей турып, оның бүгинги раўажланыў өзгешеликлерин анықлаў қыйын; екиншиден, өтмиште оғада бай болған фольклорға ийе қарақалпақ халқының жазба әдебиятының XVIII әсирден басланыўы илимий жақтан исенимли бир лoгикаға ийе емес; үшіншиден, 1950-жыллардың басларында қарақалпақ фольклоры ҳәм классикалық әдебиятына нигилистлик, объектив болмаған көзқарас, қалаберсе, әдебий

ғәзийнемизди сақлап қалыуға, қорғауға сол тарау бойынша айырым қәнигелердің жан ашытпай қарауы М.К.Нурмухамедовты өтмиштеги әдебиятымызды изертлеуге белсене қатнасыуға атландырған, деп айтсақ қәтелеспеймиз. Бунның бир дәлили сыпатында М.К.Нурмухамедовтың 1954-жылы февраль айында Ташкентте өткен әдебий критика бойынша жыйналыстағы А.Савицкий, В.Мильчаков, А.Станишевский усаған нигилистлер менен жүзбе-жүз айтысуы айқын мысал», – деп жазады. Және де, мақалада М.Нурмухамедовтың әдебиятымыздың жан күйери хәм халқымыздың патриот перзенти сыпатындағы хызметлери 1954-жылы жазда Бердақ бойынша үлкен экспедицияны басқарғанлығы хәм соның нәтийжесинде «Орта Азия хәм Қарақалпақстандағы ярым отырықшы хәм көшпели түркий тиллес халықлардың жазба әдебиятының пайда болыуы ҳаққында» (русша, Ташкент, 1970), «Бердақ – қарақалпақ халқының уллы шайыры» (русша, Москва-1978, Ташкентте-1977, қарақалпақша-Нөкисте-1978), «Қарақалпақ поэзиясы» (русша, Ташкент-1977), «Қарақалпақлар» (рус тилинде, А.А.Жданко, С.Камаловлар менен биргеликте, Ташкент-1971) усаған салмақлы мийнетлер менен бир неше мақалаларды баспадан шығарғанлығы менен баҳаланған (115-бет).

Алымның заманласы хәм шәкиртлериниң бири, әдебиятшы Қәлимбет Султанов «Руўхыйлық – кеўилимниң хәмири» («Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 13-март, 1997-жыл) деген мақаласында: «М.Нурмухамедов – қарақалпақ әдебиятын туўысқан халықлар арасына таратыуда жүдә көп мийнет ислеген адамлардан бири. Бундай адамлар дүньяға бир келеди, қайталанбайды, тәкирарланбайды. 1968-жылы ол кисиге Бердақ атындағы сыйлық берилген пайытында «Мен қәйерде жүрмейин, мен қәйерде болмайын, жүрегим қарақалпақ деп соғады», – деген еди. Бул гәп мазмуны бойынша адамның қандай екенлигин билдиреди», – деп жазған болса, 1970-жыллардың орталарында Бердақтың 150 жыллық юбилейи өткерилейин деп атырған бир пайытта, университеттиң алдында сырттан келген мийманлар менен ушырасыу пайытында уллы жазыушы Ш.Айтматов М.Нурмухамедов ҳаққында: «Сизлердей академиклери болмағанда қарақалпақ халқының маңлайына бундай университет питпейди» деген баҳалы пикир билдиргенин жанлы фактлер тийкарында келтирип өтеди. Соның менен бирге алым Қ.Султанов «Ол кисиниң (М.Нурмухамедовтың – Б.З) илимде ашқан қандай жаңалығы бар? – деп өзине өзи сорау қоя отырып, оған былайынша жууап қайтарады: «Бириншиден, қарақалпақлардың мәканы бурында да, хәзир де усы жер, усы аймақ, усы Хорезмниң ойпаты болған, қубласы Арал теңизи, батысы Гөне – Үргеништен аржағындағы қарақалпақ жарған каналы, шығысы Қызыл кум менен шегараланып жатады деп дәлиллейди. «Көшип келген», «посып келген» деген пикирлердің тийкары жоқ екенлигин анықлады. Екиншиден, қарақалпақ халқының мәмлекетлик қурылысы XVI әсирден басланады, бул дәўирде қарақалпақлар халық сыпатында қәлиплесип, мәмлекетлик қурылысы урыўлық бийлердің басқарыуы менен жүргизилер еди. Буны М.Нурмухамедовтан басқа адамлар айта алмаған еди.

Үшіншиден, мәмлекетлик дүзилиси қәлиплескеннен кейин олардың ишинен Асанбий, Муратшайық, Сасықбий, Оразан батыр, Маманбий, Айдосбий, Ерназар алакөз, Өтеш батыр сыяқлы қахарманлары пайда болған. Халықтың ядында сақланып, изи үзилмей киятырған қахарманлықтың да себеби бар, халық ядында хәмме нәрсени сақлай бермейди. Төртиншиден, қарақалпақ әдебиятындағы шығармаларды халық ушын әхмийетли мәселелерди ортаға қойып, оны дурыс шешип бере алды. Бул Н.Дәўқараевтан баслап киятырған әдебияттағы жол еди. Буны хәмме адам аңлап түсине бермейди. Бесиншиден, қарақалпақ әдебиятындағы «Қырқ қыз» дәстанын жер жүзилик масштабта оның тарийхый, социаллық, әдебий жақтан әхмийетин ашып берди. Қарақалпақлардан басқа халықларда бул дәстанның жоқ екенлиги дәлилленди. Булар ол кисиниң ислеген хызметлери».

Академик М.Нурмухамедовтың илимий дәретиўшилиги ҳаққындағы усыған усас жыллы пикирлерди биз, Ж.Нарымбетов, С.Баҳадырова, Қ.Камалов, Ж.Есенов сыяқлы белгили әдебият изертлеўшилериниң мийнетлеринде де жийи ушыратамыз. Белгили илимпаз С.Баҳадырова алымның 60 жыллық юбилейине арналған «Мийнетлери – баҳалы мийрас» («Нөкис ҳақыйқаты», 16-январь, 1990-жыл) деген мақаласында: «М.К.Нурмухамедовтың мийнетлериниң жанры, тематикасы, масштабы кең хәм ол көп проблемалы, көп тараўлы. Оның барлық илимий жумысларында қызыл сызық пенен өтип туратуғын идеялық бағдар – халықлар дослығы, өз халқының әдебиятына, мәдениятына деген сүйиўшилик пенен бирге бериледи. Ол илим майданына рус әдебиятының қарақалпақ әдебияты менен байланысын изертлеўши ретинде келди. Өмириниң ақырына шекем бул проблемаға садық болып қалды. Сонлықтан болса керек, белгили өзбек әдебиятшысы Ҳ.Абдусаматов «М.К.Нурмухамедов әдебий байланыс мәселесиниң қойылыўында хәм актуаль мәселе етип шешилиўинде ол бизиң союзда ири илимпаз» деп жазады. Ҳақыйқатында да, илимпаздың «Рус әдебиятының қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиўине хәм раўажланыўына тәсири», «Әдебиятлар дослығы – халықлар дослығы», «Рус-Қарақалпақ мәдений байланыслар тарийхынан», «Әдебият хәм идеология» атлы мийнетлеринде ол әдебий байланыс, әдебий тәсир, әдебий үйрениў, өзлестириў, өзара тәсир, өзара үйрениў, творчестволық қатнас, дослық, творчестволық ушырасыўлардың қарақалпақ әдебиятына ғана емес, улыўма көп миллетли әдебиятқа алып келген жетискенлигин илимий жақтан теерең анализге тарта отырып, ири-ири теориялық жуўмақлар, өзиниң концепциясын пүткилаўқамлық әдебиятаныў илимине жаңалық ретинде береди» Сондай-ақ, мақалада әдебиятшы С.Баҳадырова «Ол Шығысты изертлеўши рус илимпазларының мийнетлериниң ишинен қарақалпақ темасын кең түрде изертлеген илимпаз», – деп М.Нурмухамедовтың қарақалпақ әдебияты менен көркем өнерин сырт еллерге танытыўдағы хызметлерин оғада дурыс баҳалаған.

Академик М.Нурмухамедовтың илимий дәретиўшилигиниң өзине тән қырлары менен сырлары белгили әдебият изертлеўшиси Ж.Есенов өзиниң

«Академик - критик» («Жас Ленинши», 19-январь, 1990) мақаласында: «...М.Нурмухамедов тек ғана басқаларға емес, ал өзине өзи сын көзи менен қарайтуғын нағыз пиринципиаль хәм объектив критиклерден еди. Соның ушын болса керек, ол 1983-жылы август айында Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының бинасында әдебиятшылар менен ушырасыуында «Егер де мен 50-60-жыллары жазған жумысларымды хәзир дөретер болсам, пүткиллей басқаша ислер едим» дей отырып, академик хәм мемизди әдебияттаныў илими менен әдебият критикасының бүгинги дәрежесинде болыўға шақырды.

Аўа, ол усындай принципиаль хәм саўатлы, ғамхор, жүрис-турысы басқалар еликлейтуғындай мәдениятлы, ғәде адам сескелерли дәрежедеги айбатлы инсан еди» деп ядқа түсирсе, және бир мақаласында: «Оның (М.Нурмухамедовтың – Б.3) қайсы бир әдебий сын ямаса академиялық стилде жазылған мийнетлеринде де ең алды менен илимийлик қәсийетлер басым болып келе береді. Атап айтқанда оның докторлық диссертациясының жуўмағы болған қарақалпақ прозасының XX әсирдеги тарийхы бойынша мийнетлери өзиниң көрсеткениндей, «әдебий сыншылық изертлеў». Бирақ онда илимпаздың илимий-теориялық пикирлериниң тереңлиги менен тийкарғы әдебий текстлик матераиаллары фактлериниң таңқаларлық дәрежедегеи оғада бай екенлиги қайыл қалдырады. Сол себепли де профессор Қ.Айымбетов «XX әсирдеги қарақалпақ прозасының алпысыншы жылларға шекемги жағдайын билиў ушын прозаның барлық дөретпелерин излеп таўып оқып отырыўдың кереги жоқ, ал, Марат Нурмухамедовтың проза туўралы көпшиктей мийнетин пештиң жыллы қуўысында отырып оқып шықсаң болды...» деп мийнетлерине жоқары баха береді («Жулдыз ағып кетсе...» (яднама-эссе), «Еркин Қарақалпақстан», 9-май, 2014).

Хақыйқатында да, М.Нурмухамедов пенен ушырасып, пикир алысқан хәр бир адам оған шын кеўилден ыразы екенлигин билдирген. Алымның жоқары саўатқа ийе билимданлығы хәм адамгершилик пазыйлетлери хақкында шет ел алымларынан, француз тарийхшы-илимпазы, жәмийетлик ғайраткер Пьер Жан 1982-жыл, 6-ноябрьде Ташкент қаласында оның менен хошласар ўақтында сөйлеген сөзинде: –"Мен Сизиң эрудицияңызға (жетик билимданлығыңызға – Қ.Б) хайран қаламан", – деген болса, атақлы татар шайыры Ғ.Тоқай хәм Муўса Жәлил атындағы мәмлекетлик сыйлықлардың лауреаты Равиль Файзуллин «Дослар ели туўралы» атлы мақаласында былайынша жазады: «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы хәзирги күнде шыңға қарай өрлеп баратыр. Соңғы 20-30 жыл ишинде бул республикада аты пүткил елимизге мәлим болған илим, әдебият, искусство ғайраткерлери өсип жетилисти. Солардың бири – Қарақалпақстанда хәм пүткил Орта Азияда абырайлы алым, әдебиятшы, Өзбекстан Илимлер Академиясының хақыйқый ағзасы Марат Нурмухамедов. Ол – илим дүньясында метеор (жарық жулдыз – Б.Қ) сыяқлы ушқан алым. Жасы еле елликте жете қоймаған бул алым оғада уллы илимий мийнетлерди жазып, үлкен жәмийетлик жумысларды басқарып

үлгерди» («Татарстан яшьләре» газетасы. Қазан, 1980-жыл, 24-июль, №88 (6801). (Бул мағлыұмат Қ.Байниязовтың «Академик М.К.Нурмухамедовтың күнделик дәптерлери» («Қарақалпақстан жаслары», 6-январь, 2000) мақаласынан келтирилди – Б.З.).

Соны да айрықша атап өтиў керек, әдебиятшы Қ.Камаловтың «Қарақалпақ әдебият таныўының үлкен ўәкили» («Әмиўдәрья», №5, 1974) деген мақаласында дурыс көрсетип өтилгениндей, өткен ХХ әсирдин 50-жыллары қарақалпақ әдебияттаныў илимин ҳақыйқат ҳәзирги заман илиминиң талабына жеткерий ушын еле көп жумыслар ислениўи керек еди. Бул үлкен ўазыйпаны әмелге асырыўға биринши гезекте кадрлар керек болды. Мәдений өмирдин усы зәрүрлигин, бәринен де бурын Қарақалпақстан ҳүкимети менен Министрлер кеңеси, елиўинши жыллардағы жергиликли илимий жәмәәттиң басшысы Н.Дәўқараев дурыс түсинди. Елиўинши жыллардың басында-ақ талантлы жаслардың ишинен М.Нурмухамедов, С.Ахметов, кейинирек Қ.Мақсетовты елимиздин орайы Москваға аспирантураға оқыўға жиберди. Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтын тамамлаған ҳәм илимий орайдан узақта өскен жасларға Москвадағы бурынғы аўқам Илимлер академиясының шығысты үйрениў институтының аспирантурасына кирий аңсат та болмаған. Олар айрықша парасатлы, уқыплы, өз дәўириниң алдыңғы илимпазы, принципиал басшы Н.Дәўқараевтың көп жәрдемин ҳәм өзлериниң инталылығы менен зийреклилигиниң нәтийжесинде бул қыйыншылықты жеңген. М.Нурмухамедов аспирантураға киргеннен кейин оған илимий басшы болып, шығыс халықлары мәдениятының талантлы изертлеўшиси, Россия Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы Е.Э.Бертельс белгиленеди» (114-115-бетлер). Усындай уллы илимпазлардан тәлим алған Марат Көптилеў улы Нурмухамедов өзи жасап өткен 56 жыллық қысқа өмиринде халық аралық көлемде үлкен ҳүрмет ҳәм абырайға ийе илимпаз екенлигин Өзбекстан Илимлер академиясының баспа редакция кеңеси баслығының орынбасары, Пүткилаўқамлық «Советская тюркология», «Звезда Востока» журналларының бас редакторы бурынғы аўқамдағы тюркологлар комитети баслығының орынбасары, Пүткилаўқамлық Шығысты изертлеўшилер ассоциясының ағзасы, бурынғы аўқам, Өзбекстан Республикасы ҳәм Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамы басқармасының ағзасы, бир қанша илимий ҳәм қәнигелестирилген ҳәм проблемалық Кеңеслердин баслығы ҳәм ағзасы болып ислеп, өзиниң шөлкемлестирий хызметлери менен дәлилlep берди. Ол 1969-1985-жылларда Өзбекстан Илимлер академиясында докторлық диссертацияларды қорғаў бойынша Қәнигелестирилген кеңестиң баслығы болып ислеп, көп ғана әдебиятшы-илимпазларды тәрбиялап шығарды. Оның өзи он илим докторының, он алты илим кандидатының илимий басшысы ямаса рәсмий оппоненти болды. Олардың арасында қарақалпақ әдебиятшыларынан И.Сағитов, Н.Жапақов, З.Насрулаева, К.Мәмбетов, С.Баҳадырова, Ж.Нарымбетов, Г.Есемуратов, Ә.Алымов, К.Худайбергенов усаған белгили илимпазларымыз бар. Демек,

академикти қарақалпақ әдебиетшілерінің бір пүтін әуладын тәрбиялап берген ұллы ұстаз болды деп айтыуымызға болады.

Усындай дүниені таң қалдырған, қарақалпақ халқының ұллы илимпазы, академик М.К.Нурмухамедов 1986-жылы 21-июнь күні Түркияның Измир қаласында автомобиль апатшылығынан 56 жасында мезгілсіз қайтыс болды.

Сол себеппен оның жазып атырған көлемді мийнеттері және еске түсірілуі тамамланбай қалды. Лекин, ол ұсы азғана өмірінде-ақ, өз халқының ана тілі менен әдебиетін, мәдениеті менен тарихын, этнографиясы менен көркем өнерін дүниелік көлемде танытуға бар интасы және күш-жігері менен аянбастан хызмет ете алды. Ұсылайынша, академик М.К.Нурмухамедов көзі тірісінде және дүниеден өткеннен соң да өзі дөреткен қунлы илимий мийнеттері менен өзін бийік және үлкен естелік орнатқан алым болды.

ЭПОСЛАР – МАРАТ НУРМУХАМЕДОВ ИЗЕРТЛЕУЛЕРИНДЕ

Палымбетов К.С.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Белгілі жәмийетлік іскер, көрнекті илимпаз, Қарақалпақстанда филология илимі бойынша бірінші академик М.Нурмухамедов өзінің барлық күш-жігерін және талантын халық ийгилигіне, қарақалпақ фольклортаныуы және әдебиеттаныуы илимінің рауажланыуына арнаған, өмір жолы өрнек, үлгілі инсан болды. Биз М.Нурмухамедовтың өмір жолы және дөретиушілік іскерлігіне нәзер салар екенбиз келешек әуладларға ибрат боларлық мектеп жаратқанының гүясы боламыз. Алымның илимий дөретиушілігі өзінің көп қырлылығы және рәң-бәреңлігі менен айрылып турады. Әлбетте, бұл оның илим, билим, мәдениет, әдебиет, идеология, сиясат тарауларындағы мийнет іскерлігінде айқын көзге тасланады.

Ең тийкаргысы, академик М.Нурмухамедов қарақалпақ фольклортаныуы және әдебиеттаныуының әхмийетлі мәселелері бойынша үзлексіз илимий жұмыстар алып барды. Сонлықтан да, алымның илимий мийнеттері қарақалпақ әдебиетінің қәлиплесіуі менен рауажланыу тарихына, поэзия, проза және фольклортаныу мәселелеріне, сондай-ақ, өзі жасаған дәуірдің күнделікті әдеби процессіне теориялық және әдеби сын пикирлер билдириуден ибрат болды.

Биз бұл мақаламызда көрнекті илимпаздың фольклордың ең ири жанрларының бири – эпослар бойынша изертлеулеріне тоқтап өтпекшімиз.

М.Нурмухамедовтың эпослар бойынша изертлеу жұмыстарын алып барған өткен әсирдің 1960-1970-жыллары халық ауызеки әдебиеті үлгілерін, соның ишінде жырау-бақсылардан дәстанларды жазып алыу, оларды баспаға таярлау және изертлеу жұмыстары жүргизилип атырған дәуір еді. Қарақалпақ фольклоры бойынша дәслепки пикир билдирген илимпазлар Н.Дәуқараев, Қ.Айымбеов, И.Сағитов, Қ.Мақсетовлардың изертлеулерінде,

еле дәстанлар бойынша шешилиўи хәм изертлениўи тийис машқалалар баршылық еди.

Илимпаз өзиниң «Қарақалпақская поэзия» (Ташкент, 1977) атамасындағы қысқаша очеркинде қарақалпақ поэзиясының пайда болыўы хәм қәлиплесиўи қарақалпақлардың халық болып қәлиплескен дәўирлеринен баслап бар екенлигин, оның тарийхы әйемги дәўирлердеги массагет, қара бөрикли, печенек қәўимлеринен саға алатуғынын белгилеп өтеди [1.3]. Буны дәўиримизге келип жеткен көп ғана ертеклер, легендалар, тарийхый хәм дәстүр қосықлары, қахарманлық дәстанлардағы әйемги мотивлер дәлиллейтуғынын көрсетеди. Оларды әйемги жазба естеликлер менен салыстырмалы изертлеў зәрүрлиги мәселесин көтереди. Әсиресе, илимпаз өз изертлеўлеринде халық дәстанларына айрықша итибар қаратады. Қарақалпақ халқының «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер Шора», «Мәспатша», «Қурбанбек», «Ерзийўар», «Бозуғлан» сыяқлы қахарманлық дәстанларына тоқтап өтеди.

Илимпаз «Қырық қыз» дәстанының бас қахарманлары жаўынгер қызлар болып, ондағы ўатан сүйиўшилик хәм халықлар дослығы идеясының сүүретлениўи, сыртқы басқыншы жаўлардан өз ўатанын қорғаў, мухаббатқа садықлық, ҳақыйқатлық хәм гуманистлик идеяларында әйемги дәўирлердиң жаңғыры бар деген пикирге келеди. Алым эпослар бойынша жуўмақлаўшы пикирлерге келместен алдын, бул тема бойынша өзине шекемги илимпазлардың мийнетлерин терең үйренип, айтылған пикирлерди басшылыққа алып, анализлеп, соңынан өзиниң илимий пикирлерин хәм жуўмақларын берип барғанлығының гүўасы боламыз. Сонлықтан да, илимпаз мейли эпослар бойынша, мейли фольклордың басқа жанрлары бойынша пикир билдирместен алдын, өзинен алдыңғы хәм өзи менен қатар изертлеў алып барған изертлеўшилердиң илимий-теориялық пикирлерин қатаң басшылыққа алып отырады. Бул да алымның илимий дәреклерден пайдаланыўдағы мәдениетлилығын, эрудициясының тереңлигинен дәрек береді. Мысалы, «Қырық қыз» дәстаны бойынша С.П.Толстов, О.Кожуров, Т.А.Жданко, В.И.Авдиев сыяқлы белгили тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазлар илимий пикирлер билдирген болса, алым оларды шетлеп өтпеген. Илимпаз әйемги массагет дәўириндегі хаяллар патшалығының жаңғырығы соңғы дәўирлердегі қарақалпақ фольклоры хәм жазба әдебиятында да бар екенлигин, Бердақ шайырдың «Шежире» шығармасында қарақалпақ руўларының ураны хаяллар исимлери менен аталып, мысалы, Қыят ураны – Арыўхан, Мүйтен ураны – Ақшолпан болса, жазыўшы А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романында халықты өлимнен қутқарған Төребек ханым ҳаққында легенданы, буннан басқа хаяллар аты менен аталыўшы ханды алдаған қоңыратлы қыз ҳаққында легенданы, сондай-ақ, хаял-қызлар аты менен аталыўшы Рәўшан, Қызкеткен каналлары хәм қорған қалалардан есапланған Қырқ қыз, Гүлдирсин т.б. келтирип, дәстанның сағасы әйемги дәўирлерден басланады деген пикирге келеди. Дәстанның ең соңғы вариантының қәлиплесиўинде XVIII әсирдегі қарақалпақ жыраўы хәм шайыры Жийенниң автор болмаса да жыраў сыпатында үлесин бийкарлай

алмаймыз» [1.8], – деп жазады. М.Нурмухамедовтың «Қарақалпақ поэзиясы» атлы жумысының илимий қунлылығы хақында профессор Қ.Мақсетов: «М.Нурмухамедовтың жумысында қарақалпақ фольклоры, оның жанрлары хақында қысқа болса да итибарлы пикирлер айтылған» [2], – деп бахалы пикирлерин билдиреди.

М.Нурмухамедов қарақалпақ эпосларын әйjemнен халық пенен бирге жасап киятырған руўхый мийрасы, тарийхы, этнографиясы сыпатында қарайды. Ол өз изертлеўлеринде эпослардың жыраўлардан жазып алыныўына, изертлениўине турақлы түрде бақлаў жүргизип, үйренип барғанлығы сезилип турады. Мысалы, ол 1903-жылы Россияның Петербург қаласынан келип қарақалпақ халқы арасынан «Едиге», «Қоблан» дәстанларын хәм Бердақтың «Шежире» шығармасын жазып алған И.А.Беляевты «Қарақалпақ тили хәм эпосын өз алдына биринши изертлеген илимпаз» [3] сыпатында жоқары бахалайды. Әсиресе, И.А.Беляев тәрeпинен жазып алынған қолжазбалардың хәм рус тилине аўдарылып басылған материаллардың қарақалпақ илими ушын үлкен әхмийетке ийе екенлигин жақсы түсинген илимпаз алымның архивин терең үйрениў хәм изертлеў кереклигин дурыс ортаға таслайды.

М.Нурмухамедов эпосларды изертлеўлеринде «Қоблан» дәстанында қахарманлық пенен мәртликтің үлгиси жырланса, «Алпамыс» дастанында кәўимлерди биригиўге шақырыў, зулымлықты жазалаў, ўатан сүйиўшилик, дослық хәм мухаббат мәселелери жырланады деп бахалайды. «Бозуғлан» дәстанында хақыйкатлықты жақлаўшы халық қорғаны Бозуғлан әдалатлылықты қоллап-қуўатлайды хәм ханның әдилсизлигин қаралайды деп жазса, «Шәрьяр» дәстаны қарақалпақ халқының бирден бир ертеде дөретилген шығармасы болып, фантастикалық, ертеклик мотивлер менен толған деген пикирлерин билдиреди. Мухаббатты жырлайтуғын «Ғәрип-ашық» дәстаны Оның сюжети Шығыста кең таралған. «Ғәрип-ашық» дәстанының поэтикалық қатарлары хәзирги ўақытта өзбек, түркмен, қарақалпақ қосықшыларының репертуарында кеңнен айтылып киятырғанын атап өтеди [1.11]. Илимпаздың бул пикирлери қысқа болса да дәстанларға билдирилген анық илимий жуўмақлар есапланады.

М.Нурмухамедов «А.С.Пушкиннің ертеклери хәм Орта Азия халықларының фольклоры» (сюжетлик уқсаслықлар, образлардың үнлесиўи) (Нөкис, 1987) китабында Пушкинтаныў илиминде еле толық үйренилмей атырған машқаланы арнаўлы сөз етеди. Китапта илимпаздың өзи атап өткениндей: «Пушкинди Орта Азия фольклоры менен байланыстырыўшы нәрселер болды ма? Пушкинди үйрениўшилер бул сораўға хәзирше тек еки-үш сюжетлик уқсаслықларды белгилеў менен шекленеди. Биз «Пушкин хәм Советлик Шығыс халықларының фольклоры» атлы теманы азғана болса да тереңлетиўге хәрекет етпекшимиз» [4.3], – деп оғада дурыс пикир билдиреди. Илимпаз илимдеги усы машқаланың шешимин А.С.Пушкиннің «Салтан патша хақында ертеқ» шығармасы менен өзбек ертеги «Хасан хәм Зухра»ның, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрьяр»дың сюжет хәм образлық уқасалықларын салыстырып изертлейди. Мийнетти жазыўда илимпаз жүдә

көп дереклерге итибар қаратқан хәм бир қанша илимпазлардың мийнетлеринен пайдаланған, олардың изертлеулеринен өз пикирлерин дәлиллеу хәм тастыйықлау ушын орынлы пайдалана билген. Илимпаз: «Бир қатар адамлар – Пушкин қарақалпақ халқының дәстаны «Шәръяр» менен таныс болған деп шамалайды. Мен бул пикирди үзил-кесил тастыйықлаудан аўлақ болсам да А.С.Пушкиннің гезип жүрген шығыс сюжети менен таныс болғанлығын, оған бул сюжет Орта ямаса Орайлық Азиядан келгенлигин шамалайман» [4.13-14], – деп жазады. Илимпаз Пушкиннің бир қатар ертеклеринің мотивлери Шығыстың хәр қыйлы фольклорының мотивлери менен сәйкес келетуғынын, буның себеби халықлардың руўхый өмиринің көплеген кубылысларының өз-ара қатнасы хәм синтезинде екенін, булардың излери әйемги дәуірлер менен байланысатуғынын көрсетеди. Мысалы: «Жаңа туўылған баланы жасырыу қарақалпақ классиги Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанында да ушырасатуғынын мысаллар менен дәлиллеп береді. Илимпаз Пушкин дөретиўшилигин Орта Азия менен байланыстыруўшы сюжетлик мотивтиң бирин «бочка хәм теңиз», «сандық хәм дәрья» деп атайды. Бул сюжетлик мотивтиң өзбек халық дәстаны «Тахир хәм Зухра»да, Бердақтың «Шежире»синде, сондай-ақ, рус илимпазы Г.Н.Потаниннің шығыс-европаның ертек, аңыз хәм легендаларынан тапқан сюжетлик уқсаслықларын мысалға келтиреді. Дәрьяға тасланған сандық сюжетинің хәмме жерде гезлесетуғынын атап өтеді.

М.Нурмухамедов Пушкиннің ертегинде ушырасыўшы «Аққуў», «алтын шашлы бала», «илахийден хәмлели болыў» сыяқлы мотивлер менен образларға да тоқтайды. Илимпазлардан Г.Н.Потанин, В.М.Жирмунский, А.Н.Веселовский, Г.Н.Нефедов, М.К.Азадовский, Н.Н.Тумановичлердің пикирлерин үйренип шығып, төмендегише жуўмаққа келеді: «Фольклорлық сюжетлерге еркин қатнас, дара алғанда ертекке Аққуў малийканың киргизилиўи, Пушкин бәрқулла тек бир фольклорлық ертекти ғана пайдаланып қоймастан, ал хәр қыйлы халықлардың фольклорындағы бир неше дереклерди пайдаланған деп шамалауға мүмкиншилик береді. Биз сөзсиз солай деп тастыйықламасақта, Пушкиннің Аққуў образы Шығыстан, Орта Азия-Алтай аңызларынан алынған деп шамалаймыз. Пушкиннің ертегиндеги сыйқырлы Аққуў менен Орта Азия-Алтай халықларын қәдирлеген кийели қус – аққуў бир-бири менен руўхый жақын, олардың уқсаслығын бийкарлау қыйын. Бул тосаттан болған уқсаслық емес, булар улыўма бир дәрекке ямаса бир неше мәниси уқсас дәреклерге ийе хәм В.М.Жирмунскийдің классификациясы бойынша уқсаслықтың тарийхый генетикалық түрине, генетикалық жақтан туўысқан кубылысқа жатады» [4.29], – деп жазады. Изертлеу барысында илимпаз «Алтын шашлы бала», «Алтын айдар» темасына да тоқтайды. Бул мотив рус, Орта Азия, Монгол-Алтай ертеклеринде көппе ушырасатуғынын келтиреді. В.М.Жирмунскийдің теориясына тийкарлана отырып жазба әдебиятқа қарағанда фольклорда сюжетлердің көшпели болатуғынын келтирип, буның тарийхый-генетикалық негизлеринің бар екенлигин көрсетип өтеді. Илимпаз сюжетлик хәм образлық жақынлықлардың Пушкин ертеклери

менен Орта Азия халықтарының бір қатар шығармаларының дерегі бір деп айтыуға тийкар бар деген жуўмаққа келеди.

Жуўмақлап айтқанда, академик М.Нурмухамедовтың қарақалпақ халық дәстанлары бойынша билдирген пикирлери хәм илимий жуўмақлары фольклортаныў илими ушын оғада әҳмийетли есапланады. Солай етип, илимпаздың изертлеўлери дәстанлардың теориялық хәм әмелий әҳмийетин теренирек түсиниўде бахалылығы менен айрылып турады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М. Каракалпакская поэзия (краткий очерк). Ташкент, «ФАН», 1977.

2. Мақсетов Қ. М.Нурмухамедов хәм фольклор мәселелери. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 2000, 7-декабрь.

3. Нурмухамедов М. Судьбы народов, судьбы культур. Ташкент, Изд-во «Г.Гуляма», 1982. Из истории русско-каракалпакских культурных связей. Ташкент, 1974.

4. Нурмухамедов М.К. А.С.Пушкиннің ертеклери хәм Орта Азия халықтарының фольклоры (сюжетлик уқсаслықлар, образлардың үнлесиўи). Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.

М.К.НУРМУХАМЕДОВТЫҢ ИЛИМИЙ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ПОВЕСТЛЕРДИҢ ҮЙРЕНИЛИҢИ

Утемуратова Х.Қ.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Академик М.К.Нурмухамедовтың «Проза ҳаққында» мийнети 1964-жылы, «Қарақалпақ совет прозасы» атлы көлемли илимий мийнети 1968, 1997-жылы китап болып басылып шықты. Бул илимий мийнетлердин қарақалпақ прозасында тарийхый романның теориялық мәселелерин үйрениўде орны әҳмийетли. Бүгинги күнде повестьлер мәселелери бойынша бир қатар жаңа пикирлер пайда болып атыр. М.Нурмухамедовтың «Урысқа шекемги қарақалпақ прозасы» атлы 1959-жылы шыққан китабында повестьлер де сөз етиледі. Қарақалпақ әдебиятының бүгинги күнде дәўир талапларына сәйкес үйренилиўи оның жанрларының – прозаның, поэзияның хәм драматургияның, әдебият илиминиң жаңаша үйренилиўин нәзерде тутады. Прозалық шығармалар хәзирге дейин бир қанша үйренілгенлиги белгили болады. Бирақ та, хәзирги дәўир көзқарасынан тарийхый романды қайтадан үйрениў талап етиледі. Себеби, бурынғы илимий мийнетлердин көпшилигинде сиясий пикирлер ушырасады. С.Ахметов пенен Қ.Султановлардың жоқары оқыў орынлары ушын арналған «Әдебияттаныў» атлы китабы «Қарақалпақстан» баспасынан 1987-жылы 228 бет көлеминде шықты. «Повесть көлеми жағынан романдан киши, бирақ, мазмуны жағынан оннан кем түспеўи мүмкин. Романда бир неше дәўирдеги адамлардың тарийхы сүүретленсе, повестьте бир ямаса бир неше адамның тәғдири сөз болады, ўақыясы да қысқа бир ғана ири ўақыядан турыўи мүмкин. Өйткени,

бир неше ўақыясы болыўды повестьтиң тәбиятының өзи көтермейди». С.Ахметов пенен С.Баҳадырованың «Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги» атлы «Билим» баспасынан 1992-жылы баспадан шыққан кітабында 152-бетте повесть жанрын төмендегіше түсіндіреді: «Повесть турмыста болған шын ўақыяларды хабарлаў арқалы сўўретлейтуғын, роман менен гүрриңниң арасындағы эпикалық жанрдың бир түри». «Повесть орта көлемли эпикалық жанр түрине жатады. Повесть Күншығыс еллеринде қысса деп аталып, негизинен шығарманың сюжетлик арқаўы биреў болып, ўақыяның бир адамның этирапында қурылыўы хәм бас қахарманның ис-хәрекеті, минезин ашып бериўге қаратылыўы лазым», - деп анықлама береді алым К.Мәмбетов «Әдебият теориясы» кітабында (Нөкис, «Билим» баспасы, 1995-жыл, 191-бет). «Әмиўдәрья» журналында 1970-жылғы 10-санында 98-111-бетлерде «Хәзирги қарақалпақ прозасының актуаль(әмийетли-Х.У.) проблемалары (машқалалары-Х.У.)» атамасында М.Нурмухамедовтың мақаласы басылып шықты. Бул мақаласында илимпаз М.К.Нурмухамедов Ш.Сейтовтың «Көп еди кеткен тырналар» повестин лирико-психологиялық повесть ретинде изертлейди. «Қашқын» повестиниң композициялық жақтан шебер қурылғанын атап өтеди. Т.Қайыпбергеновтың «Суўық тамшы» повестиниң шийеленискен сюжетли, қызықлы хәдийселерди сўўретлеўши повесть екенлигин белгилейди. К.Смамутовтың «Перзент» повестинде сюжеттиң исенимсизлигин айтады. А.Әлиевтиң «Мениң Гүлжамалым» повестинде сюжеттиң жасалмалылығына дыққат аўдарады. Ықлас хәм Гүлжамал образларының төменлигин айтып өтеди. Мелодрама, аса сентиментальлық (сезимлер-Х.У.) жас жазыўшылардың повестьлеринде жийи ушырасатуғын кубылысқа айналғанын көрсетеди. Ж.Аймурзаевтың «Жетимниң жүрегі» повестиниң автобиографиялық сыпатын белгилейди. У.Пиржанов, А.Оразовтың «Машақатлы күнлерде» повестьлерине тоқтап өтеди. Илимпаз бир қанша повестьлердиң жетискенлигин, кемшилигин теңдей көрсетеди. Соның менен бирге, прозаның мәселелерине дыққат қаратады. Бул мақала әдеўир саўатлы жазылған. Басқа авторлардың мақалаларындағы кемшиликлер қайталанбайды. «Урысқа шекемги қарақалпақ прозасы» атамасындағы арнаўлы изертлеўинде «Қарақалпақ прозасының раўажланыўы биринши повестьлердиң пайда болыўына алып келди, бул пүткил қарақалпақ әдебиятының белгили дәрежеде сапалық өзгерислерден дерек береді», - деп жазды М.К.Нурмухамедов (92-бет). Қарақалпақ прозасының раўажланыўында повестьлер әхмийетли басқыш болғанлығын белгилеп, жазыўшылардың шеберлиги өскенлигин, басқа әдебиятлар тәжирийбесин өзлестиргенлигин атап өтеди. М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири» повестиниң питпеген шығарма екенлигин, оның 1940-жылы «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналында жәрияланғанлығын айтып, Ерполат, Мийригүл, Хүрзия, Иван, Ержан образларын таллайды, повестьте конфликт дүзиўдеги жазыўшының шеберлигин айтып өтеди (93-103-бетлер). Шығарма композициясы мәселесинде бир қанша сын пикир билдиреди. Мәселен, «Қум қайрақ етип, тас қорылдақ қылды» бөлимин «Ашлық» ямаса «Өмир қурбанлары» деп

атауды ұсыныс етеді (114-бет). Тийкарында, «Қум қайрақ етип, тас қорылдақ қылды» бөлімі деп автор дұрыс жазды. М.Нурмухамедов повестьте биринши дәрежелі ұақыялар менен екінші дәрежелі ұақыяларды айыра алмайтуғынлығын атап өтеді. Натурализмнің (турмысты өзгертпей өз турысында-Х.У.) үлгілерін де белгілеп кетеді. Авторлық мағлыұматнамалар көптеп қолланылғанын сынға алады (117-бет). Әсіресе, повестьтің тили мәселесіне дыққат қаратып, қазақша сөзлердің, мысалы, «кидирмей» сөзінің қолланылғанын атап өтеді. Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» повестінің 1940-жылы жарық көргенлігін, образлар жасаудағы жазыушының шеберлігін айтып кетеді, айтыушы образын таллайды, композиция хәм сюжеттегі жетіскенліктерді белгілеп береді (118-133-беттер). Ж.Аймурзаевтың «Қуұат» повестінің табыссыз дөретілгенлігін белгілейді (146-бетте). Керексіз эпизодлар орын алғанын, ұақыялар шашыранды екенлігін, Қуұат образы раұажландырылмай қалғанын айтып өтеді (145-154-беттер). Қ.Ермановтың «Балықшылар қыссасы» повестінде конфликт жасалмалылығын, образлардағы кемшілікті көрсетеді (134-144-беттер). Жазыушыларда тәжірийбе жетіспегенлігін, билим дәрежесіндегі нұксанларды алым дұрыс белгілейді. Натурализмнің көптеп шығармаларда орын алуын, көркем улыұмаластырулардың жетіспегенлігін де кемшілік сыпатында сынға алады (157-бет). Улыұма алғанда, бул М.Нурмухамедовтың «Урысқа шекемгі қарақалпақ прозасы» атлы илимий мийнети прозаның изертлениу тарийхында өз әхмийетіне ийе жұмыс болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Нурмухамедов М. Проза хаққында. (Уллы Ыатандарлық урыстан соңғы дәуірде қарақалпақ прозасы. 1945-1953-жыллар). Нөкис, ҚҚМБ, 1964. 67-б.
2. Нурмухамедов М. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983. 412 бет.
3. Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. I том. Қарақалпақ совет прозасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985. 440-б.

М.К. НУРМУХАМЕДОВТЫҢ «А.С.ПУШКИННЫҢ ЕРТЕКЛЕРІ ХӘМ ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚЛАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЫ» АТЛЫ МИЙНЕТИ ХАҚҚЫНДА

Қалендерова А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Марат Нурмухамедовтың қырқтан аслам илимий мийнетлери заманагөй қарақалпақ әдебияты машқалалары хәм олардың байланыс мәселелерін изертлеуіне арналған. Илимий жұмыстарының арасында айрықшасы М.Нурмухамедовтың әдебияттаныу илиминде биринши мәртебе арнаулы түрде А.С. Пушкинның дөретиушилиги хәм шығармаларының Шығыс халықлары фольклоры менен соның ишінде қарақалпақ дәстанлары менен

байланысын изертлейди. Илимпаздың «А.С.Пушкиннің ертеклери хәм орта әзия халықларының фольклоры» мийнетиниң биринши бетинде ақ ортаға сораў қояды хәм толықтырып мақсетке өтеди. Бул жерде Пушкинди Орта Азия фольклоры менен байланыстырыўшы нәрселер барма? хәм Пушкинди үйрениўшилер айрым сюжетлик уқсаслықларды көрсете билиў менен шекленгенлигин айтып өтеди. Копшилик илимий мийнетлерде сюжетлик уқсаслықлар хаққында айтылған, мәселен жалаға жолыққан хәм қуўдаланған хаял, хан патшалардың өз хызметкерлериниң сөзине исениўи, патшаларлың үйлениўи, күншиллердиң жаўызлығы х.т.б. Пушкиннің «Салтан патша хаққындағы ертеги» менен бир қатар Орта Азия ертеклеринде уқсаслықлар Г.П.Снесарев, И.М.Оранский, Н.Н.Туманович, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетовлардың мийнетлеринде айтылады. Снесарев «Хорезм легендасының бир қатар элементлери Пушкин өзиниң ертегине материал алыў мүмкин болған сюжетлик тийкарлардың уқсаслығы бар екенлигин автор мийнеинде атап өтеди. Хәм Оранскийдиң «Салтан патша ертеклиң» және бир Орта Азия варианты» деген мақаласы уқсаслық бар екенин хабарлайды. Ал, қарақалпақ фольклортаныўшылар Қ. Айымбетов пенен Қ.Мақсетов [1, 9-б.]. Пушкиннің «Салтан патша хаққында ертеги» менен қарақалпақ дәстаны «Шәръяр»дың сюжетлик уқсаслығы хаққында айтады деген пикирлериди автор өз мийнетинде тарийхый тийкарларға сүйенген ҳалда атап өтеди.

Тийкарында да М.Нурмухамедов бундай уқсаслықларды тийкарын изертлеў мақсетинде көплеген Мәмлекетлик архив материалларын ақтарып изертлеген илимпазлардың бири. Ол сюжетлик уқсаслықларды анықлаў ушын Пушкинның Оренбурга қандай мақсетте барғанлығы, хәм кимлер оған жәрдем бергенлиги, кимлер менен жолдас болғанлығы хаққында мағлыўматларды изертледиди. Сол архивтен алған мағлыўматлар тийкарында Нурмухамедовтың және бир илимий мийнети рус тилинде 1984 «ФАН» баспасында жарыққа шығады. Нурмухамедов көплеген Пушкин шығармаларын, дөретиўшилигин изертлеўшилердиң мийнетлеринде архивлик материаллар жыйнайды. Сол материаллар тийкарында «Пушкин и Средняя Азия» темасы изертлеўшилер тәрәпинен көзден шетте қалған, яғный ашып бере алмаған деген пикирде тоқтайды. Себеби, илимпаз Пушкинге тийисли барлық илимий хәм архив материалларын көрип шығып изертлеген. Пушкин өз дәўиринде Орта Азия хаққында билимлерин толықтырыў мақсетинде сапарға түседиди. Сапарда ол Жуковскийдиң жәрдеминде И.Даль менен жақыннан танысады хәм соңғы күнлеринде де бирге болады. Оренбуртта И.Даль түрк халықларының қолжазбаларын фольклорын жыйнайды хәм (1839-1840ж.) хийўа сапарына қатнасады. Сол пайтларда көплеген гүрреңледиди жазып алады, хатларының биринде (27 декабрь 1839ж) «Чурбатыр» ноғай поэмасы хаққында мағлыўмат бередиди («Шора батыр», «Ер Шора»-М.Н) оның русслардың батырлары хаққындағы ертеклер менен жақынлығын атап өтеди. Бул келтирип атырған мағлыўматлар тарийхый ўақыяларға тийкарланған, себеби Пушкин «Историй Пугачева» шығармасындағы түркий сөзлерди қолланған (мәселен аманат-заложник)

«Капитанская дочка»да (буран сөзи) Оренбургқа барып адамлар менен сөйлесе олардың тұрмысы менен танысып өзинің билимлерин байытқан. Бул жерде айтып өтиў керек Пушкин ушын шығыс халқының хәр қандай сөзлери, оның мәнилери үлкен итибарын тартқан. Булардың барлығына тийкар бола алатуғын копшилик сөзлердің түрки халықлар арқалы И.Дальдың түсиндирме сөзлигине «Толковый словарь живого великорусского языка» киргизилгенлиги дәлиллейди. Мәселен бир қатар сөзлер: *аманат-заложник, арқан-веревка, аул-село, бешикет-стеганка, боран, буран-вьюга, боз-азиатская ткань, есыр-пленный холоп, зетин-маслины, майдан-площадь, малахай-шапка, мурза-князь, орда-качующее племя, очаг-огнище, тамга-клеймо, тюбетейка-ермолка, худук-колодец, чилик-кадочка, ведро, чинак-миска, чубук-ветка, чурек-лепешка, шайтан-черт, шатер-палатка, юрт-владение, земля, яман-плохой, японча-плащ, ярлык-грамота* [3]. Бул мысаллар Дальдің китабына киритиўине, сол сөзликте баспадан шығыўына Пушкин себепши болып үлесин қосады. Даль тек сөзлер жийнамаған ол көплеген нақыл-мақаллар, ертеклер улыўма фольклорлық рус, кавказ, түрkitиллес халықларының шығармаларын жийнаған. Себеби, сол жыллары Даль Пушкин ушын үлкен мағлыўматлар, дала халықлары хақында, Орта Азия хақында хәм улыўма шығыс хақында таўсылмас булақ сыпатында пайдаланған. Даль тийкарында военный врач болған хәм мәмлекетлик ислер бойынша көплек сапарларға шыққан деген мағлыўматқа ийемиз [4]. М.Нурмухамедов жоқарыда аталған мийнетинде бир-неше мәселелерди көтереди: Өзлестириў, тәсир, бир-бирине өтиў, буның барлығы не? деўи менен пикирин билдиреди. Автордың пикиринше Пушкин «Шәрьяр» дәстанын итимал билмеўи (буны тастыйқлаў мумкин болмасада), өткен дәўирдеги қарақалпақ жыраўлары Пушкинди билмеген (бирақ бул жерде үзил-кесил тастыйқлаў қыйын)-болыў мумкин деп пикирди береди илимпаз [1, 13-6].

Соның менен бир қатарда Нурмухамедов өзинің жасап атырған дәўиринде қарақалпақ илиминің раўажланыўын 30-40 жыллар алдын-ала билип мийнетлеринде көплек мәселелерди қояды. Бундай мәселелер келешекте үлкен илим айланысқа қарақалпақ илиминің, тарийхын, социаллық жағдайларын раўажландырыўда тийкар болатуғынлығын ұллы алым билген. Бул мийнетинде Пушкиннің бир қатар ертек мотивлеринің Шығыс халықларының фольклоры менен сәйкес келетуғынлы қубыслардың өз-ара қатнасы хәм синтези деп билген. Тийкарында да қандай фольклорлық шығармаларды алып қарағанда әйемги дәўирлер менен байланыс болады. Пушкин шығармаларында сол «Салтан патшасы»да шығыс халықларының дәстанларындағыдай бийперзентлик темасы шығады. Баланы жасырыў, патшаның өз хызметкерлеринің жалған сөзине исениўи-булардың барлығы фольклордық дәстүрлерге тәң. Соның менен бир қатар теориялық мәселеде бундай қубылысларды сюжет, мотивлердің уқсаслықларды бүгинги илимде «верси», «вариант» деген терминлер менен пайдаланылады. Пушкиннің дәўиринде өзлестириў ямаса тәсир деген түсиник болмаған, жазыўшы яки шайырлар қулағы менен еситкен қандайда мағлыўмат оларды қызықтырған

хэм өзлерииниң шығармаларында оларды пайдаланып дөретиўшилигин «байытып» барған. Байытыў дегенимизде В.И. Даль хаққындағы архивлик мағлыўматлар себепсиз келтирилмеди. Рус халқы сол түсиндирме сөзлигин дүзиўде түркий сөзлерди бизики емес деп айырмаған, ал керисинше сол терминлер рус тилинде «мынадай ямаса ананда» мәниге ийе деп сөзлик қатарын байытып барған. Ал, Пушкинниң шығармаларының көркемлиги, айрықша сюжетлиги, жазыўшының дөретиўшилик өрисин кеңейтип байытып бийик шынына көтерген. Пушкин әдебияттыныў илиминиң жержүзлик данышпаны деп тийкарсыз қабыл етпеген, ол 37жас жасап «гениальный» жазыўшы-шайыр атағына өз халқы тәрәпинен тәң алған шайыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Нурмухамедов М. А.С.Пушкинның ертектери хэм Орта Азия халықларының фольклоры. Нөкис «Қарақалпақстан» 1987ж.
2. Нарымбетов Ж. Академик М.К.Нурмухамедов. Нөкис «Қарақалпақстан» 1993ж.
3. Нурмухамедов М. А.С.Пушкин Оренбург и оренбургцы. Ташкент издательство «ФАН» 1984 г.
4. Даль И.В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4х томах. Том 1.

THE ACADEMICIAN MARAT NURMUKHAMEDOV'S CONTRIBUTION TO THE KARAKALPAK LITERARY SCIENCE

Mambetnazarova R.

*The Karakalpak scientific-research institute of humanitarian sciences of
the Karakalpak branch of Academy of sciences of
the Republic of Uzbekistan*

Year, the scientific community of the republic widely celebrates the 90th anniversary of the famous scientist not only in Karakalpak science, but also throughout the world. The scientific activity of the first academician in the history of Karakalpak science is extensive; however, the circle of scientific interests and research of the academician M.K. Nurmukhamedov was multifaceted. He covered the general problems of the theory and history of literature, the relationship of literature and culture of the peoples of the East, the development of literary genres, the artistic method, writing skills, folklore and literary interaction, cultural heritage, the history of religions of the peoples of the world, issues of nations and national relations, Turkology and ethnography. He was a participant, chairperson and deputy chairperson of the organizing committee of many international and all-Union scientific congresses, symposia, etc. He was the first Karakalpak scientist to reach such an international scale.

M.K. Nurmukhamedov's wide range of scientific and literary interests is reflected in reports, articles and speeches. He is the author of more than 400 monographs, books, textbooks, brochures and other publications in Karakalpak, Uzbek, Russian, Turkmen, Kazakh, Ukrainian, English, Hungarian, Turkish and

other languages. He carried out scientific management of the planned topics of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. He was the editor-in-chief and a member of the editorial board of a number of annual scientific publications on history and literature, as well as the Uzbek Encyclopedia. These include the first academic publication in Central Asia and Kazakhstan - the complete works of Aybek, H. Alimjan, G. Gulyam, Ibn Sino, Biruniy and many others. Over 40 articles, books and brochures, he devoted to the study of the problems of the interconnections and mutual influences of modern literature, the relations of Karakalpak literature with Russian literature and other related peoples of Central Asia and Kazakhstan. M.K. Nurmukhamedov edited, accompanied by introductory articles, "The Anthology of Karakalpak Poetry" in Karakalpak and Russian, a collection of selected works by Berdakh, A. Musaev, H. Akhmetov, N. Davkaraev. He took part in creating the explanatory "Karakalpak-Russian Dictionary", "History of the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic"; he is one of the authors of the historical and cultural essay "Karakalpaks", as well as the 6-volume "History of Multinational Soviet Literature" (Moscow), the 2-volume "Theory of Literature" (Tashkent). He wrote over 30 articles on Karakalpak literature and art for "The Great Soviet Encyclopedia" and "The Uzbek Soviet Encyclopedia" [6].

The Karakalpak writers owe much of their success to Russian, Uzbek, Tatar, Kazakh and other literature. In turn, Karakalpak literature enriches a single multinational literature. All national writers of Karakalpakstan are equal in their work to Gorky, Mayakovsky, Demyan Bedny, Sholokhov, Fedin, Simonov and other Soviet writers. From naive imitations of Demyan Bedny and Vladimir Mayakovsky to the conscious study and creative use of the experience and skill of prominent representatives of Russian classical and Soviet literature - this is the path traveled by Soviet Karakalpak writers [5].

As M.K. Nurmukhamedov notes: "a good knowledge of the Russian language will free the translator from the interlinear" [1, 135]. Translations in the native literature were the most important means of communication between Russian and Karakalpak literatures. The significance of translations lies not only in acquainting the Karakalpak reader with the achievements of Russian literature, but also in the fact that Karakalpak writers in Karakalpak receive examples of how to write. Moreover, each writer-translator experiences a certain influence of the translated work.

M.K. Nurmukhamedov emphasized in his scientific works that through the Russian language, Karakalpak readers and writers got acquainted with the treasures of world literature and studied artistry, innovative techniques on its samples, and followed the development paths of Russian and all fraternal literature. In addition, this will be a very important condition for the rapid development of Karakalpak literature in the future [3, 312].

M.K. Nurmukhamedov is one of the most prominent Karakalpak scholars, who made a significant contribution to the wide propaganda of the national heritage, due to which the achievements of the Karakalpak people in the field of culture became widely known not only in the country, but also beyond. at one time

it was the greatest dream of the wonderful scientist N. Davkaraev, which M.K. Nurmukhamedov was able to fulfill with the greatest enthusiasm.

If we dwell more broadly on his merits to the Karakalpak people, then it is worth noting certain aspects of his biography. Public figure and outstanding scientist Marat Nurmukhamedov was born on January 6, 1930 in the city of Turtkul, Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic. He graduated from high school in the city of Nukus. The language of education at the school was Russian. In school, he read a lot, was interested in history, especially of the Middle Ages, which helped him while studying at the institute and with graduate school. Love for reading, curiosity instilled in him his beloved older sister Tajigul. A certain role in shaping the future interests of Nurmukhamedov was played by a famous regional researcher, Turkologist, folklorist, doctor of philological sciences, Professor N.A. Baskakov, who lived nearby and was friends with his parents [7].

In 1950, Nurmukhamedov graduated from the Nukus State Pedagogical Institute. He was the first of the Karakalpaks who received education in Russian. In his student years, he adhered to the principle of being active in many areas of life, was engaged in various sports, especially football, and the first of the Karakalpaks graduated from training courses for coaches and referees in football, was the creator of a home literary and poetic course, he loved to draw, play the mandolin.

Nurmukhamedov in September 1950 became a graduate student of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences. In 1953, he brilliantly defended his dissertation, with the unanimity of the Council on the topic: "The influence of Russian literature on the development of Karakalpak Soviet literature". He was offered to stay in Moscow, but he returns to his homeland to promising scientists and devotes himself with great energy to science and its organization.

In October 1959, Nurmukhamedov, at the age of 29, became the first Chairman of the created Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Organizational abilities in the field of science, education and a high degree of responsibility in work served as the reason for the election of M.K. Nurmukhamedov as secretary of the Karakalpak Regional Committee of the Communist Party of Uzbekistan for ideology (1961-1966). Despite the hard work in the Party's Regional Committee, he continued to engage in scientific work and in December 1965 defended his doctoral dissertation on the topic: "Ways of Development of Karakalpak Soviet Prose," receiving a doctorate in philological sciences.

Scientist Marat Nurmukhamedov proved himself a painstaking researcher of Karakalpak Soviet prose. In his doctoral dissertation, he traces the path to the origin of prose, beginning with newspaper essays, short stories, and feuilleton of the first years of Soviet authority, considers other new prose genres in Karakalpak literature of recent years, and gives an objective assessment of the original works of local word artists.

In February 1966, Nurmukhamedov was elected a corresponding member of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. The election of two Karakalpak scientists as corresponding members of the Academy of Sciences of the Uzbek

SSR, following Ya. M. Dosumov, doctor of historical sciences, is a fact of great fundamental importance, the result of recognition of the merits of scientists of the Karakalpak ASSR [2, 83].

M.K. Nurmukhamedov was the chairperson of the Specialized Council of the Institute of Language and Literature of the Uzbek Academy of Sciences on the defense of doctoral dissertations. He oversaw scientific work, led graduate students, and acted as an opponent in the defense of doctoral dissertations throughout the Central Asian region. Under his leadership, 11 doctoral students and 19 candidates of sciences defended their dissertations. Nurmukhamedov was a member of the All-Union Scientific Council at the Department of Literature and Language of the USSR Academy of Sciences on the study of world literature. Nurmukhamedov was the chairperson of the commission of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR on the study and promotion of the creative heritage of A.S. Pushkin. The theme "Pushkin and Central Asia" was a long-term study of Nurmukhamedov, he made presentations at scientific conferences and in print. The result was the publication of two brochures. Introducing into scientific use topics that have been little studied in Pushkin's science, rare archival and printed information and facts, he offers specialists and a wide range of readers a series of new judgments and assessments in the history of the interaction of different cultures. Unfortunately, the tragic death of Nurmukhamedov interrupted his enthusiastic work on a large joint work on the theme "Central Asia in the works of A.S. Pushkin", the publication of which was scheduled for 1986.

Academician Nurmukhamedov talked about the problem of the Aral Sea even before its wide discussion in the media, before the official announcement of the Aral Sea and Aral Sea area as an environmental disaster zone. In 1984, he wrote a letter to the famous writer Chingiz Aitmatov, which lists the socio-economic problems of the dying sea and urges him, as a patriot of his homeland, to begin the struggle to save the Aral Sea and the Amu Darya and Syr Darya rivers flowing into it.

M.K. Nurmukhamedov devoted more than 20 years to the development of literary science. He published more than 200 scientific works. Among them are studies such as "The Influence of Russian Literature on the Development of Karakalpak Soviet Literature" (1956), "Karakalpak Soviet Prose" (1957), "A Brief History of Karakalpak Soviet Literature" (1959), "Pre-war Karakalpak Prose" (1959), "Karakalpak prose during the Great Patriotic War" (1961), "History of Karakalpak Soviet literature" (1962), "Postwar Karakalpak prose" (Nukus, 1968), "Karakalpak Soviet prose" (Tashkent, 1968), known outside the autonomous republic. He is one of the authors of "Essays on the History of Karakalpak Soviet Literature" and a textbook for grade 10 "Karakalpak Soviet Literature". The works of Nurmukhamedov at a deep scientific and theoretical level show the ways of prose development from essays and stories of the 30s to novels by leading writers of the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic [4, 78].

Nurmukhamedov made a great contribution to the preparation of the collected works of Berdakh, A. Musaev, H. Akhmetov, A. Matyakubov, and N. Davkaraev. The breadth of scientific interests of Nurmukhamedov is indicated by the reports

with which he spoke at international symposiums in Berlin, Bologna, Ashgabat, as well as at many all-Union scientific conferences.

Under the leadership of Nurmukhamedov, Karakalpak literary scholars N. Zhapakov, G. Esemuratov, S. Nietullaev, S. Bakhadyrova, and A. Kozhykbaev defended their dissertations. He was an official opponent in defense of doctoral and master's dissertations of many now leading scientists of Karakalpakstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan.

The well-known scientist and public figure Nurmukhamedov was twice elected as a deputy of the Supreme Council of the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic, was awarded two orders of the Badge of Honor, he was awarded the title of Honored Scientist of the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic, and he was awarded the Berdakh Literary Prize.

LITERATURE

1. Nurmukhamedov M. A Brief History of Karakalpak Soviet Literature. - Tashkent, 1959. p. 144
2. Bulletin of KCO ANRUz No. 1. - Nukus, 1960.
3. Nurmukhamedov M. Karakalpak Soviet prose. - Tashkent: Fan, 1968. p. 312
4. Nurmukhamedov M. Modern Karakalpak prose. - Nukus: Karakalpakstan, 1968. p. 190
5. Nurmukhamedov M. From the History of Russian-Karakalpak Cultural Relations. - Tashkent: Fan, 1974.
6. Narymbetov J. Academician M.K. Nurmukhamedov. A brief history of a scientific biography. - Nukus: Karakalpakstan, 1993.
7. [ru.wikipedia.org/wiki/ M.K. Nurmukhamedov](http://ru.wikipedia.org/wiki/M.K._Nurmukhamedov).

Ө.ХОЖАНИЯЗОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИ М.НУРМУХАМЕДОВ ИЗЕРТЛЕҮЛЕРИНДЕ

Бекбергенова А.У.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Өткен XX әсирдің 1960-жыллары жазыушы Ө.Хожаниязов көп гүрриңлердің авторы болып табылады. Оның 1956-жылы «Биринши адым», гүрриңлер хәм ертеклер топламы, 1960-жылы «Бир совхозда» атамасы менен гүрринлер хәм очерклер жыйнағы топлам болып баспадан шықты. Усы топламдағы гүрриңлерге академик М.Нурмухамедов өз уақытында «Өсербай Хожаниязовтың гүрриңлери» деген мақаласында сын пикирлерин жәриялады. «Егер жазыушының «Орынсыз өкпе» (хаялы тракторшы болғысы келгенликтен үй ишинде келип шыққан тартыс), «Жас шопан» (өз мийнетлерине сап хұждан менен қараушылық), «Мийнет-хұрмет иси» (адамның мийнетине болған көз қарас) хәм басқа да дәслепки гүрриңлери тартысларды ап-аңсат шеше салыушылық, унамлы хәм унамсыз қахарманлары схематик түрде орналастыра салыу, салтанатпазлық сүүретлемелер, көркем сүүретлемени авторлық түсиндирий менен

алмастырыў хәм тағы басқалары менен көзге түсетуғын болса, «Арал балығы», «Шын мухаббат», «Жарты мурын», «Бажалардың хатлары», «Гезенде» «Пәкене» деген басқа да гүрриңлеринде художниктиң қәлеми сезилип турады (Нурмухамедов М. «Әмиўдәрәя» журналы, 1965-ж., №8, 94-бет) – деп жазады. Илимпаз жазыўшының «Мийнет хұрмет иси» гүрриңинде МТС тың мийнетти сүйгиш ремонт мастери Алламурад пенен мастерской баслығы Әзизов арасында техниканы ремонтлаў жөниндеги тартыс гүрриңниң конфликтти етип алынғанлығын, Барлығы: конфликт те, тема да, адамлар да турмыстан алынған сыяқлы екенлигин, бирақ жазыўшы творчествосының ерте дәўириндеги усы анағурлым көлемирек гүрриң оқыўшыны қанаатландырмайды. Автор дәслепп өз қахарманларына характеристика береді, ал соңынан мысал ретинде келтиргендей етип қахарманларының хәрекетлерин, ислеген ислерин авторлық сөйлеп бериўлер хәм қурғақ сүўретлеўлер арқалы келтиреді. Буның үстине менмен Әзизов өзін критикалағаны ушын Алламурадқа бирнеше рет рахмет айтады. Хәммеси пәп-пәкизе болып бара береді. Турмыс әлўан түрли емес пе? Бир ўақытларда бул гүрриң бизге жаман емес, ең болмағанда орташа гүрриң сыяқлы болып көринген еді (Бизиң қарақалпақ прозасы ҳаққындағы мақаламызды қараңыз – «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналы, №1, 1957-жыл). Мүмкин бул сол ўақытларда артта қалып атырған прозаға аванс пенен айтылған шығар, бирақ бул бизди ақлай алмайды деген пикирлерин жазады. Жазыўшының «Жас шопан», ертеректе жазылған гүрриңлеринен, балалар ушын жазылған «Хайўанлардың тартысы», «Жайын», «Батыр бала», «Қымбат граммлар», «Рахмет улым» атамадағы гүрриңлерин ямаса ертеклерин жақсы шығармалар қатарына киргизеді. Балалар ушын жазылған қысқа гүрринлерде («Парахатшылық кептери» деген көп сөзли сәтсиз жазылған гүрриңнен басқасы) мүмкин болғанынша автор сөзлериниң кемирек қосылыўы менен сүўретленген қызықлы материал кишкене оқыўшыларды өзине тартып қызықтыратуғынын ал, «Қымбат граммлар», деген гүрриңи Т.Қайыпбергеновтың «Арза» Г.Есемуратовтың «Қымбат граммлар» «Арза» гүрриңинен төмен деп есаппап жүрген пикирине қосылмайтуғынын, («Урыстан кейинги қарақалпақ совет әдебиятында аўыл мийнеткешлериниң образлары» деген китабы, 89-бет) мектепте балаларға оқыў ушын жақсы екенлигин, олар балаларды, мийнетке тәрбиялаўда, жәмийетлик жуўапкершиликке тәрбиялаўға жәрдем ететуғынын айтып өтиў менен бирге, өткен дәўир көз қарасынан жоқары бағалайды. Илимпаз жазыўшының «Шын мухаббат» гүрриңиндеги «келининиң ул туўмағанына кеўли толмаған кемпир-ғарры баласы менен сөйлесип, келинин жибертиў мақсетинде олар келинин базарға жиберип, баласы менен сөйлесе баслаған жерлерин Ө.Хожаниязовтың жазғанларының ишиндеги ең жақсы бетлердиң бири екенлигин айтып өтеді. Бул ўақытта хәзирги заман жас адамының образы анағурлым анық ашып көрсетилгенин, ол семья турмысы ҳаққындағы ески уғымлардан бойын аўлақ тутып ғана қоймастан, ал соның менен бирге адамлардың санасындағы ескиликтин қалдықларына қарсы актив хұжим де жасағанлығын, кемпир ғаррысының жаңадан басқа ҳаял ҳаққындағы

кеңеслерін хәм өзиниң хаялы ҳаққындағы толып атырған (бала туўмайды, бети қотыр, көзи қыйтыр, мурны жарбық хәм т.б.) жаман атларды тыңлап болып Мехрибан ата-анасын көп саўал түсиндириўлер менен («қыз адам емеспе», «сизлерге бундай терис ақылды ким үйретти», егер сизлер өз балларыңызды қандай жақсы көретуғын болсаңыз, мен де өз қызларымды сондай жақсы көремен, мен хаялымды тәўир көремен мейли оның мурны жарбық көзи қыйсық бола берсин ол алдыңғы звено баслығы хәм т.б.) албыратып таслаған ўақытларын, ғаррылар қаяқтан даўға ушырадық – деп баласына жәнжелди қояйық деп жалынатуғын қатарлар гүрринде шебер хәм исенимли берилгенин, «Мухаббат әжелден күшли, деген сөз бар, ал ғаррылар тири адамлардай» - деген автордың сөзи менен «Бизиң берген бахамызға басқаларды қалай исендиргенимизди билмеймиз, бирақ гүррин бизге унады, – деп пикирин жуўмақлайды. Жазыўшының «Бажалардың хатлары» деген гүрриниң оригинал формада хатлар түринде жазылғанын, унамлы (Үкибай) хәм унамсыз (Түлкибай) образлардың кескин түрде бир-биринен өзгеше болыўына қарамастан туўысқан еки бажаның «хатлары» нәпсиқаў, жырындохор адам менен жәмийетлик мәплерди туўысқанлық байланыслардан жоқары қоятуғын адамның пикирлериниң образын айқын көрсететуғынын айтып өтеди. Гүрриндеги Түлкибайдың хатлары айрықша қызықлы: исенимли тон, образлы сөзлер, нәзик юмор Түлкибайдың кеўилсиз хәм үмитсизлик пенен жазған соңғы келте хаты оқыўшының ерксиз күлкисин келтиретуғынын гүррин радио, арқалы, эстрада да, атыз басы шертеклеринде хәм тағы сондай жерлерде оқылса, жақсы тәсирли болар еди деген пикири менен жуўмақлайды. Илимпаз жазыўшының «Жарты мурын» гүрриндеги начальник болып алғаннан кейин хәмме нәрсеге мурнын жыйырып қарайтуғын хәм жоқары орыннан айрылып қалған ўақытта қолынан ҳешнәрсе келмей қалатуғын бюрократ жөниндеги өткир сатира болатуғын болса, ал, «Гезенде» деген гүрринде – руханий молла-ийшанлардың яғни гүрриндеги дүмше мола Хилаладдинниң жарамсыз қылықлары есапланған дуўаханлық «жумысы» менен таныстырып қоймастан, өтирикшилиги хәм қыйқым урлығы ушын жәмийетлик орнынан қуўып шығыўы менен жәдигөйликлерин әшкаралаўға арналғанын айтып өтеди. Ал, «Пәкене» деген гүрринде сатираның шеберлигине ерискенлигин, жазыўшының еки жүзли, жағымпаз, жалахор хәм көбирек сөзли демагог Палымбет пәкене жақсы кийинип жүретуғын, парасатлы, активист хәм тағы сондай адам болып көриниўге тырысатуғын, ал соның менен бирге егер бир айып нәрсени билсе үндемейтуғын, егер бузақышылықты көрсе көзин жумып көрмегендей болатуғын, биреўдин басындағы сәтсизликке масқаралап күлетуғын адамның улыўмаластырылған образын дөреткенлигин айтады хәм гүрринди турмыс ҳақыйқатлығынан алып жазылған гүррин жеркенишли адамлардың сыртқы пердесин шаўқымсыз хәм дәбдебесиз алып таслап оның моральлик секилин тырдай жалаңашлап «мине, мынаны көриң» деп турғандай. Қалған жағына оқыўшы өзи баха береді-деп пикирин жуўмақлайды. «Балалық» деген гүррини қызықлы емеслигин, узақ шубалып кеткен көп сөзли екенлигин, керексиз диалогларының көплигин, ўақыт пенен есапласпағанын (өзиниң

ауыр балалық уақты хақындағы гүрриңнің қахарманы революциядан бұрынғы заман хақында айтып отырғандай, ал оның өзі жоқары оқыу орнын 1956-жылы ғана питкерген-сонда оның неше жасқа шыққаны), иси келіспеген адамның кеуілсиз өмір баяны бұлар тек ұсы гүрриңнің гейпара белгилері екенін айтады. «Үріп-әдет кеселі» деген гүрринде хақында ырымшыл лектордың образы бірқанша асыра сәлтенип кеткенлігін, әйтеуір бір майда нәрсе – ғарры сууының тауық сатыуы, қымбат сорауы «Өтелген қарыз» деген гүрринге тема қойылғанын шолуы формасында айтып өтеді. Жазыушының «Адаққан» деген гүрриңнің схемалы, протеск шығарма болып көрінетуінің айта отырып, онлаған бетке созылған гүрринде тентеклеу ғарры кемпирі менен екеуі Эльза деген қызын кимге турмысқа беріудегі тартыстары, ғаррыны садалығы оқыушыға жүде ерси көрінетуінің, бірақ бұл гүрриң жақсы шығармалар қатарынан орын алатуының айтып өтеді. Көріп өткеніміздей, академик М.Нурмухамедов Ө.Хожаниязовтың «Орынсыз өкпе», «Жас шопан», «Мийнет құрмет иси» басқа да дәлелі гүрриңлерін сәтсіз көркемлігі төмен шығарма екенін айта отырып, оның кейінгі «Арал балығы», «Шын мухаббат», «Жарты мұрын», «Бажалардың хатлары», «Гезенде» «Пәкене» деген басқа да гүрриңлерінің жақсы жазылғанын хәм ондағы айырым кемшіліктері қунын жоғалтпайтуының айтып, дурыс баға береді. Расында да, «Шын мухаббат» гүрриңіндегі кемпир менен ғаррының баласы ортасындағы болып өткен уақыяны «келинін базарға жибергендегі уақыяны» жазыушының шебер сүретлегенін, ондағы образлардың ашық көрсетілгенін, уақыяның да исенімлі турмыстан алынғанын илимпаз тәрәпинен дурыс айтып өтілген. Хәзіргі дәуір көз қарасынан алып қарайтуын болсақ, «Шын мухаббат» гүрриңіндегі уақыялар хәзіргі уақытта да турмыста ушырасатуының анық. Сол себептен жазыушының бұл гүрриңі актуаль проблемаға турмыс шынлығына құрылған деп айта аламыз. Гүрриңдегі образлардың шебер берілгенін айта отырып, уақыялар да исенімлі екенін, ата-ананың да баласын түсиніп жәнжелді тоқтатыуы, келиніне билдирмей алып барыуы, ортадағы қызларды да перзентім деп баланың шаңарағының бузылмауы үшін гүресіуі тәбыйй турмыстан алынған. Бүгінгі күні де тәрбиялық әхмийеті бар шығарма деп есаплауға болады. Илимпаз жазыушының «Бажалардың хатлары» деген гүрриңін оригинал формада хатлар түрінде жазылғанын айтыу менен бірге, ондағы екі қарама қарсы образлардың (унамлы (Үкибай) хәм унамсыз (Түлкибай), исенімлі тон, образлы сөзлер, нәзік юмор арқалы нәпсиқау хәм адамгершілікті адамлардың пикирлеріні айқын көрінетуінің, «Жарты мұрын» гүрриңінде айырым ойсыз хәмелпараз адамлардың образын, «Гезенде» гүрриңіндегі молла ийшанлардың жарамсыз қылықтары «дууаханлық», жәдигөйлікті әшкаралауға арналғанын айта отырып шығармаларды сол дәуір көз қарасынан жоқары бағалайды. Ал хәзіргі көз қарастан алып қарайтуын болсақ, «Бажалардың хатлары» гүрриңіндегі уақыялар, ондағы бажалардың хат арқалы жазысуы, ал «Жарты мұрын» гүрриңіндегі хәмел алып болғаннан кейінгі хәркеттері исенімсіздей,

«Гезенде» гүрриңіндеги дуўаханлық, жәдигөйликлери ҳаққындағы ўақыялары әҳмийетли еместей. Бул гүрриңлердиң бүгинги дәўир оқыўшылары ушын тәрбиялық әҳмийети көриннбейди. Және де илимпаз жазыўшының «Пәкене» деген гүрриңіндеги биреўдин басындағы сәтсизликке масқаралап күлетуғын адамның жеркенишли адамның улыўмаластырылған образын шебер сүүретлегенин, гүрриңди турмыс ҳақыйқатлығынан алып жазылғанын айта отырып, гүрриңди сол дәўир көз қарасынан жоқары баҳалаған. Илимпаздың берген баҳасына толық қосыламыз. Бүгинги күнниң көз қарасынан алып қарайтуғын болсақ, гүрриңдеги жеркенишли адамның хәкеретлери хәзирги ўақытта да ушырасады. Гүрриңдеги ўақыялар жазыўшы тәрәпинен шебер, исенимли берилген. Бул гүрриңдеги ўақыялар, ондағы қахарманлар хәзирги турмысымызда бар екенлиги себеп, оқыўшыны исендире алады деп ойлаймыз. Жазыўшының бул гүрриңи хәзирги ўақытта да қунлы шығармалар қатарында есапланады деп айтыўға болады.

ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАНЛАРЫНЫҢ ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ИЗЕРТЛЕНИЎИ

Бекбергенова З.У.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Миллий романшыллығымыз әдебиятымызда өткен әсирдиң 1950-жыллары кешеўиллеп пайда болыўына қарамастан, күтә аз ўақыттың ишинде жанрлық, идея-тематикалық, көркем-стилистикалық жақтан тез пәт пенен раўажланып атырған хәм китап оқыўшылары менен әдебият изертлеўшилериниң дыққат-итибарында болып киятырған прозалық шығармалардың жетилискен түри есапланады. ХХ әсирдиң 1970-жылларынан баслап-ақ, белгили проза изертлеўшилери М.Нурмухамедов, Ж.Нарымбетов, Ә.Қожықбаев, З.Насруллаева, С.Баҳадырова, Т.Қурбанбаевалар тиккелей роман жанры бойынша изертлеўлер алып барған болса, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, К.Қурамбаев ҳ.т.б. алымлар өзлериниң қалыс пикирлери менен өз үлеслерин қосып барды. Яғный, бир әсирге шамалас дәўирди басып өткен роман жанры хәр қыйлы аспектлерде үйренилип, бир неше монографиялық изертлеўлерге тийкар болды. Деген менен, ғәрезсизлик жылларына шекемги изертлеўлердиң көпшилигинде дерлик қарақалпақ романларының пайда болыў, қәлиплесиў хәм раўажланыў тарийхы идея-тематикалық, жанрлық, көркем-эстетикалық жақтан изертленип, поэтика мәселелери дыққаттан шетте қалып келди. Елимиз ғәрезсизликке ерисип атырған бир пайытта көркем әдебияттың басқа жанрлары сыяқлы роман жанрында жазыўшылардың еркин пикирлеўге, дәўирге хәм өткен жәмийетте болып өткен ўақыяларға болған көзқарасларын, бурын кеўлинде сақланып киятырған ой-пикирлерин еркин сәўлелендириўге умтылыўшылығы сезиледи. Ғәрезсизлик жылларына келип қарақалпақ романларының теориялық мәселелерин еле де кеңирек хәм тереңирек изертлеў зәрүрликлери жүзеге келди. Нәтийжеде ғәрезсизлик жылларына келип.

Х.Өтемуратова, Н.Орынбетова, П.Нуржанов, А.Алламбергенов, З.Бекбергенова, Ж.Қаниязова сыяқлы қәбилетли жас илимпазлардың илимий мақалалары менен мийнетлеринде роман жанры шығармалары поэтикалық, көркем-эстетикалық, лингво-стистикалық, жақтан жаңаша көзқарастан хәр тәрепме талқыланып үйрениле баслады. Яғный, соңғы жыллардағы изертлеулерде роман жанрын бурынғысынша идея-тематикалық, структуралық талқылаулардан гөре көркем поэтикалық, лингвостистикалық хәм теориялық мәселелерге үлкен дыққат-итибардың қаратылғанлығын көриу қыйын емес. Әлбетте, романға усындай жаңа жантасыулар, келешекте бул жанр шығармаларының көркемлик сыпатын еле де тереңирек арттырып барыуда әхмийетли хызмет атқарады. Жазыушы Ш.Сейтовтың дөретиушилигиниң, әсиресе кең көлемли романларының хәр қыйлы ракурслардан алып изертлене баслағанлығының өзи усы пикирлеримиздиң айқын дәлили десек болады.

Ш.Сейтовтың төрт кітаптан ибарат «Халқабад» романы басылып шыққаннан соң көп өтпей, бул роман бойынша биринши пикир билдириушилердиң бири профессор С.Бахадырова болды. Ол «80-жылларда Ш.Сейтов қарақалпақ әдебиятында биринши рет тууылған тетралогиясы менен жаңалық ашты» [4], – деп бахалау менен бирге жазыушының «Өрдек қырғыннан соң» (3-кітап) романы сюжетинде бир жағынан тууылып киятырған урыс қәуипи, екинши жағынан урыстан да қорқынышлы репрессияның басланыуы, совет хукиметин курған, хақыйқат халық ушын хызмет етип атырған хадал большевиклердиң қамалыуы, атылыуы, мине усындай халық басынан өткен ауыр қайғыны сүүретлесе, «Атланшап» (4-кітап) романының сюжетинде «Жақсылық» колхозының адамларының екинши жәхән урысы жылларындағы тылда ислеген пидәкерлик мийнетин, қыстың қыраулы күнинде күн-түн демей қазыуда жатқан хаяллар менен балалардың, үйин таслап елден ерек неше күнлер бийдай егип, оны жыйнап жүрген хаял-бала шағалардың табанлы мийнет зауқын хақыйқый өз бояуында ашып бергенлигин, хәр бир қахарманның сөйлеген сөзи хәм ислеген ис-хәрекетлери арқалы жән-жақлама анализлеген. Профессор К.Алламбергенов жазыушының стили хәм баянлау өзгешелиги хаққында «Бизиң көп жазыушыларымыз еле «курғақ баянлау кеселинен» толық қутыла алмай жүр. Ал, Ш.Сейтов сүүретлеген тууған жер картиналары, адамлар өмири көз алдыңнан кино лентасындай өтип турады. Жазыушының бул романлары образларының сайрам-сайрамлылығы менен адамларды хайран қалдырады. Хеш бир қахарманы бир-бирине усамайды: түри де, минези де, хәтте сөйлеген сөзине шекем. Тап өмирдиң өзіндегидей» [1, 92-93 б], – деп бахалаған болса, әдебиятшы П.Нуржанов «Ш.Сейтовтың «Халқабад» тетралогиясы баянлау стилиниң өзіншелиги» [18], – деген мақаласында жазыушының ең дәслепки 1970-жыллары дөретилген «Ығбал соқпақлары» романының сюжетлик уақыялары биринши беттен, яғный тек ғана бир субъект-хикаяшының көзқараслары арқалы баянланған болса, 1980-90-жыллары дөретилген «Халқабад» тетралогиясында турмыс шынлығын

сүүретлеуде жалғыз бир көзқарас-автор көзқарасы үстемлик етпестен, дөрөтпенің көркем текстине баянлаушының, қахарманның, хикаяшы персонаждың хәм т.б. субъектлердің көзқараслары араластырылып, сиңдирилип жиберилгенлигин, бундай кубылыс сонынан жазыушының «Шырашылар» хәм «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романларында да шебер қолланылғанлығын айрықша атап көрсетеди. «Ш.Сейтовтың «Халқабад» эпопеясында тарийхый шараят хәм сюжет поэтикасы» [19] деген мақаласында «Халқабад» роман тетралогияның 1970-80-жыллары дөретилген «Шар бузыу» хәм «Машақатлы асырымлар» деп аталған биринши хәм екинши романларында бурынғы коммунистлик, партиялық идеалогияның тәсири күшли сезилип турса да, сюжет дүзиуде бурынғыдай дәстүрий, избе-из түрдеги ўақыяларды дизип, сада сүүретлеу емес, ал, олардың утымлы, тәсиршең поэтикалық формалар болған диалог, қахарманлардың аўызша гүрриң етип бериўлери, хат, кеңирек етип алынған аўызеки әңгимелери сыяқлы түрлери, сондай-ақ қызықлы, өзине тартымлы сатира-юморлық сыпаттағы хәрекет хәм қыймыл-қозғалыс түрлеринен жазыушының шеберлик пенен пайдаланғанлығын, бундай поэтикалық сүүретлеулер, буннан алдыңғы жыллардағы романларда онша ушыраспаған, ушырасса да аз ислетилген көркем формалар екенлиги айрықша атап өтиледі.

Изертлеуши Ж.Каниязованың «Ш.Сейтов дөретиўшилигинде көркем деталь» мақаласында жазыушының кең көлемли «Халқабад» роман-тетралогиясында қолланылған «тырна», «ғазлар», «ақ қуўлар» образын қарақалпақ халқының миллий психологиясын жәмлестирген, «меҳир, ышқы-мухаббат тымсалы» сыпатында баҳалайды. Изертлеуши «Романда хәр бир деталь, хәр бир эпизод қахарман тәғдири менен тығыз байланыстырылып сүүретленеди», – деп «Халқабад» тетралогиясына кирген «Өрдек қырғыннан соң» кітабының дәслепки бетлериндеги «әптапқа шыдамаған кишкене қара қоңыздың аяғының күйгенине тақат ете алмай мақсетсиз, бағдарсыз зымырауын, жас болса да қашшан қуўрап үлгерген сексеўилдің аппақ, қыйсық өзегин узынлығы қулаштай көзәйнекли жыланның орап алыуын, бул көринисти көрип, гүўасы болған Сайымбет пенен Мәдиярдың халатын «Жас болса да қуўрап үлгерген сексеўил» образында жаўызлық сиясатының ақыбетинде бийгүна қурбан болғанлар тәғдири, ал оны ораған көзәйнекли жылан образында адамзаттың хуқықын аяқ асты етип, буўындырып еркинликтен айырған хукимет сиясаты ўәкиллериниң образы типиклестириледи» [14, 89-б],-деп жазса, бундай кубылысты әдебиятшы П.Нуржановтың мақаласында: «Автор 1937-жылғы Сталиник репрессия хәқкында өзиниң көзқарасын батыл хәм ашық түрде берген. Бул нәрсе баянлаушының сөзинен, қахарманлардың монолог хәм диалогларынан анық көринеди» [20, 21-б], – деген пикирди ушыратамыз. Изертлеуши Ж.Қаниязованың «Ш.Сейтов романларында психологиялық портрет» [15, 121-б] мақаласында илимпазлардың портрет хәқкындағы билдирген пикирлерин басшылыққа ала отырып, «Халқабад» роман-тетралогиясында автор персонаждың белгили бир ситуациядағы психологиялық халатын,

көбинесе қысқа портретлік деталларда көрсете алады. Избасқанның бетіндегі шешек дағының кем-кемнен шуқырласыуын, қысық көзіннің оқ жыланнның көзлеріндей жылтылдауы, Мәдиярдың бетіндегі тыртығының тырысыуы, Сайымбеттің сурланыуы, Қудайбергеннің шақшыйып-шақшыйып туратуғын көзлери сыяқлы портретлік деталлар жазыушының образ жаратыудағы шеберлигин көрсетеді. Бул жерде жазыушы қахарманлардың руухый жағдайларын (ашыулануы, қәхәрлениу сыяқлы психологиялық халатын) мимика усылы менен береді»— деп хәр бир қахарманның әдет хәм қылықтары да, романда жазыушы нәзеринен шетте қалмағанлығын мысаллар менен көрсетип өтеді. 3.Бекбергенованың «Шаудырбай Сейтовтың «Халқабад» романында қахарман образын жасауда тиллік минезлемениң көркемлик хызметі» мақаласында болса, қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде бурын сөз етилмеген тың мәселе қозғалған. «Роман персонажлары социаллық келип шығыуы, жасы, жәмийетлик орны, өмирдегі белсендилігі, турмыс тәжірийбеси, мәдений, сиясий, руухый өсиу дәрежеси жағынан бирдей емес. Хәр қайсысының өз жолы, өзінше көзқарасы бар. Романдағы адамлар топарының усындай өзгешеликлерине бола олардың сөйлеу мәдениаты да хәр түрлі дәрежеде сәулеленеді. Жазыушының шеберлігі, хәр бир қахарманды өзине тән өзгешелигі менен сөйлете билиуінде, әсиресе, хәр кимнің өз үнин, өз дауысын оқыушыға тәбийғый халында көркем хәм тәсірлі түрде жеткерип бериуінде көринеді» [6, 119-б], —деп жазыушының сөз етилип атырған романында усындай жетискенликлер менен бирге айырым қахарманлардың тилинде ушырасатуғын турпайы сөзлер (вульгарная лексика) менен олардың ис-хәрекетлеріндегі моральлық қатнасықлардың ашықтан-ашық сүүретлениуін сынға алып өтеді.

Ш.Сейтовтың Ш.Сейтовтың «Халқабад» роман тетралогиясы хаққында П.Нуржанов былай жазады: «Ш.Сейтовтың 1985-жылларға шекемгі жазылған дәретпелерінде жазыушының ишлей толық еркин болмағанлығы, оған тоталитар дүзим идеалогиясының курсауы өз имканиятын толық ашыуға мүмкиншилик бермегенлігі, сонлықтан да, көп ғана идеяларды шығармаларда жумбақлап, көркем текст қатарлары артына жасырып бергенлігі, көбинесе оқыушының интуициясына сүйенип, айырым ўақыяларды келте қайырымлау етип сүүретлегенлігі сезилип турады. Әсиресе, бул нәрсе «Халқабад» романының «Шар бузыу», «Машақаталы асырымлар» атлы романларында толық сезиледі — автор сол ўақытта үстемлик етип турған коммунистлик идеалогияның тәсирінде көбірек болғанлығы байқалады. Мәселен, жәмәәтлестиріу, советлестиріу ўақыялары, қуудалау х.т.б. қадаған етилген темаларға болған автордың қатнасынан бул нәрсени байқауға болады. Сонда да, автордың большевиклердің сиясатын әшкаралаушылық позициясы бул романлардың көркем текстине жасырылып берілгенлігі сезилип турады. Ал, тетралогияның 3-4-китапларында Ш.Сейтовтың өз концепциясын ашық түрде бергенлігі айқын сезиледі» [20, 18-б], —деп баға береді.

Изертлеуші және бір мақаласында «Ш.Сейтовтың «Шырашылар» романында Октябрь аударыспағы дәуіріндегі адам тәғдирін пүткіллей жаңа философиялық көзқарастан сүүретлегенлигин, қарақалпақ прозасында усындай темаға арналған дөретпелерден бул роман пүткіллей айырылып туратуғынлығына айрықша дықкат аўдарады. «Романда жазыўшының турмыстағы әхмийетли мәселелерди ашыўда класслық принциптен илажы барынша бас тартып, улыўма адамзатлық пазыйлетлерге бет бурғанлығында көринеди. Бул бәринен де бурын романдағы Есжан ғарры, Кумингер образларында көзге тасланады. Үшиншиден, «Шырашылар» романында қарақалпақ әдебиятында бурын болмаған, болған жағдайда да төмен раўажланған усыл қолланылған. Әдебий қахарман автордың «қол астынан» шығыўға умтылып, салыстырмалы түрде оның менен тең хуқықлы субъект дәрежесине көтерилген. Төртиншиден, турмыс шынлығы автордың жақын жәрдемшилери болған айтып бериўши, гүрриңши, сондай-ақ, қахарманлардың тилинен сүүретлениўи романның жаңаша түрдеги баянлаў қурылысының пайда болыўына алып келди. Бул баянлаў усыллары бир-бири менен биригип, автордың алға қойған идеясын жарыққа шығарыўға хызмет етеди. Романның ең соңғы өзіншеллигиниң қудирети сонда – сүүретленген ўақыялар көбинесе қахарманның санасы, баянлаўшының ишки ой-сезимлери, қуўаныш-қайғысы арқалы берилиўи романның қурылысында көркем мекан ҳәм көркем ўақыт категорияларының пүткіл жаңа сыпатта көриниўине алып келген»(16-17-бетлер), –деген пикир арқалы жазыўшының ўақыяларды баянлаўда, көркем мекан ҳәм заманды сәўлелендириўде жаңаша усылды қолланғанлығын айрықша атап көрсетеди. Изертлеуші Ж.Қаниязованың «Ш.Сейтовтың «Шырашылар» романында характер жаратыў усыллары» [16, 124-б] деген мақаласында болса роман қахарманы шырашы Есжан ғаррының өмирдиң бир ақшамында өткен жетпис үш жыллық өмирин еске түсириўлери, көз алдына елеслетиўлери арқалы өз характерин, өзиниң түсиник дүньясын, этирапындағы адамларға болған қарым-қатнаслары тийкарында ашып бергенлигин: «Романдағы шараят ҳәм характерлерди типиклестириўде көркем деталь ҳәм пейзажлық сүүретлеўлер табыслы қолланылған. Ондағы хәр бир деталь, «шыра», Есжан ғаррының желине-желине кепшеси шығып қалған намбар бели, ети жанып, түйилиўи менен қалған муш, фольклорлық дәстүрлердиң (таўыс қусы ҳаққында әпсана) де шығарма идеясын ашыўда, қахарман характерин жаратыўда өз орны ҳәм ўазыйпасы бар. Сондай-ақ, характерлерди жаратыўда көркем психологиялық сүүретлеўдиң хат, түс көриў, қыймыл-қозғалыс, мимика, ишки монолог, диалог сыяқлы усыллары шебер қолланылады» (124-бет), – деп бундай усыллардың қахарман характери менен психологиясын ашыўдағы көркемлик хызмети мәселесин роман текстинен алынған мысаллардың жәрдемінде дәлиллеген.

П.Нуржанов «Психологиялық роман ҳәм оның поэтикасы (Ш.Сейтовтың «Шырашылар» романы мысалында)» [21, 97-б], – деген мақаласында жазыўшы Ш.Сейтовтың 1980-жыллары дөретилген

«Шырашылар» («Өмирдің бир ақшамы хақында роман») дөрөтпесин әдебиятымызда психологиялық романның үлгиси деп атасақ болады деген пикир билдиреди. Автор жазыушының бул дөрөтпесиниң сюжетлик-композициялық раўажланыуы бурынғы дәстүрий формаларға онша уксай берместен, бурыннан қәлиплескен қағыйдалар менен «канон» ларды бузып, турмыс шынлығын жаңаша композициялық формада сүүретлеп бергенлигинде деп көрсетеди. Мақалада роман қахарманы шырашы Есжан ғаррының жетпис үш жыллық өмирине тийисли өмир ўақыяларын сүүретлеўде авторлық баянлаўларға қарағанда, психологиялық сүүетлеўлерге кең орын берилиўи композиция дүзиўдиң баслы өзгешелиги екенлигин: «Романда персонажлардың психологиялық халатларына тийисли жағдайлар гейде авторлық сырттан баянлаўлар менен берилсе де, жазыушы қолланған орынлы салыстырыўлар, өткир фразалар хәм т.б. көркем әдебий тил қуралларының күши арқалы тәсирли хәм тереңнен алынып, орынлы ашып бериледи. Соның менен бирге жазыушы бундай авторлық баянлаўларға қысқа-қысқа ишки монологларды қосып қолланып, қахарманлардың ишки руўхый дүньясын көркем психологиялық түрде ашыўда айрықша шеберликлер көрсеткен» (97-бет), – деп Есжан ғаррыны алдына салып айдап киятырған түркмен нөкерлери Аман менен Ораздың ишки психологиясынан өтип атырған ойларын келтирип өтеди. Шырашы Есжан ғаррының да өзиниң жетпис үш жыллық өмирин, куўанышы менен қайғылы демлерин бирим-бирим еске түсирип, көз алдына жанлы елеслетиўлери, ишки монологлар менен детальлық сыпатларға ийе картиналық көринислер, әдебий қахарманлардың қыймыл-қозғалыслары, барлығы да көркем психологиялық хәм поэтикалық шеберлик пенен сүүретленип, романның қунын хәр тәреплеме арттырып, шығармадағы трагедиялық шешимниң оптимизмин жоқары көтерип турғанлығы мысаллар менен исенимли дәлилленген. Профессор С.Баҳадырова: «Ш.Сейтовтың «Ығбал соқпақлары» романы қарақалпақ әдебиятындағы лирико-психологиялық романның басламасы...Романның усы стили әдебиятымызда жаңа нәрсе» [5, 52-б],-деп баҳалаған болса, изертлеўши П.Нуржанов «Лирико-психологиялық роман хәм оның поэтикасы», – деген мақаласында илимпаздың билдирген пикирлерин қоллап қуўатлап, «Ығбал соқпақлары» бул романында өткен әсирдің 60-жылларының көплеген социальлық хәм турмыслық мәселелерин кең қамтып алып, «хәр бир инсан өз тәғдирине қайыл болып қалмастан, өмирден хақыйқат өз орнын табыўы зәрүр, – деген мәселе – идея жүдә терең лиризм хәм бай психологиялық толғаныслар менен ашылған» [22, 77-б], – деген пикирге келиўинде романдағы ағалы-инили Мурат хәм Мақсеттиң өмирден өз орнын табыўда, қәсип хәм өмирлик жолдас таңлаўда да өз соқпағын излеўи, турмыстың ойлы-бәлентли жолларын басып өтип, бир пикирге келиўи, аўыл хәм қала турмысының өзине тән абзаллықларын сүүретлеген орынларды, инсан хәм тәбияттың өзара диалектикалық байланыслары менен қахарманлардың ой-толғанысларын таллаўлары себеп болғанлығы айқын сезилип турады.

З.Бекбергенова «Қахарман портретін жасауда автор сөзінің орны» мақаласында Т.Қайыпбергеновтың «Көздің қарашығы», Ш.Сейтовтың «Шырашылар» хәм «Халқабат» романларында қахарман портретін жасауда жазыушылардың өзине тән өзгешеликтерін салыстырымалы үйренеді. Изертлеуші «Т.Қайыпбергеновтың портрет жасаудағы шеберлигі көбірек қахарманлардың сыртқы келбетін сүүретлеу арқалы ишкі дүньясын ашыуға бағдарланады» [7, 411-б], – деп, жазыушының роман қахарманларының сыртқы келбеті менен қыймыл-қозғалыстарындағы көриністерді автор сөзі, автор көзқарастары менен бирге екінші бір персонаждың ямаса қахарманның көзі менен бағалауға айрықша дыққат аударуын, ал, «Ш.Сейтовқа тән өзгешелик: роман сюжетінің айырым орынларында ғана қахарманның сыртқы келбетіндегі ямаса ым-ишарасы менен қыймыл-қозғалысындағы бирер белгіні қысқа атап көрсетеді» [7], –деп жазыушының өз қахарманларының белгілі бір ситуациядағы психологиялық халаттарын ашып бериуде олардың бет-әлпеті, көзқарастары, жест-мимика сыяқлы қысқа портретлік детальдарды шеберлік пенен қолланылғанлығын анық мысаллардың жәрдемінде дәлиллеп береді.

Ш.Сейтовтың ғарезсізлік жылларында дөретілген «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романы жазыушының қәлемінің өткірлескенлігін көрсетіу менен бирге, баспа сөз бетлерінде хәр қыйлы қарама-қарсылықлы пикирлердің тууылыуына себепші болды. Мысалы, профессор Қ.Султанов өз мақаласында: «Хәзиргі дәуірде адамлар арасында бир-биреуге садақатлы болыуға қарағанда опасызлық көбірек» [27], – деген пикирлерді билдириу арқалы жазыушыны қарақалпақ хаял-қызларының ар-намысын аяқ асты етиуде айыпласа, сыншы Ж.Есенов «Ғәзеп пенен жазылған роман» мақаласында роман сюжетінде өткен әсирдің 1950-90-жыллары арасындағы мәмлекет тәрәпинен надурыс басқарыудың ақыбетлеринен халқымыздың сана-сезимінің уўланыуы, усы саладағы артта қалыушылықтың себептери, ишиўшилиқ хәм тағы басқалардан келип шыққан сол дәуір әўладларының әдеп-иқрамлылық, моральлық жақтан бузылып, ирип-ширип кетиу дәрежесине келип жетиуі айқын хәм батыл түрде сүүретленгенлігін: «Хәқыйқатында, ойлап қарасақ, Әмиўдәрьяның тасып, суўдың соншелли муқыйтлап, бийик етип үйилген қашыны да жығып кетип, аўыл хәм қала халықларын бираз бүлгиншиликке салыуы, сырттан қарағанда, тәбийғый халат, – деп қарауға болады. Бирақ, жазыушы буны өмир, тарийх ағысының тасқынлап, өз кәнарынан шығып кетип, пүткил халықты өз жайларын ғана емес, ал, өз турмыс тиришилигі менен руўхый психологиялық, хәттеки ишкі дүньясын да қайта қурып, қайта жөнлеп алыуы сыпатында жүдә терең, астарлы мағанада алып сүүретленгенлігін аңлауымыз мүмкин» [13], –деп автордың бул шығарманы жазыудағы алдына қойған позициясын қоллап қуўатлайды. Изертлеуші Ж.Қаниязова «Жаман шығанақтағы Ақтуба романында жазыушының көркем деталь қолланыудағы шеберлигі» мақаласында болса, ең биринши гезекте жазыушының романға тема таңлаудағы шеберлигине итибар қаратады. Роман контекстинен алынған

«Ирип-ширип тасландыларға толып, бәд ийис шығарып атырған Ақтуба романда поэтикалық образ дәрежесине көтеріледі. Ақтуба – бул образлы көркем деталь есапланады. Шығарманың атамасы да усы деталға байланыстырылып қойылған» [17, 117-118 бб], – деген таллаулары арқалы романдағы сауда тарауы хызметкерлери Әмирхан, Жердаш, Айбөрек, Жеткергеннің иплас, пасық ис-хәрекетлери менен бирге Нурлеспес, Жумагүл сыяқлы барына қәнәәт етип, өзінше ис тутпайтуғын мәңгүрлик психологиядағы адамлардың образларын, ал, Жәлимбет, Оразымбет, Айтжан, Бердәмбет, Назарымбет, Палұанияз образлары арқалы елге минсиз хызмет етип, қартайғанда хорланған хұрметли дем алыстағы мәденият хызметкерлериниң аянышлы турмысын, Нөкер, Сийсен, Турдыбай х.т.б. образлар арқалы жәмийет дәреткен адамлар тәғдирин Ақтуба деталының әтирапына шебер жәмлеп, биреўди биреў езген тубалаў дәўириниң аянышлы келбетин көркемлик пенен сүүретлеген орынлар сыпатында көрсетеди.

Роман сюжетиндеги бундай өзгешеликти әдебиятшы П.Нуржанов: «Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» шығармасында да буннан алдыңғы қарақалпақ романларына салыстырғанда сюжетлик раўажланыўдың бираз жанландырылып, деталластырылып, эмоциональлық-экспрессивлик сыпатларының бөрттирилип берилиўи, сюжетке енгизилген ишки монологлардың да активлесиўи, диалоглардың орайлық орынға шығыўы олардың жаңашыллығы сыпатында көринеди» [23], – деп бахалаған.

Изертлеўши Г.Бегмуратованың «Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында стилизациялық фольклоризмлер» деген мақаласында фольклордың роман жанрында стилизацияланыўы мәселесине тоқтап өтеди. Мақала авторы «Хәр бир жазыўшының фольклор материалынан өз дәретпесинде пайдаланыўы жекке қәлеўи, тәжирийбеси, стиллик бағдарынан ғәрезли болады. Сонлықтан, ол тек ғана фольклорлық сюжет яки мотивти ғана емес, ал, фольклор жанрларын, образларын, оларда сәўлеленген жоқары идеялық бағдарларды, хәттеки көркем сүүретлеў қураллары хәм усылларын да стилизациялаўы мүмкин» [10, 178-б], – деп атап өтиў менен роман қахарманлары тилинде ямаса жазыўшы тәрәпинен халық нақыл-мақалларының, бет ашар қосықларының, әпсанлардың (Искендер патша ҳаққындағы хәм топан суўы ҳаққындағы аңыз-әпсаналардың) өзгериске ушырап, стилизацияланып қолланыўын белгили бир жәмийетлик дүзимниң, онда жасаған адамлардың руўхый келбетин ашып бериўде үлкен әхмийетке ийе екенлигине үлкен дыққат аўдарады. Соның менен бирге роман қахарманларының түс көриўи хәм оны жорыўы (Жердаштың түсинде ҳаялы Айбөректің Әмирхан менен аттың үстинде ушып баратырғаны), перзентсизлиги хәм жалғыз перзентли болыўы (Жердаш хәм Әмирханның жалғыз перзентли болыўы) сыяқлы мотивлердиң фольклорлық шығармалардағы сыяқлы хызмет атқарып, стилизацияланыўы сыпатында көрсетип өтеди. Лекин, мақалада романнан орын алған персонаж Нәзигүлдиң өзиниң өлимин алдын ала сезиўин хәм ырзаласыўын, Нәзигүлдиң көзиниң әззилигин даўалаў ушын әўлийеге жети пийшемби түнеўин, Кәриймулла

хәзиреттиң Әмирханның ислеген ислерин хәм енди ислейжак жынаятларын айтып бериўин (халық дәстанларында, ертеклерде әдетте бул ўазыйпаны пирлер, дуўаханлар, шайтанлар, қуслар орынлайды), Әмирханның көп хаялларды ойнас тутыўын, патшалардың көп хаял (қәнизек) алыўшылық мотиви менен сәйкеслеп, стилизацияланған мотивлер сыпатында көрсетиўи фольклорлық мотивлерге қарағанда, реаль турмыслық мотивлер екенлиги анық. Себеби, жазыўшы тубалаўшылық деп аталған дәўирдиң ашшы ҳақыйқатлығын, өзи жасаған дәўирдиң деңгейинен, роман қахарманларының реалистлик образлары арқалы бүркеместен, батыл түрде көрсетип бере алғанлығы сыр емес. Мақалада буннан басқа да роман қурылысындағы мифологиялық, эпикалық хәм рәмзий образлардың стилизациясы мәселеси ҳаққында сөз етилген. Мысалы, Нурлепес образын кул образында, Нөкербай хәм Сийсен образын дийўана, гезенде образларында, ерине мәсләхәтши хаял образында Айбөректи, мифологиялық образда Жумагүл-Жумаштың әрўағын, символикалық образда тубаны (шуқырлықты), метафоралық-символикалық образда суўда ығып братырған бесикти атап көрсетеди. Мақала жазыўшы романын жаңаша бағдарда изертлеўлери менен унамлы тәсир қалдырады. Г.Бегмуратованың «Мәңгүрликтің себеби не? (Ямаса фольклорлық образдан әдебий образға)» деген мақаласында да жазыўшы Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романындағы фольклорлық образлар тийкарында көркем дәретиўшилиқ ызамлылығына сай жаңа әдебий образ жаратыў шеберлигин хәм олардың жәмийетлик-руўхый турмысымыздағы әхмийетин көрсетип бериўге ҳәрекет етеди. Романдағы Нурлепес образын «Шәрьяр» дәстанындағы тоғыз күндес қатынның хызметиндеги Қодар кулға, «Ғәрип ашық» дәстанындағы Ғәриптиң Шахсенемге жетисиўи ушын кул базарында кул болып сатылыў сюжетиндеги куллық психологияға салыстырып: «...романдағы кул образының стилизацияланыўынан жасалған Нурлепес ғарры жекке хўкимдарлықтың күшли идеологиясының тутқынына айланған дәўир адамларының көзқарасларын, психологиясын ашып бериўге хызмет етеди. Себеби, жекке адамға сыйынып, өзиниң кимлигин умытқан, тек өзгелердиң көрсетпеси менен ғана жасаўға әдетленген, ойлаў, пикирлеў қәбилети сайыз Нурлепестей адамларды олар жасаған жәмийетлик-сиясий дүзим тарийх сахнасына шығарды» [11, 46-б], – деп кешеге кеңес хўкимети заманында өз тарийхына, руўхый байлығына мәңгүрлерше қараған психологиясын ашықтан-ашық сўўретлегенлиги атап өтиледі. «Орта Азия халықлары әдебиятындағы бундай «мәңгүр» образының жүзеге келиўине, бул теманың пайда болыўына Кеңеслер аўқамы тәрәпинен алып барылған динге қарсы гүресий, халықлардың миллий мәдений қәдириятларын умыттырыў («Боранлы бәндирги» Ш.Айтматов, «Сўйекши» Д.Исабеков, «Жармақ» М.Магаун) өндириллик тараўда табысларға ерисетуғын, мийнеттен шаршамайтуғын темир адамды жетистирий, пахта монолопиясы себепли жердиң түрли химиялық элементлер менен зәхәрлениўи («Атамнан қалған далалар» Т.Мурат) адамлар санасын «бир күнлик пөлке нан табылғанына қанаат етий («Жаман шығанақтағы Ақтуба» Ш.Сейтов) сыяқлы

бағынышлылық, қорқыныш ийелеген дәуір сиясатын әшкаралау, инсан хуқықлары тапқан заманның бет-пердесін ашыу тилеги себеп болғанлығын атап өтилген шығармалар мазмұны менен тастыйықлайды» [11, 47-б]. Бул дурыс пикир. Деген менен, аты атап өтилген роман қахарманларының санасында пайда болған куллықтың хәм мәңгүрликтің келип шығыу себеплерин фольклорлық шығармалардан излестире берместен, жақын өтмиш тарийхымыздағы социалистлик хәм коммунистлик жәмийеттен, олар ислеп шыққан тәртип-қағыйдалардан излестирсек шеп болмас еди. Бул пикиримизге әдебият изертлеушиси П.Нуржановтың «1990-жылларға келип Ш.Сейтов қәлеми және де өткирлести. Оның 1992-жылы баспадан шыққан «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романын роман-трагедия деп атауға болады. Елимиздің тарийхындағы 1950-жыллардан кейинги дәуірди – дерлик ярым әсирди қамтыған бул роман тоталитар дүзимнің бар ипласлық тәрәпин, ондағы инсан тәғдиринің бар аянышлы жағдайын майда-шүйдесине шекем сүүретлеуи жағынан ХХ әсир қарақалпақ прозасында елеули ўақыя болды. Ш.Сейтовтың бул дәрәтпесинде Батыс Европа әдебиятындағы абсурд әдебиятының излерин, оның Қарақалпақстан шараятындағы көркем үлгилерин толық көриўге болады» [20, 22-23 бб], – деген пикирлери анық дәлийл бола алады.

Изертлеуши Х.Өтемуратованың көпшилик илимий мақалалары тарийхий романның поэтикасы мәселелерин үйрениўге бағышланды. Усы тийкарда илимпаздың «Қарақалпақ тарийхий романының поэтикасы» (Нөкис, Қарақалпақстан, 1997) деген монографиясы басылып шықты. Автор «Қарақалпақ тарийхий романы (жазыўшы хәм хўжжет мәселесине)» деген мақаласында жазыўшы К.Мәмбетовтың «Посқан ел» эпопеясын дәрәтпестен алдын сол өзи сүүретлейжақ болған дәуір туўралы «Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты», «Әййемги қарақалпақ әдебияты», «Фольклор хәм жазба әдебият», «Қарақалпақлар тарийхы», «Қарақалпақлар шежиреси» сыяқлы бир неше илимий изертлеулер менен бир қанша илимий мақалаларын жәриялағанлығын, К.Мәмбетовтың жүргизген изертлеушилик хызмети Айбектиң жүргизген жумысына уқсас келеди» [28, 149-б], – деген пикирлери дықкатқа ылайық. Автордың «Прототип хәм жазыўшының көркем қыялы» деген мақаласында жазыўшылардың тарийхий темадағы романларына прототип таңлаўдағы шеберлиги мәселеси көрип шығылады. Мақала авторы К.Султановтың «Әжинияз» романында шайырдың балалық жылларынан баслап, медреседеги дәуирине дейинги өмири сүүретленсе, жазыўшы К.Мәмбетовтың «Бозатаў» романында болса, К.Султанов дәрәткен образ толықтырылып, шайырдың қахарманлығы, гүресшеңлиги биринши орынға шығарылып, тек өз бахты ушын ғана емес, халқының келешеги ушын да хәрәкет етиўши, көсем дәрәжесине жетискен, дана шайыр екенлиги көрсетип бериледи, деп жазады. Әсиресе, мақалада автордың қарақалпақ жазыўшылары жасаған тарийхий қахарманлар образларын «Айбек жаратқан Әлишер Наўайы, М.Әўезов жасаған Абай, Қ.Кулиев биняд еткен Мақтумқулы, П.Қадиров жасаған Бабыр образлары менен салыстырмалы

бағдарда үйрениу арқалы да образлар дөретиудеги шеберлік көзге түседі» [29, 135-б], – деген пикирлерін қоллап-қууатласақ болады. К.Мәмбетовтың «Посқан ел» эпопеясында Исмайыл, Тынахмет, Орманбет, Аманлық хәм Жийенбек образы да өз прототиптері менен бирге халық толғаулары хәм аңыз-эпсаналары тийкарында дөретілгенлігін дурыс көрсетіп өтеді. Изертлеуші А.Алламбергеновтың «Тарийхый образларда характерлер қарама-қарсылығы» [2] деген мақаласында жазыушы К.Мәмбетов «Посқан ел» эпопеясын көп ғана тарийхый хәм архив материалларына сүйенип дөреткенлігін, «Топалаң» (1-кітап) романының сюжетінде ноғайлы дәуірі тарийхындағы кескін бурылысly ұақыялар ел басқарыушылардың өмірі менен тығыз байланысly болып, мысалы, Ысмайыл султан өлгеннен соң оның балалары Тынахмет хәм Орысбеклер арасында өзара келіспеушіліктер биріншіден, олардың минез-құлқы, инсанийлық пазыйлеттері менен ис-хәрекеттері, екіншіден, тахт, мәнап хәм байлық ушын келип шыққанлығын, романдағы тарийхый қарама-қарсылыққа толы шараятлардың тарийхый шахслар хәм тарийхый емес инсанлар тәғдірине де тийгизген унамсыз тәсірлерін Орысбек, Қайыпназар, Қасым сыяқлы ойсыз, мәпгөй, атаққумар, менмен, хұждансыз хәм жауыз адамлардың образында дәл хәм шебер сүүретлегенлігін роман текстінен алынған мысаллар менен дәлиллеп көрсетеді. Ал, изертлеуші Г.Бегмуратова «К.Мәмбетовтың «Посқан ел» романы хәм фольклор» деген мақаласында жазыушының фольклор хәм әдебиаттаныу илиминде тутқан орнын «Посқан ел» роман эпопеясын дөретиудеги фольклорлық материаллардан пайдаланыу шеберлігі мысалында көрсетіп беріуге хәрекет етеді. Мақалада изертлеушінің роман сюжетіндегі жазыушының ноғайлы дәуіріндегі жырау-шайырлардың образын дөреткен орынларды талқылаулары дыққатқа ылайық. Мысалы, «К.Мәмбетов «Посқан ел» романында халық тарийхын пүткіл барлығына, рууқына шекем терең сиңирген жырау-шайырлардың образын жасауда, хәттекі башқұрт жырауы Қобағаш шешеннің образын дөретиуде де фольклорлық дәстүрлерден шеберлік пенен пайдаланғанлығын аңлауға болады. Буннан тысқары жазыушы қарақалпақлардың миллий той салтанатларын сүүретлеуде, жаслар отырыспаларын-гештек, бәзімлерінің рууқын беріуде, әдебий қахарманлардың портреттерін жаратыуда, батырлар шайқасын – сауаш картиналарын сәулелендіріуде фольклордың түрлі жанрлық формаларындағы үлгілерін шеберлік пенен айрықша пафос хәм талант пенен іслеткенлігі көзге тасланады» [12, 74-б], – деп ноғайлы дәуірінің жырау-шайырлары турмысына байланысly тарийхый ұақыяларды ісенімлі сүүретлеуде жазыушының илимий мийнеттерінің қол келгенлігін оғада дурыс көрсетіп өтеді. Әдебиатшы З.Бекбергенованың «К.Мәмбетовтың «Посқан ел» роман эпопеясы контекстінде екі хауазлы сөздің көркем-стилистикалық хызметі мәселесіне» деген мақаласында әдебиаттаныу илиминде оғада тың хәм әхмийетлі мәселе көтеріліп, автор сөзі менен қахарман сөзінің өзра биригіп кетіу жағдайлары, әсіресе, автор баянының ишине персонаж сөзіне

тән болған хәр қыйлы элементлердің мол-молақай кирип келиў жағдайлары себеп болғанлығын роман текстлеринен мысаллар келтирип таллаўлары дыққатқа ылайық. «Роман сюжетиниң көпшилик орынларында еки ҳаўазлы сөз болып атырған ўақыяларды реалистлик хәм объективлик тәризде сүүретлеўдиң ең қолайлы стилистикалық усылы сыпатында қолланады. Әсиресе, алыс өмиш тарийхымызда жүз берген турмыс шынлығының персонажлар көзқарасы тийкарында ашылыўы – қаҳарманлардың ишки психологиясынан өтип атырған ойланыў, әрман етиў, гүманланыў, таңланыў, өкиниў, қыйланыў сыяқлы хәр қыйлы эмоциональлық сезимлердің автор баяны ишинде берилиўи – сүүретленип атырған ўақыялардың ҳақыйқатлығы менен объективлигин тәмийинлеўде белгили көркемлик хызмет атқарады» [8, 93-б], – деп жазады. Солай етип, бул мақалада жазыўшы К.Мәмбетовтың «Посқан ел» романының сюжетлик-композициясында еки ҳаўазлы сөз көбирек бас қаҳарманлардың узақ ўақыт даўам еткен ишки монологлы ойлары менен қысқа пурсатларда пайда болған ишки сөзлерине қатнаслы түрде қолланылыўы, және де сүүретленип атырған дәўирдің жәмийетлик-социаллық турмыс тәризин объектив усылда баянлаўда хәм қаҳарманлардың ишки жан дүньясын, ойлаў өзгешелигин, өмирге болған түсинигин исенимли түрде сүүретлеўде еки ҳаўазлы сөздің хызмети айрықша сезилип турыўы мысаллар жәрдеминде анықланған.

Жазыўшының «Хүждан» романы, дәслепп «Әмиўдәрәя» журналы бетлеринде, сонынан елимиз ғәрезсизликке ерискен дәслеппи күнлерде 1991-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты. Романға дәслеппилерден болып, пикир билдирген профессор С.Баҳадырова: «Хүждан» романы өзиниң атына ылайық бүгинги бизиң қайта қурылыс дәўириндеги адамлар арасында қатнас, бизиң турмысымызға тубалаўшылық дәўириниң үлкен «аўырыўларының» бири ретинде усы хүжданның бизиң заманласларымыздың жүрегинен кете баслаўы сөз етиледи» [4], – деп баҳалаған болса, әдебиятшы А.Пирназаров романдағы өмирдің кең эпикалық сюжетин бир неше линияда терең қамтып алып сүүретлеўдеги өзгешелигин былайынша көрсетип өтеди: «...Тубалаўшылық дәўиринде көп адамлардың хүждансызлыққа берилгенлигиниң, берилиў себеплериниң соның менен бирге хүжданына дақ түсирмей ҳақыйқатлық ушын гүресийшилердің де аз болмағанлығынын бир палатада жатырған наўқаслардың өзара сөйлесийлеринен хәм наўқасы аўырырақ болғанлықтан, далаға шықпай төсек тартып жатырған Қасымға олардың хәр бириниң өзи туўралы айтып бериўинен белгили болыўы – бул сүүретленип атырған ўақыяға оқыўшыны исендирийдеги жазыўшы дүзген шәрт-шәраят хәм өзіншелик творчестволық усыл еди» [26, 210-211 бб].

Бүгинги күнге шекемги көпшилик илимий мийнетлерде диалоглар еки ямаса бир неше адамлар арасындағы қарым-қатнас куралы сыпатында талқыланып келинди. Ҳақыйқатында да, солай. Деген менен, диалоглардың буннан басқа да көркемлик хызмети сюжетти раўажландырыўда, характерлерди ашыўда көринеди. Сонлықтан да, З.Бекбергенова

«К.Мәмбетовтың «Хұждан» романында сюжетти раўажландырыўда диалогтың көркемлик хызмети» деген мақаласында: «Айырым эпикалық шығармаларда қахарманлар өмирине тийисли ўақыялардың автор яки болмаса баянлаўшы тәрәпинен бир бапта, избе-из хронологиялық тәртипте баянлаў жағдайларын көплек ушырататуғын болсақ, К.Мәмбетовтың «Хұждан» романында сўўретленген ўақыялар дизбеги, шығармаға қатнасыўшы персонажлардың диалоглары менен монологларының, өткенлерди еске түсирген гүрриңлериниң тийкарында дүзиледи. Бул, демек романның бурынғы дәстүрий үлгиде бир пүтин сюжетлик линияны емес, көп линиялы сюжеттиң раўажланыўын тәмийинлеў менен соңғы жыллардағы қарақалпақ романшыллығында айрықша поэтикалық кубылыс сыпатында көзге түседи» [9, 134-б], – деп романның пүтин сюжетин ашып бериўде Қасым менен Дүйсенбайдың, Асанның, Өтемистиң жанлы диалоглары менен еске түсириў характериндеги гүрриңлери көркемлик функция атқарғанлығын мысаллар менен көрсетеди. Соның менен бирге роман қахарманлары Асанның врачлардың өмиринен алынған заманағөй анекдотты қызықты етип айтып бериўин, врач Алланазар Есназаровтың ақлық баласын емлетиўге алып келген кемпир ҳаққындағы гүрриңи, Қасымның докторлық диссертация жақлайтуғын пайытындағы басынан өткерген ўақыялары, Дүйсенбай менен Асанның атлар ҳаққындағы гүрриңлердиң ишиндеги жанлы ҳәм өткенлерди ядқа түсириў характериндеги диалоглардың барлығы да шығарманың мазмунын жанландырыўшы усыл болып қалмастан, тийкаргы сюжетти раўажландырыўда поэтикалық хызмет атқарғанлығын мысаллар менен дәлиллек береди.

Әдебиятшы П.Нуржанов «К.Мәмбетовтың «Түркстан» романының композициясы ҳәм поэтикалық шеберлик», – деген мақаласында: «Егер де, уллы жазыўшылардың бири Ш.Айтматов өзиниң «Әсирге татырлық бир күн» романында, Т.Қайыпбергенов «Тәнхә өзиңе мәлим сыр» повестинде, Ш.Сейтов «Шырашылар» романында бир түн ямаса бир күн ишиндеги өмир шынлығын негизги сюжетке арқаў етип, сол дәрәтпелерде ўақыт кеңислигин поэтикалық жақтан шеклек, ал, оның философиялық, социальлық-психологиялық әҳмийетин кеңейтип сўўретлеген болса, ал, К.Мәмбетов өзиниң «Түркстан» романында усы поэтикалық композициялық усылды тарийхый темаға ислетип, оны дәрәтиўшилик көзқарастан жүдә епшиллик пенен пайдаланып, барлық, бир әсирге шамалас тарийхый ўақыяларды бир неше күнлердиң ишине, атап айтқанда, бас қахарман Аманлықтың отыз үш күн ишиндеги ойланып-толғаныўларына сыйғызып, ўақыт, дәўир философиясына айрықша әҳмийет берип сўўретлеген» [24, 112-б], – деп роман композициясын дүзиўдеги ҳәм үлкен бир тарийхый дәўир ҳақыйқатлығын поэтикалық усылда көркем сўўретлеўдеги қахарманның түс көриўи, өткенлерди көз алдына жанлы елеслетиўлери, алыс өтмиш ўақыяларын еске түсириўлери, ишки монологлары менен қахарманлардың қыялый ҳәм жанлы диалоглары, пейзажлық ҳәм портретлик сўўретлеўлер менен қахарманлардың жест ҳәм мимикаларына жазыўшының айрықша

сюжетлик-композициялық ұазыйпа жүклеп шеберлик пенен пайдаланыўын өзгеше усыл сыпатында көрсетип өтеди.

Изертлеўши А.Алламбергеновтың «Илимий пикирлеў хәм көркем әдебий дөретиўшилиқ синтези», – деген мақаласында Орта Азия халықлары әдебиятында үлкен тулғалар есапланған Айбек «Наўайы» романы, М.Әўезов «Абай жолы» романы, Н.Дәўқараев бир неше поэзиялық хәм прозалық шығармалары хәм илимий мийнетлери менен халқымызға хәм алым хәм жазыўшы сыпатында жақыннан танылған болса, жазыўшы хәм илимпаз К.Мәмбетов та өткен ХХ әсирдиң орталарынан баслап көркем әдебиятымыз бенен әдебияттаныў илимине өзиниң илимий хәм көркем шығармалары менен салмақлы үлес қосып келгенлигин, илимий хәм көркем дөретпелери тийкарында көрсетип өтеди. Мысалы, жазыўшының «Посқан ел», «Түркстан» романларының дөретилиўине XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ халқының Ноғайлы хәм Түркстан дәўирлериндеги аўызеки хәм жазба әдебияты тарийхы бойынша алып барған илимий мийнетлери тийкар болса, ал, «Әжинияз» (1994) монографиясының дөретилиўине «Бозатаў» (1986) романының тийкар болғанлығын хронологиялық тәрептен көрсетип өтеди. Мақалада жазыўшы-илимпаздың аты аталған «Бозатаў» романы менен «Әжинияз» илимий очеркиниң бири-бирине тийгизген тәсири хәм дөретиўшилиқ синтези мәселеси арнаўлы сөз етиледі. Әсиресе, жас изертлеўши жазыўшы К.Мәмбетовтың Әжинияздың өмири хәм дөретиўшилигин «Бозатаў» романында көркем хәм исенимли сүүретлеўде шайырдың қосықларын дөретиўшилиқ усыл сыпатында дерек етип алғанлығына баслы дыққат аўдарған: «Әлбетте, тарийхый мағлыўматларда, усы ўақытқа шекемги Әжинияз туўралы илимий мийнетлерде Әжинияз шайырдың қайсы қосығының қалайынша хәм қайсы жерде, не ушын дөретилгени анық айтылмайды. Сол сыяқлы «Бир пәрий» диң де қалай хәм қайсы қыз себепши болып дөретилгени анық емес. Солай болса да, К.Мәмбетов өзиниң дөретиўшилиқ қыялында бул сюжетлик детальды ойдан таўып, оны негизги сюжетлик өзекке дурыс, орынлы енгизгенлигине баслы дыққат аўдарып бахалаўға туўра келеди» [3, 90-91 бб]. Романда усындай жетискенликлер менен бирге, айырым кемшилиқлердиң де орын алғанлығын жас изертлеўши былайынша көрсетип өтеди: «Жазыўшы бундай сюжетлик жоллар арқалы Әжиниязды өз дәўириниң социаль жәмийетлик ўақыяларына жедел қатнасыўшы, Қоңырат хәм Бозатаў ўақыяларының тиккелей ишинде болған хәм олардың белсендилериниң бири Қудайбергенниң күйеў баласы сыпатында сәўлелендириўди, сол себепли оның муҳаббатының да усы хәдийселерге қатнасы бар екенлигин ашып бериўди нийет еткен. Бул бағдарда автордың бир қанша табыслары баршылық. Деген менен романда Әжинияз образын жасаўда хәм басқа да әдебий қаҳарманлардың ис-хәрекетлерин сюжетке енгизиў ўақытларында базда «Қудайберген Әжиниязларды бир қой сойып күтти» хәм басқа сыяқлы сырттан баянлаўлар, қаҳарманлар образын идеализациялап көрсетиў сыяқлы фольклорлық баянлаў принциплерине берилиў сезилип турады» (145-бет – «Бозатаў»

романы – Б.З.) [3, 91-б], – деп орынлы сынға алады. А.Алламбергеновтың «Шынлықты синтезлеу шеберлиги» мақаласында болса, жазыушының «Түркстан» романын дөретиуде халық ауызеки дөретиушилиги менен әйемги хәм ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты тарихы бойынша жазылған илимий мийнетлери дерек хызметин атқарғанлығын мысаллар менен дәлиллеген. Изертлеуши «шығармадағы барлық Түркстан тарихына байланысly ұақыялар менен ис-хәрекетлер, хәттеки жунгарлар тарихының гейпара зәрүрли бетлери шығарманың бас қахарманы Аманлық бийдің Бухара сарайынан кәрұан тартып басып өткен жолындағы қарақшылар қолынан набыт болыуын отыз үш күнге сыйғызып сүүретлеген. Сюжет хәм композиция дүзиудің бундай параллель композициялы, яғный субъективлик психологиялық принципи жақын жыллар ишинде заманагөй прозалық шығармалар болған Ш.Айтматовтың «Әсирге татырлық бир күн», Н.Думбадениң «Мәңгилик нызамы», Т.Қайыпбергеновтың «Тәнхә өзиңе мәлим сыр», Ш.Сейтовтың «Шырашылар» романларынан тысқары бул усыл еле тарихый романларда сынап көрилмеген көркем поэтикалық бағдар еди. Ал, оны жазыушы өзинің буннан алдыңғы дөреткен заманагөй темадағы «Хүждан» романында басқашарақ пайдаланса да, усы принципти «Түркстан» да айрықша шеберлик усылына айландырды деўге толық хақылы болар едик» [3, 116-117 бб], – деп атап өтиу менен бирге мақаланың соңында автор илимпаз-жазыушы К.Мәмбетовтың тарихый романларында тарихый хақыйқатлық пенен көркем шынлықты бирлестириуде биз еле сөз етип үлгермеген бир қанша усыл хәм жоллар баршылық деген жуўмаққа келеди.

Солай етип, биз ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ әдебияттаныу илиминде дөретилген бир қатар илимий мақалаларда белгили жазыушы хәм илимпаз К.Мәмбетовтың XX әсирдеги көркем әдебиятымыз тарихында тутқан орны хәм тарихый хәм заманагөй роман дөретиудеги шеберлиги мәселелери хәр қыйлы аспектлерде сөз етилгенлигин көрип өттик. Әлбетте, бул изертлеулер К.Мәмбетов дөретиушилигинің ашылмай атырған сырлары менен қырларын келешек илимий жумысларда еле де терең изертлеулерде тийкар болатуғыны сөзсиз.

Ҳ.Утемуратованың «XX әсирдеги қарақалпақ романы» деген мақаласында автор роман хақында илимий пикирлер аз емеслигин, лекин, хәзирги ұақытта романның изертлениуи зәрүр мәселелери оғада көп екенлигин айта отырып: «Илимий мийнетлердің көпшилигинде «Композиция шебер қурылған, жыйнақлы» деген ески пикир бериледи. Негизинде хәр бир романның өзгеше қурылысқа ийе екенлиги белгили. Бир жазыушы романға легенданы киргизсе, екиншиси толғауды, үшіншиси қосықты енгизеди. Баплардың жайласыуы да хәр қыйлы. Композициялық қурылыстың көркемлик талапларға жууап бермеушилигинен романлардың қанша уттыратуғынлығы илимпазларға анық мәлим. Бирак, романларды алымлар «кемшиликлери көп» деген бир ауыз жуўмақ пенен жоққа шығарады, сол нуксанның неден ибарат екенлигин бирме-бир таллап, авторға да, оқыушыға да тыянақлы пикир айтыу гейде жетиспей қалады.

Бәлким, биринши романлары жарыққа шыққан авторларға өз уақытында әдил және қалыс пикир айтылғанда, кейинги шығармалардың көркемлік дәрежесі басқаша болар ма еді?!» [30] деген орынлы пикирлерді қозғаған. Әдебиетші Пердебай Нуржанов жазыушы Қыпшақбай Мәтмуратовтың «Тербенбес» романына арналған «Тарихый тұлғалардың тилсимли образлары» деген мақаласында автор Қыпшақбай Мәтмуратовтың «Тербенбес» романының «Лепесбай» деп аталған 1-кітабына айрықша тоқтап өтеді. Автор «Онда (романда – Б.З.) усы уақытқа шекем коммунистлик идеология тәрәпинен унамсыз тип ретінде көрсетилип келген Лепесбайдың, оның дәгерегіндегі атақлы исбилермен, ири тарихый тұлғалар менен руханийлеримиздің, билимли ахун-ийшанларымыздың образлары объектив түрде сүүретленген. Бул нәрсенің хәзирги дәуиримиз ушын социал-психологиялық, философиялық әхмийети жүдә үлкен» [25], – деп бағалаған.

Солай етип, биз көріп өткен күнделікли баспа сөз орайлары есапланған газета-журналлардың бетлерінде жарияланған кәлеген типтегі мақалалар кең оқыушы қәуимине тез жетіп барып, пикир оятыуда әхмийетли орын ийелейді.

Әсиресе, ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде дәрәтилген бир қатар илимий мақалаларда белгили талант ийелеринің роман дәрәтиүдегі шеберлигі, сюжет хәм композиция дүзиу, тил хәм стиль мәселелерин хәр қыйлы аспектлерде сөз етеді. Әлбетте, роман жанры бойынша, ямаса, айырым жазыушылардың тутас дәрәтиүшилигі бойынша алып барылған жаңаша бағдардағы изертлеулер, келешекте жанрдың көркемлік сыпатын еле де тереңирек үйрениуге түрткі болып, әхмийетли дерек хызметин атқаратуғыны сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алламбергенов К. Ығбал жағысы (Ш.Сейтовтың прозасы). «Әмиүдәрәя» журналы, №1, 1989. 92-93-бетлер.
2. Алламбергенов А. Тарихый образларда характерлер қарама-қарсылығы. №3-4, 2009.
3. Алламбергенов А. Илимий пикирлеу хәм көркем әдебий дәрәтиүшилик синтези (Камал Мәмбетовтың дәрәтиүшилигі мысалында). «Әмиүдәрәя» журналы, №4, 2013. 90-91-бетлер.
4. Бахадырова С. Роман – 1989 // «Китаби Дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебиет ҳақында ойлар. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 152-бет.
5. Бахадырова С. Роман хәм дәуир. Нөкис, Қарақалпақстан, 1978. 52-бет.
6. Бекбергенова З. Шаўдырбай Сейтовтың «Халқабад» романында қахарман образын жасауда тиллик минезлемениң көркемлік хызмети. «Әмиүдәрәя» журналы, №1, 2013. 119-бет.
7. Бекбергенова З. Қахарман портретин жасауда автор сөзинің орны. ҚМУ «Хабаршысы», №4, 2015. 411-бет.

8. Бекбергенова З. «К.Мәмбетовтың «Посқан ел» роман эпопеясы контекстинде еки ҳаўазлы сөздиң көркем-стилистикалық хызмети мәселесине. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, №4, 2014. 93-бет.
9. Бекбергенова З. К.Мәмбетовтың «Хұждан» романында сюжетти раўажландырыўда диалогтың көркемлик хызмети. ҚМУ «Хабаршысы» журналы, №1-2, 2012. 134-бет.
10. Бегмуратова Г. Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында стилизациялық фольклоризмлер. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, №4, 2016. 178-бет.
11. Бегмуратова Г. Мәңгүрликтің себеби не? (Ямаса фольклорлық образдан әдебий образға. «Әмиўдәрья» журналы, №6, 2018. 46-бет.
12. Бегмуратова Г. К.Мәмбетовтың «Посқан ел» романы хәм фольклор. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, №3, 2010. 74-бет.
13. Есенов Ж. Ғәзеп пенен жазылған роман. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 20-февраль, 1993.
14. Каниязова Ж. Ш.Сейтов дәретиўшилигинде көркем деталь. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, №1, 2011. 89-бет.
15. Қаниязова Ж.О. Ш.Сейтов романларында психологиялық портрет. ҚМУ «Хабаршысы» журналы, №1-2, 2010. 121-бет.
16. Қаниязова Ж. Ш.Сейтовтың «Шырашылар» романында характер жаратыў усыллары. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, №1, 2007-жыл. 124-бет.
17. Қаниязова Ж. «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында жазыўшының көркем деталь қолланыўдағы шеберлиги. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы» журналы, №4, 2006.117-118-бетлер.
18. Нуржанов П. «Ш.Сейтовтың «Халқабад» тетралогиясы баянлаў стилиниң өзіншелиги. ӨзР ИА ҚБөлими «Хабаршысы» журналы, №1,2007.
19. Нуржанов П. Ш.Сейтовтың «Халқабад» эпопеясында тарийхый шараят хәм сюжет поэтикасы. ӨзР ИА ҚБөлими «Хабаршысы» журналы, №3. 2007.
20. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги карақалпақ прозасы. Нөкис: Билим, 2003. 21-бет.
21. Нуржанов П. Психологиялық роман хәм оның поэтикасы. ӨзР ИА ҚБөлими «Хабаршысы» журналы, №3, 2008. 97-бет.
22. Нуржанов П. Лирико-психологиялық роман хәм оның поэтикасы. ӨзР ИА ҚБөлими «Хабаршысы» журналы, №4, 2008. 77-бет.
23. Нуржанов П. Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романында сюжет хәм көркем шеберлик ӨзР ИА ҚБөлими «Хабаршысы» журналы, №1, 2008.
24. Нуржанов П. К.Мәмбетовтың «Түркстан» романының композициясы хәм поэтикалық шеберлик. ӨзР ИА ҚБөлими «Хабаршысы» журналы, №2, 2008. 112-бет.
25. Нуржанов П. Тарийхый тулғалардың тилсимли образлары. «Қарақалпақ әдебияты» газетасы, январь, 2014.

26. Пирназаров А. «Хүждан» романы тууралы. // Каракалпак әдебияты бойынша гейпара ойлар. Нөкис: Билим, 1991. 210-211-бетлер.

27. Султанов Қ. Проза ма, яки басқа ма? «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 7-январь, 1993.

28. Утемуратова Х. Карақалпак тарийхый романы (жазыўшы хәм хўжжет мәселесине). ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналы, №7, 1998. 149-бет.

29. Утемуратова Х. Прототип хәм жазыўшының көркем қыялы. ӨзР ИА ҚҚБ «Хабаршысы» журналы, №4-5, 1999. 135-бет.

30. Утемуратова Х. XX әсирдеги қарақалпак романы. «Устаз» газетасы, 6-январь, 2000.

СӨЗ ГӘҰҲАРЫН ҚӘСТЕРЛЕГЕН УЛЛЫ ШАЙЫР

Альниязов А.И.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпак гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Қарақалпак классикалық әдебиятының уллы байтереклериниң бири – Әжинияз Қосыбай улының дөретиўшилиқ мийрасы көп санлы илимпазлардың, поэзия ықласбентлериниң дыққат-итибарын өзине тартып келмекте. Оның әжайып шеберлик үлгисиндеги терең мәнили қосықлары жасына қарамастан, хәмме инсанлар кеўлинде мүнәсип орын ийелеген. Әсиресе, миллий қәдириятларымызды қайта тиклеў хәм беккемлеў мәселеси мәмлекетимиз сиясатының баслы бағдарларынан бирине айланған бүгинги дәўирде шайырдың әдебий мийрасы оғада үлкен әҳмийетке ийе. Кейинги жылларда шайыр мийрасына болған итибар, оның шығармаларын хәр тәреплеме үйрениў хәм баспадан шығарыў бағдарындағы ислер буның айқын дәлили.

Әжинияздың дүрдана сөзлери, ушқыр ой-пикир, терең философиялық толғаныслар менен суўғарылған әжайып қосықлары Шығыс поэзиясының Фирдаўсий, Низамий, Наўайы, Саадий, Ҳафыз, Мақтымқулы сыяқлы уллы тулғаларының дөретпелерин еслетеди. Солай болса да, Әжинияз шығармаларында оқыўшылардың көпшилигине толық түсиникли болмаған сөзлердиң, тарийхый, географиялық, мифологиялық атамалардың, диний түсиниклердиң, исмлердиң де аз емес екенлиги белгили. Бул сөзлерди, түсиниклерди билмей турып, шайыр шығармаларының толық мәнисин түсиниў, дөретиўшилиқ өзгешелигин, көз-қарасларын ашып берий мүмкин емес.

Белгили болғанындай, Әжинияздың өзиниң қолжазбалары ямаса олардан көширилген нұсқалар бизге келип жетпеген. Келип жеткен қолжазбаларды көширген адамлардың билими хәм саўатлылық дәрежеси шайырдикинен төмен болғанлығы себепли, олардың көширген текстлери толығы менен түсиникли деўге болмайды, гейпара жағдайларда олар өзлеринше текстлерди өзгерткенлиги билинеди. Бундай өзгерислер тек көшириўшилердиң саўаты кемлигине ғана емес, ал айырым субъектив жағдайларға да байланыслы болған.

Әжинияз шығармаларының сақланыуында еки түрли кемшилик көзге тасланады. Бириншиден, шайырдың дөретиушилигине қатнасы болмаған қосықлардың қосылуы. Екиншиден, шығармалар текстлериниң айырым жағдайларда түсиниксиз көриниске түсип қалуы. Бул еки жағдайда да дурысы менен надурысын толығы менен ажыратып алу аңсат ис емес. Бул үзликсиз хәм тынып-тыншымастан ислеуди талап етеди. Гейпара илимпазлар өзлериниң илимий мийнетлеринде Әжиниязға тән болмаған шығармаларды Әжинияздики деп үйрениуге хәрекет етеди. Сондай-ақ, айырым бақсыларымыз өзлери атқарған гейпара қосықларды, басқа автордики болса да, Әжинияздың қәлемине тийисли деп түсиндиреди. Қалаберсе, усы ўақытқа шекем Әжинияз шығармаларына толық дәрежеде текстологиялық таллау жүргизилмегенлиги себепли шайыр қосықларының түсиндирме сөзлигин жаратыу жүдә үлкен әхмийетли мәселе болып қалмақта.

Әлбетте, әжиниязтаныу тараўындағы бундай кемшиликлер илимпазлар, оқыушылар арасында тартыслы пикирлердиң келип шығуына себепши болмақта.

Белгили болғанындай, усы ўақытқа шекем айырым қосықлар Әжинияздики болмаса да, оның аты менен баспадан шығарылып, халық арасына тарқалған. Бундай олқылықларды сапластыруу зәрүрлигине ең дәслеп халық шайыры Т.Жумамуратов 1962-жылы «Әмиўдәрья» журналында жәрияланған «Әжинияздың алтын ғәзийнесин кир шалмасын» атлы мақаласында итибар қаратқан еди [1]. Сондай-ақ, филология илимлериниң докторы, мархум Қ.Байниязов та өзиниң көплеген мийнетлеринде бул мәселени көтерип шығып, исенимли дәлиллер келтирген еди. Тилекке қарсы, соңғы жыллары жарық көрген топламларда, хәтте Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында шайырдың 190 жыллығына арнап баспадан шығарылған «Әжинияз. Бүлбилзибан шайыр. Таңламалы шығармалары» хрестоматия-оқыу қолланбасында [2], «Билим» баспасында шығарылған «Бозатаўлы нәзәлим» топламында да [3] бундай кемшиликлер орын алған. Алым Қ.Байниязов атап өткениндей, олардағы «Мүнәсип» қосығы (25-б.) Аяпберген Муўсаевтың «Мақсымжан» қосығынан үзинди [4] болып есапланады, ал «Көзлерим» қосығы түркмен шайыры Ғәрипнияздың қәлемине тийисли [5], сондай-ақ, «Не билсин», «Жақсы» қосықлары уллы түркмен шайыры Мақтымкулының «Гадрын нәбилсин» хәм «Мал ягшы» қосықларының аўдармасы болып есапланады [6].

«Қарақалпақ халқы Әжинияздың шығармаларын бурыннан сүйип оқыйды. «Ол өз заманының белгили адамы болып, араб, түрк, хәтте жети журттың тилин билген адам» деп тәриплейди ғаррылар», – деп жазған еди халық шайыры Т.Жумамуратов жоқарыда көрсетилген мақаласында. Шайыр шығармаларында түрки, парсы, араб хәм басқа да тиллерге тийисли сөзлердиң орын алуы бул пикирди тастыйықлайды. Лекин усы ўақытқа шекем Әжинияз шығармаларының лексикалық қатламын изертлеуге тилши-илимпазлардың шынтлап кирисе алмай атырғанлығын да тән алуымыз керек. Әлбетте, Әжинияз қосықлары халық арасында жүдә кең тарқалған, бақсылар репертуарларында тийкарғы орынлардың бирин ийелейди.

Олардың дерлик хәммеси көпшиликтің жүрек төринен орын алғанлығы себепли, тилден-тилге, әуладтан-әуладқа көшип келмекте. Бұның өзи халқымыздың өз перзентине – уллы шайырға болған меҳир-мухаббатының белгиси болып есапланады. Бирақ бул процессте белгили бир сөз ямаса қатар бир китапта яки қолжазбада бир түрде берилсе, басқаларында екінши бир түрде қабатласып келеди. Бұған тийисли көплеп мысаллар келтириу мүмкин. Олардың базы биреулерин көрсетип өтейик.

Шайырдың «Болурмы» атлы қосығындағы:

*Аллам берсин бәндесиниң мурадын,
Кәрам-ул-кәтиби язарлар хатын,
Бәриени яратқан қәдир Құдадын,
Инаят болмаса, султан болурмы?*

«Кәрамул-кәтиби язарлар хатын» деген қатар гейпара топламларда «Крамән кәтиби язарлар хатын» яки «Кәмирән кәтиби язарлар хатын», «Кәмрән қәтиби язарлар хатын» түрінде берилген. Ал, сөзликлерге хәм диний әдебиятларға сүйенетуғын болсақ, бул арабша «кәрам ул кәтиб», яғный «кәтиблердің улуғы» дегенди аңлатады. Диний рәуиятларға көре, адамның еки ийнинде отырып, оның гүна яки сауап ислерин жазып есапқа алатуғын еки периште.

«Дәўран болмады» қосығындағы «Шөллерде йүгүргән ахыў-жәйранды, Сәйяд алған шенли дәўран болмады» деп берилиуи тийис қатарлар «Шөллерде йүгүргән ахыў-жәйранды, Саяд алған шенли дәўран болмады», хәтте «Шөллерде йүгүргән ахыў-жәйранды, Саялаған шенли дәўран болмады» деп берилген.

«Бозатаўлы нәзәлим» қосығындағы терең мәнили теңеулерге итибар берейик.

*Фәлекниң ойыны – Жәйхун гирдабы,
Бир тәбәссүм етсең көңлимниң табы,
Билқы ләшкериниң дәхшат сәркабы,
Бул аманат жанды тәннен бездирер.*

Бул жерде тиккелей сөз мәнисин сөзликке жүгинип түсиндириу азлық етеди. Себеби Әжинияз – философ-шайыр, оның хәр бир сөзин, хәр бир ибарасын жән-жақлама пикирлеп, шайыр дүньясының ишине кирип түсиниу дәркар. «Фәлекниң ойыны – Жәйхун гирдабы» дегенде шайыр бурқасынлаған ылай суўды да, патаслықты да көзде тутпаған, ал ышқы-мухаббат жолында Жәйхун қурдымындай қайнаўытлаған тәғдирдің тарпыуына тап болған делбе ашықтың жүрек төриндеги дебдиулерин, «Бир тәбәссүм етсең көңлимниң табы» дегенде, интизар еткен сәуер ярдың бир ғана мыйық тартыуы ашық кеўлине әжайып нур бағышлайтуғынын нәзерде тутқан.

Шайырдың «Болмас» қосығында:

*Яқшының бир сөзи мәўәнәт тәжы,
Яманның бир сөзи зәхәрдин ашшы,
Ғош йигит дүньяның болса қаллашы,
Сауашта гәнимә ҳайбаты болмас.*

деген қатарлар бар. Бундағы «мәуәнәт» сөзі де басылымдарда гейде «мәнәуият», баыда «мәуинәт» түрінде берилген. Төрт томлық «Наўайы шығармаларының түсиндирме сөзлиги»нде «маунат – тиришилик ушын керекли нәрселер, азық-аўқат, напақа, тәмийнат» деп көрсетилген [7]. Бул тилимиздеги «Жақсы сөз – жан азығы» деген нақылдың хақыйқый поэтикалық көриниси емес пе?

«Қашқаш» қосығында «Илми-халды илми-қалға сатыпдур» деген қатардағы «илми-хал», «илми-қал» ибаралары да баспадан шыққан топламларда хәр қыйлы жазылып жүр. Оның үстине, оларға «кәраматты моллаға», «молла, ахун», «исламның бес парызын бузыў» деген надурьыс түсиниклер берилип келмекте. Хақыйқатында, илми-қал – тил менен баянлаўға болатуғын илимлер. Дин, шәрият илими де усыған киреди, ал илми-хал – инсандағы сөз бенен түсиндирип болмайтуғын рухый тәшўишлер, айырықша минез-кулқ, әдетлердин көриниси; кең мәнисте – тәсәўўиф илими [8].

Шайырдың «Садаға» қосығында мынадай шуўмақ бар:

*Ләйли, Зүхра билән ашық Зүлайха,
Шийрин-Фарҳад, Хүзирә-Ўамық, Хүрлиха,
Хилалай, Айсәнем йәне Мәлийка,
Буларның бәршеси сендин садаға.*

Бундағы Хүзирә-Ўамық исмлерин көпшилик биле бермейди, нәтийжеде баспадан шыққан шайыр шығармаларында олардың арасына үтир қойылып, хәр қайсысы өз алдына бир қыздың аты деген түсиникти пайда етеди. Негизинде, Ўамық (Вомиқ) - араб әдебиятында аты белгили, Мәжнүн киби пидайы ашық. Хүзирә (Узро, Азро) болса оның сүйген яры. «Азро» сөзи араб тилинде турмысқа шықпаған қыз (бәкийра) деген мәнини аңлатады. Шығыс классик әдебиятында Ўамық хәм Хүзирә тымсаллары көплеп ушырасып, ол сап мухаббат, пидайылық рәмзи сыпатында тилге алынады. Мысалы, Әлийшер Наўайының «Ғаройиб ус-сиғар» шығармасында мынадай бәйт бар:

*Эй көңил, Фарҳад илә Ўамық дағы Мәжнүн қайда?
Болмағыл ғапылда, бир-бир кетер хәмраҳлар.*

Яғный Наўайы бунда өзін бәрше дәўирлердин пидайы ашықларына салыстырады хәм, олар кетти, сен де ғапыл болма, деген пикирди алға сүреді.

Ўамық хәм Хүзирәнің мухаббат тарийхы түркий халықларда Фарҳад хәм Мәжнүн әпсаналары сыяқлы кең тарқалмаған, әдебий шығармалар менен халық дәстанларының темасы болмаған. Лекин Әжинияз бабамыз шығармасында бул исмлердин қолланылыўы оның қаншелли дәрежеде терең билим ийеси екенлигинен дәрек береді.

Усы жерде атақлы шайырымыз Т.Жумамуратовтың пикирлерине қайта ораламыз: «Әжиниязды көрген, еситкен адамлар менен сөйлесип, әңгимелерин мен өзим талай тыңладым. Олардың айтыўларына қарағанда, Әжинияз ... жасынан зейинли, өткир болғанлықтан, атасы оны Хийўадағы Шерғазы медресесине оқыўға жибереді. Онда бир-еки жыл оқып, тағы Бухарадағы «Көкелташ» медресесинде оқыған» [1].

Бунда бизди қызыктырған мәселе – Әжинияздың Бухарада оқығанлығы. Шайыр бабамыздың юбилейине таярлық хәм шығармаларының түсіндирме сөзлигин таярлау барысында оның өмири хәм дәретиўшилигине тийисли дәреклерди излеу нийети менен «Интернет» материалларын көзден кеширеу даўамында бир қызыклы факти ушыраттық. Россиялы илимпазлар – Урал мәмлекетлик ветеринариялық медицина академиясы тарийх хәм философия кафедрасының доценти, үлкетаныўшы Рауф Назипович Гизатуллин өз интервьюинде, сондай-ақ, филология илимлериниң докторы, Башқурт мәмлекетлик университетиниң профессоры Гиният Кунафин 2008 жылы Уфа қаласында өткерилген «Зайнулла Расулев – атақлы башқурт ойшыл-философы, мусылман дүнъясының көрнекли теологы хәм педагог-ағартыўшысы» атамасындағы халық аралық конференцияда ислеген баянатында Әжинияз бабамыз хәзирги Россияның Челябинск ўәлаяты, Троицк қаласындағы, академик Бартольд «өз халқының мәнаўий короли» деп баха берген, «Уралдағы Мекке» деп даңқ таратқан «Расулия» медресесиниң тийкарын салған, нақшбандия тәлийматының даўамшысы Зайнулла ийшанның (Зайнулла бин Хабибулла бин Расул) шәкиртлериниң бири болған деп көрсетеди [9]. Әлбетте, бул пикирлер қарақалпақ әжиниязтаныўшылары ушын уллы шайырдың өмирин хәм дәретиўшилигин еле де кеңирек үйрениўге түртки болатуғынын көзде тутып, қызығыўшылығымыз буннан да бетер күшейип, бул мағлыўматты тереңирек үйрениўди мақсет еттик. Материалларға көре, башқурт миллетине мәнсуб Зайнулла ийшан (шайх Зайнулла) 1833-жылы Орынбор губерниясының «Шәрип» аўылында туўылған. Он жасынан баслап «Мойнақ» аўылында хаслы бухаралы Мухаммед Бухарийден, кейин Якуб Ахмад әл-Ахундийден тәлим алған. Ол бухаралы уламалар менен жақын қатнаста болған. 1859-жылдан баслап «Ақхожа» аўылында имам-кәтиб болады хәм сол жерде медресе шөлкемлестиреди. Кейин-ала медресе Троицк қаласына көшириледі. Бухараи-шәрифте тәлим алып, терең диний мағлыўматқа ийе болған, ахун дәрежесине жетискен Әжинияз бабамыз бундай уллы тулғаны биле тура, оның менен ушыраспаўы мүмкин емес деген ой менен (шәкирти дегени олардың жасларына туўра келмесе керек), биз бул мағлыўматларды тағы да анықлау мақсетинде усы дәреклердиң авторын излеп, Интернет сайтына сораўнама жайластырдық. Арадан үш-төрт ай өтип, жуўап хатын алдық. Онда былай делинген (русша түп нұсқасын өзгертпестен жибердик – А.А.): «Ас-салям-әлейкум уа рахматуллах, хормәтле Айтмурат-эфәнде! Совершенно случайно мне передали, что Вы ищите мой адрес, чтобы расспросить про поэта Ажинияза Косыбай-улы. Информацию об этом мне очень давно поведал наш известный краевед Мужип Вахитович Вахитов, который также давно скончался. Я склонен доверять ему, т.к.: 1) он был мужем двоюродной сестры моей тёщи; 2) общался со старожилami, в т.ч. выпускниками дореволюционных медресе; 3) пользовался литературой и периодикой, выходившей до хрущёвских времён (арабографической, на тюрки-старотатарском, на «Яналифе», на латинице, т.е. до закрытия всех нац. изданий при Никите). Ихтирам белән, Рауф Гизатуллин».

Буннан кейин Әжинияз бабамыздың өмирине тийисли бундай мағлыұматларды тастыйықлаўшы хўжжетлер бар-жоғын сорап және хат жибердик. Келген жуўаптың мазмуны мынадай: «Уважаемый Айтмурат Исмаилович! К сожалению, порадовать пока Вас ничем не могу. Найти первоисточник - откуда пошла информация о учёбе Ажинияза в Троицке, не удалось. Естественно, и материальных свидетельств об этом не сохранилось. Слишком много прошло времени, поэт, если и был в Троицке, то, видимо, где-то в 50-60-е гг. XIX в. Да и был, наверное, недолго, может год, а может и меньше. Упоминание о нём может встретиться только в частной переписке или воспоминаниях; а подобные документы (скорее всего арабографические) м.б. только в Уфе или Казани (Республ. архивы или Нац. библиотеки). Только у них м.б. подобные тексты на тюрки (старотатарском. Я этим выражением никого не обидел?). Есть ли косвенные свидетельства об этом, допустим "нугайские" или башкортские мотивы в творчестве вашего классика? Может помогут специалисты, изучающие творчество М. Акмуллы или подобных сказителей... Исэн-сау булыгыз, Рэуф».

Көринип турғанындай, бул мағлыұматлардың да түп дәрегин тастыйықлаўшы хўжжет ҳәзирше жоқ. Деген менен, оларды жоқарыда көрсетилген архивлерден излеў алымларымыздың келешектеги баслы ўазыйпаларының бири.

Тағы бир айта кететуғын нәрсе, Әжинияз дөретиўшилигине байланыслы мәселелерди изертлеўди бир орайға жәмлестирип, пикирлер тартысларынан тийисли жуўмақ шығарып, ҳақыйқый илимий дәлилленген дәреклерге сүйенип ис алып барыўды дәўир талап етпекте. Биз буның менен уллы Әжинияз шайырдың мәңгилик мийрасына жаңа нәпес бағышлаған болар едик. Себеби, жақын өтмиште шайыр бабамыздың данышпанлығына гүманланып қараў, қаралаў орын алған еди. Лекин бундай думанлы көзқараслар ғәрезсизлигимиз шамалы менен жоқ қылынды. Биринши Президентимиз И.Каримов атап өткениндей, «Ўатан хәм халықтың гүллениўи жолында тынымсыз изленген Әжинияздың арзыў-әрманлары бүгин жүзеге шықпақта. Ғәрезсиз елимизде инсанның бахытлы турмысын тәмийинлеў, жетик жас әўладты тәрбиялаў, пуқараларымыздың санасында ертеңги күнге исенимди беккемлеў мақсетинде ҳақыйқый тарийхый ислер исленбекте». Усындай ийгиликли ислерге үлес қосыў ҳәр биримиздиң миннетли ўазыйпамызға айланыўы тийис.

Жуўмаклап айтқанда, биз Әжинияз бабамызды бәринен де бурын басқа халықларға танытыў ушын ғана емес, ал өзимиз жақсы билиўимиз ушын ат салысыўымыз зәрүр. Ашығын айтыў керек, биз еле Әжинияз дөретиўшилигин толық хәм зәрүр дәрежеде изертлеп-үйрендик деп айта алмаймыз. Ал шайыр бабамыздың дөретиўшилиги туўралы тийкарсыз, бир тәреплеме, үстиртин тәрийплердиң илимге де, оқыўшыға да пайдасы шамалы. Әжинияз дәрәтпелерин пухта билиў ушын оғада үлкен жуўапкершилик хәм арнаўлы таярлық зәрүр, олай болмаса, шайырдың поэзия дәрбентине қурған көшкисин зәң басады, оның ҳасыл жүги илим гүзарына елтилместен қалып кете береді. Бир сөз бенен айтқанда, Әжинияз

шығармаларын үгіт-нәсиятлаудан алдын олардағы хәр бир сөздің мазмун-мағанасын шағып, дурыс аңлап алыу керек. Шайыр дизген ҳасыл сөз маржанларын билиу – басқа, ал олардың терең мәнісин аңлау, түсинип жетиу – басқа.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жумамуратов Т. Әжинияздың алтын ғәзийнесин кир шалмасын / «Әмиўдәрья» журналы, 1962, №1.
2. Әжинияз. Бүлбилзибан шайыр. Таңламалы шығармалары. Хрестоматия-оқыу қолланба. – Нөкис, НМПИ, 2014.
3. Әжинияз. Бозатаўлы нәзәлим. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Билим, 2014.
4. Муўсаев А. Биринши май. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. – 129-130-бб.
5. Мержан дәнелер. Түркмен халық қосықлары. – Ашхабад, 1961. – 93-94-бб.
6. Магтымгулы. Эсерлер йығындысы. – Ашгабат, 1992, 88-89, 120-бб.
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. 2. – Тошкент: ФАН, 1984. – 254-б.
8. Қараң: Мередов А. Магтымгулының дүшүндиришли сөзлүги. – Гүнбед Кабус (Иран), 1997; Ахмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент, 2011. Б. 31, 204.
9. Бул мағлыўматлар Интернетте www.bashinform.ru; www.islamisemya.com/ сайтларында жайластырылған.

ТИЛ МӘСЕЛЕСИ ДИЛЕТАНТЛЫҚТЫ КӨТЕРМЕЙДИ

Альниязов А.И.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

«Устаз жолы» газетасының 2019-жыл 29-прельдеги санында Абулқасым Өтепбергеновтың «Бердақты ким қалай түсинип атыр?» атлы мақаласы жәрияланды. Мақала толығы менен 2018-жылы «Илим» баспадан шығарылған «Бердақ. Шығармалар топламы» кітабына бағышланған.

Автор мақала басында Бердақ туўралы жазыудың оғада жуўапкерли ҳәм машақатлы екенлигин тән алған ҳалда, Бердақ шығармаларының «түп нұсқасы болмағаннан кейин, аўыздан жазып алынған нәрседе кәте-кемшиликлердің кетиуи тәбийий нәрсе» деп дурыс атап өтеди. Усылай дейди де, «шайырдың бурынғы басылымлары мына басылымнан әдеўир абзаллау екенине көзин жетеди» деп, илимий хызметкерлер жәмәәти тәрәпинен таярланған топламға кескин унамсыз пикир билдиреди.

Биз бул жерде А.Өтепбергеновтың «тилшилик шеберлиги» жөнинде сөз етпекшимиз. Себеби хәр қандай тил қубылысы арнаўлы таярлықты талап етеди, үстиртин пикирлерди көтермейди. Тилге байланысly билдирилген хәр қандай дилетантлық пикир субъектив характерде болады ҳәм көпшилик жағдайларда оқыўшыларды алжастырады. «Дилетант» сөзине сөзликлерде

мынадай түсиниклер берилген: «любитель, занимающийся каким-либо искусством или наукой без специальной подготовки, поверхностно знакомый с какой-либо областью науки или искусства» [1]; «хаваскор, юзаки ишқибоз, шунчаки кизиқувчи» [2]; «илимниң я искусствоның тараўы менен үстиртин таныс адам»[3].

Солай екен, А.Өтепбергеновтың пикирлерин тил қәнигеси көзқарасынан таллап көриўге ҳәрекет етейик.

Автор «Ҳақыйқатына келетуғын болсақ, қарақалпақларда «доңыз» жылы деп айтылмайды, «қара кийик» деп аталады. Мусылманлар бул заттың атын айтыўдан да жийренеди» деп тастыйықлайды. Бул жерде авторға төмендеги дәреклерге итибар бериўин усыныс етемиз.

«Туркий халқлар фойдаланған тақвимлар қарийб уч минг йиллик тарихға эга бўлиб, улар орасида мучал ҳисоби алоҳида ажралиб туради. Абу Райхон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолған ёдгорликлар», Махмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит-турк» асарларида келтирилишича, ушбу даврий йил ҳисобига 12 та жонивор номи киритилган. Булар — сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит ва тўнғиз. Тарихий манбаларда қайд этилишича, мазкур 12 йиллик ҳисоб туркий халқларнинг асл йил тақвими саналади» [4]; «Албатта, Мучал йиллари тўғрисида турли миллатлар турлича фикр-хулосаға эга бўлишган. Мучал ҳисобига киритилган ҳайвонлар хосиятли ва муқаддас саналган. Айтайлик, Балиқ йили серёғин келади ва экинлардан мўл ҳосил қўтарилади. Негаки, бу “луқмаи ҳалол” сувда яшайди. Товуқ йилида ҳам озиқ-овқат сероблашади, лекин одамларнинг ташвиши ортади. Худди шунингдек, Тўнғиз йилида ёғингарчилик кўпайиб, нарх-наво арзонлашса-да, тез-тез қор ёғиб, совуқ забтига олади, боз устига, фитналар авжига чиқади ва ҳ. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ёзилишича, бунга ўхшаш эътиқодий тушунчалар туркий халқлар орасида анча оммавийлашган. Улар йилларнинг ҳар бирида ўзига яраша бетакрор ҳикмат бор деб ҳисоблашган ва шунга тааллуқли тахминларни илгари суришган [5].

Автор «дал» сөзине берилген түсиникти қәте деп есаплайды. Биз сөзликте «Қәддим дал» деген теңеўди емес, «дал» сөзиниң өзин нәзерде тутқанбыз. Сөзликлерде бул сөзге былайынша түсиниклер берилген: «1. Араб алфавитиниң сегизинши ҳәрибиниң аты. 2. Тап өзи, жүдә мегзес, уқсас. 3. Саррас, нақ, туўры; ийин, төбе» [6]; «1. Тик, тикка, адил. 2. Худди, нақ, қоқ, аниқ. 3. Бир оз қийшайтириб, яримта қилиб. 4. Бутун, борича, баланд. 5. Ёнғоқ, данак ўйинларида соққанинганга энг яқин турган ҳолати ҳақида. 6. Кифт, елка» [7]. Буннан тысқары, «дал» сөзиниң қарақалпақ тили бойынша сөзликлерде келтирилмеген тағы бир мәниси бар: пилле қурты ушын шаўып алынатуғын жапырақлы тут шақасы. Бул жерде авторға сөзлик дүзиўдиң өз тәртип-қағыйдалары бар екенлигин ескертип өткимиз келеди.

А.Өтепбергенов сөзликтеги «рәфрәф» сөзине берилген түсиникти қәте деп есаплап, «бул сөзликти дүзген инимиз орыс филологиясын питкерген болыўы мүмкин. Орысша дәреклерде усындай түсиниклер бар шығар, ал бирақ мусылман әлеминде Пайғамбарымыз (с.ә.ў.) Миражға Бурақтан басқа

атты өзгертти деген хешбир жерде дерек жок» деп үзил-кесил тастыйықлайды.

Бул жерде бизиң шахсымызға, намысымызға тийетуғын сөзлер айтылғанлығы себепли толығырақ тоқтап өтиўге туўра келеди.

Бириншиден, бизге илим жолында жол-жорық берген устазларымыз – академиклер Мирфатых Закиев (Татарстан), Муртагелди Соёгов (Түркменстан), профессорлар Есемурат Бердимуратов (Қарақалпақстан), Гаян Суфиянович Амиров (Ташкент), Николай Николаевич Холодов (Мваново, Россия), Вера Васильевна Бабайцевалар (Москва, Россия) тил илиминде ҳәр бир кубылысты бурын айтылған пикирлерге сүйенген ҳалда, анық фактлер менен, тийисли тил материалынан келип шығып, ал егер бурын тийисли пикирлер билдирилмеген болса, тиккелей изертленип атырған контексттен келип шығып, илимий жақтан түсиндирип бериўди үйреткен. Сонлықтан да биз бул сөзликте келтирилген ҳәр бир сөз қайсы дәрекке, қайсы пикирге, қайсы текстке тийкарланып түсиндирилгенин үй китапханамызда сақлаўлы жүзден аслам ҳәр түрли сөзликлерге сүйенген ҳалда бизиң қалыс мийнетимизге гүманланыўшы ҳәрбир адамға көрсетип ҳәм түсиндирип бериўимиз мүмкин.

Екиншиден, ҳеш бир филология питкерилмейди, не бир мен-мен деген уллы алымлар да филологияның шегине жете алмаған. Дурыс, биз Қарақалпақстанда биринши болып рус тилиниң синтаксиси бойынша кандидатлық диссертация жақлағанбыз. Лекин бул бизди орысқа айланды, қарақалпақ тилин билмейди дегени емес. Қанлыкөлдеги «Мүйтен аўыл»да туўылып-өсип, қарақалпақ мектебинде тәлим алған, қарақалпақ дәстанларынан нәр алған, қарақалпақ тили менен қатар бес-алты түркий тиллерди еркин өзлестирген, он атасын шынжырма-шынжыр ядтан билген адамға қарақалпақ тилин, мусылманша түсиниклерди билмейди, деп айып тағыў не деген сумлық?!

Үшиншиден, пүткил мусылман әлеминиң атынан сөйлеп, жөн алды қарабарақ даўрық салғанша, автор өзи жақсы таныс болған түркмен тилиндеги шығармаларды, ең алды менен өзи қарақалпақ тилине тәржима қылған Мақтымқулы дөретпелерин еле де көбирек, тереңирек үйрениўин усыныс еткен болар едик. Ал тиккелей «рэфрэф» сөзине байланысly пикиримиз А.Өтепбергеновқа толығырақ түсиникли болыўы ушын түркмен тилиндеги текстлерди келтирейик. Мақтымқулының «Сачды Мухаммет» қосығында мынадай қатарлар бар:

*Aşyklar baş olup, uşka münende,
Tura nazar düşüp, daglar ýananda,
Byrag gökden gelip, ýere inende,
Refref münüp, arşa uçdy Muhammet [8].*

Бундағы «refref» сөзин тәржиман-шайыр Абулқасым ағамыздың билмегени қалай? Ал түркменстанлы илимпаз А.Мередов тәрепинен дүзилген «Мақтымқулының түсиндирме сөзлиги»нде болса былай келтирилген:

Refref (a. Rafrāf) رفرف – 1) guşuñ gonmak üçin ganat kakmagy; 2) nāzik we nepis owadan geyimler; 3) yazylyan düşek; saçak; 4) sowuk şemal; tiz ösyän el; 5) Ysrafiyl perişdäniñ orny; 6) at (konü), dini düşünje boyunca, göyä, Muhammet pygamberiñ asmana uçan aty. Ol, göyä, ilki Byrag münüp, soñ asmandan gelen Refrefe münüp uçyar [9].

Бундай қатарлар Алишер Наўайы шығармаларында да ушырасады:

*Рафраф йўлиға қадамни солиб,
Бир-бир оти бирла пайки қолиб [10].*

Усындай аттан анық мағлыўматлар бола тура, айдалаға айқай салып, биреўди тийкарсыз айыплаў шайырлыққа да, инсанийлыққа да туўра келмесе керек?!

А.Өтепбергенов «Субҳан» сөзине берилген түсиникти де қәте деп есаплайды. Биз ең алды менен әлҳамдулұлла мусылманбыз. «Субҳаналлах» сөзиниң мәнисин да жақсы билемиз. Бирақ бул жерде Бердақ шайыр шығармаларының контекстинен келип шығып, ақылға муўапық пикир жүргизиў дурысырақ болады. Шынында да, Алишер Наўайы шығармаларының төрт томлық түсиндирме сөзлигинде «Субҳоноллох – оллох ҳамма нуқсанлардан покдир» деп түсиник берилген. Соның менен бирге, усы беттиң өзінде «Субҳоний – Оллох, Тангри» деген түсиник те бар [11].

Усыларды есапқа алғанда, Бердақтың «Хорезм» шығармасында келтирилген:

*...Йоқдын бар әйләди Субҳан,
Қудрәт билән йеру-асман,
Бәрчә йулдузлар зийнәти [12].*

Ал «Шежире»деги:

*Бала-ананың көз йашы,
Урды фәләкниң гәрдиши,
Сабыр қылмақ мәрдниң иши,
Шүкри Субҳан қылған екән [13], –*

деген қатарлардғы «Йоқдын бар әйләди Субҳан», «Шүкри Субҳан қылған екән» ибараларын оқыўшыларға қалай түсиндирийүмиз керек? А.Өтепбергенов айтқанындай, «Аллах хәмме нуқсанлардан пәкдур» деп түсиндирсек, оқыўшылар хеш нәрсени уғына алмайды, себеби бундай талқылаў шығарма текстиниң мазмунына улыўма уғраспайды. Бизге шекем жазба нускада жетип келген хәм хұрметли устаз, академик Хүсниддин Хәмидовтың пидәкерлик ғайраты менен илимий айланысқа түсирилген бул шығармаларда «Субҳан» сөзи «Алла» мәнисинде берилген болса, демек, бул да уллы Бердақ бабамыздың шайырлық шеберлиги. Усы ибараларды «Жоқтан бар әйледи Алла», «Аллаға шүкирлик қылған екән» деп түсиндирсек, шығарма мазмунына толық сәйкес келеди. Сөзлик дүзгенде биз де тексттен келип шығатуғын усы мазмунды нәзерде тутқанбыз. Пикиримизди Алишер Наўайының түсиндирме сөзлигинде келтирилген мына қатарлар да тастыйықлайды:

*Ҳар кимга етар мавҳибати Субҳоний,
Ким айлагай они олими раббоний [14]*

Жуўмақлап айтқанда, тил мәселесинде пикир билдирмекши болған ҳәр бир адам үйренилип атырған текстти илимий жақтан терең талқылап бериўге тырысыўы لازым. Кери жағдайда, мақаламыз басында айтып өткенимиздей, дилетантлық, яғный шамаламай айтылған пикирлер менен оқыўшыларымызда надурис пикирлер пайда етиўимиз турған гәп. Ал, шайыр А.Өтепбергеновқа болса, төмендеги ҳәзил қатарларды арнаймыз:

Дилетант атын минипсең,
Пырағың таслап ушты ма?
Орыс деп бизди минепсең,
Гүллән ўәжиң тек те сол ма?

Жўйрикпен деп жортақлайсаң,
Тўбир сөзден алшақлайсаң,
Дәйексиз сөз шатпақлайсаң,
Сәл нийетиң басқарақ па?

Әбекең сөз шыжбайлайды,
Тўсингенлер бас шайқайды,
Пырағыйды тән алмайды,
Сәл саўаты жупқарақ па?

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык, 1988. – с. 168.
2. Русча-ўзбекча луғат. Т.1. – Тошкент, 1983. – 252-б.
3. Русча-қарақалпақша сөзлик. – Москва, 1967. – 191-б.
4. «Халқ сўзи» газетаси online версияси: <http://old.xs.uz/>
5. <http://biznes-daily.uz>
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т. 2. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.1. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 638-б.
8. Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 2008.
9. Meredov A. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. Eýran, Günbed Kabus, 1997. – 241-s.
10. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 9. Лайли ва Мажнун. – Тошкент: ФАН, 1992.
11. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. 3. – Тошкент, 1984. – 117-б.
12. Бердақ. Шығармалар топламы /ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты. – Нөкис: Илим, 2018. – Б. 289.
13. Бердақ. Шығармалар топламы /ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты. – Нөкис: Илим, 2018. – Б. 307.
14. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 15. Хамсат ул-мутаҳаййирин. – Тошкент: ФАН, 1999.

СЕПЛИК АФФИКСЛИ РӘҮИШЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Нажимов П.А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қурамында сеплик аффикси бар, бирақ бир сөз сыпатында биригип кеткен хәм сыртқы формасы бойынша рәуиш сөз шақабына тийисли сөзлер де ушырасады. Олардың еки типі көзге тасланады. Булар семантикалық жақтан рәуиш сөз шақабы деп есапланғаны менен, олардың жасалыуы усылы тюркологияда таласлы пикирлерди туўдырып келмекте. Олардың биринши типі өли сеплик аффиксли рәуишлер болып, хәзирги ўақытта тилде ол аффикслер қолланылмайды. Рәуишлердин бул типиниң тилде үш түри бар: 1) ески қураллық сеплик аффикси менен жасалған рәуишлер: *жаз+ын, қыс+ын*; 2) ески барыс сеплиги аффикси менен жасалған рәуишлер: *иш+кери, тыс+қары*; 3) ески барыс сеплиги аффикси менен жасалған рәуишлер: *соң+ыра*. Екинши типі – хәзирги тилде қоланылып жүрген сеплик системасына киретуғын жанлы сеплик аффиксли рәуишлер. Рәуиштиң бул типиниң де үш түри бар: 1) барыс сеплиги аффикси арқалы жасалған рәуишлер: *бос+қа, узақ+қа*; 2) шығыс сеплиги аффикси менен жасалған рәуишлер: *шети+нен, арт+тан, қаптал+дан*; 3) орын сеплиги менен жасалған рәуишлер: *жырақта, арасында*.

Тил билиминде бул мәселеге бир мәнили шешим жоқ. Бул ҳаққында Н.К.Дмитриев былай дейди: «Башқұрт тилинде басқа тиллердеги сыяқлы рәуишлер топары қандай да бир сөз шақабындағы сөз өзгериўиниң толық схемасынан бөлинип шыққан қатып қалған яки өли формалар есабынан да толысады. Бул жағдайда мынандай процесс сезиледи. Қандай да бир атлық сөз сепликлердин толық схемасына ийе болады, олардың хәр бири усы атлық сөздин өзгериў формасы сыпатында қолланылады. Бул жағдайда себеплерге (әдетте семантика-синтаксислик) байланыслы сепликлердин бири сөз түбири менен байланысқан айрықша мәни қабыллайды хәм сол арқалы пүтин схемадан бөлинеди, жеккеленеди. Нәтийжеде тийкарғы атлық пенен тек этимологиялық жақтан байланысқа ийе болған жаңа сөз пайда болады» [2. – С. 117].

А.Н.Кононовтың пикиринше, «Хәзирги өзбек тилинде рәуишлердин әдеўир топарын сөз өзгертиўши формаларға жататуғын рәуишлер қурайды. Рәуишлердин жасалыўының бул усылы сөзлердеги сөз өзгертиўши формалардың «изоляциясының» тәсири; қандай да бир сөздин белгили бир сөз өзгертиўши формада қолланылыўының лексика-синтаксислик өзгешеликлери нәтийжесинде ол усы сөз өзгертиўдин барлық парадигмасынан айырылып шығады хәм рәуишлик мәниге ийе болады» [5. – С. 288].

А.И.Искаков [4], қарақалпақ тили грамматикаларының авторлары [6] (1981-жылы жарық көрген грамматика сабақлығында бул усыл «морфология-синтаксислик усыл», деп аталса, 1994-жылы жарық көрген грамматикада «лексика-семантикалық усыл деп аталады – Н.П.) да жоқарыдағы

алымлардың пикирлерин макуллай отырып, көрсетілген рәуишлерди лексика-грамматикалық сөз жасалыуға жатқарады.

Тюркологияда басқа да көзқараслар бар. Татар тилиндеги рәуишлер хақында айта келип, Ф.А.Ганиев былай дейди: «Егер сеплик суффиксин қабыллаған дөретиушилер сепленбейтуғын сөз шақапларын билдиретуғын болса, бул рәуишлер дөретиуши тийкарлардың сепликлер бойынша өзгериуиниң нәтийжеси емес, себеби олар сепленбейди. Бул жерде оларды суффикслик сөз жасалыу нәтийжеси, ал суффикслерди сөз жасаушы деп қарау дурыс болады» [1, – С. 345].

Қарақалпақ тилинде бул пикирди 2010-жылы жарық көрген грамматика сабақлығының авторлары макуллайды: «Рәуишлер сеплик қосымталы формада да көплек ушырасады. Бул сыяқлы рәуишлер, көбинесе кеңислик сеплик формаларында қәлиплескен. Олардың биразы әбден қәлиплесип, рәуишлесип кеткен болса, биразы сеплик формасындағы атлықлар сыяқлы өзиниң жасалыуының қайдан келип шыққанын аңсат танытып турады» [3. – Б. 78].

Тилдеги сеплик аффиксли рәуишлер қоспа қубылыс болып, онда лексика, грамматика хәм сөз жасалыуы диахрониялық аспектте араласып кеткен. Рәуишлердиң сеплик аффиксли бөлегиниң дөретиуши тийкары сепленбейтуғын сөзлер болады (келбетликлер хәм рәуишлер): *мәңги+ге*.

Бул типтеги рәуишлердиң жасалыуында тек кеңислик сепликлериниң аффикслери (барыс, шығыс, орын сепликлери) рәуишлер жасауға қатнасады. Аффикслердиң жалғаныуы сеплениу парадигмасына сәйкес иске асырылады.

Түбир + *-ға/-ге/ -қа/-ке*. Рәуиш жасаушы аффикс сыпатында ол келбетликлерге: *бос+қа, жорта+ға, бийкар+ға*; атлықларға *оң+ға, сол+ға*; рәуишлерге: *бүгин+ге*; санлықларға: *бир+ге* жалғанады. *-ға/-ге (-қа/-ке)* аффикси, тийкарынан, түпкиликли сөзлерге жалғанып рәуиш жасайды.

Келбетлик, санлық хәм предикатив сөзлерге жалғанып, ол дөретиуши тийкардағы мәниге сәйкес орынды, бағдарды, ўақтты: *солға, оңға; мәңгиге*; хәрекет усылын: *бирге*; себеп хәм мақсет мәнисин: *жортаға* аңлататуғын рәуишлер жасайды.

Түбир + -дан/-ден аффикси типі. Рәуиш жасаушы аффикс сыпатында ол келбетликлерге: *бийик+тен, төмен+нен, жақын+нан, жырақ+тан*, рәуишлерге: *соңы+нан, қайта+дан, алды+нан, ериксиз+ден, жаңа+дан*, алмасықларға: *усы+н+нан, сон+нан*, предикатив сөзлерге: *жоқ+тан*, санлықларға: *бир+ден, биринши+ден, екинши+ден* жалғанады.

Әдетте, дөретиуши тийкар түпкиликли сөзлерден болады.

Келбетлик, алмасық, предикатив сөзлер хәм санлықларға жалғанып, ол дөретиуши тийкардағы мәниге сәйкес орын рәуишин: *оңнан, солдан, алдынан, жырақтан*; ўақыт рәуишин: *бурыннан*; муғдар-дәреже рәуишин: *ярымнан*; себеп хәм мақсет рәуишлерин *аңсыздан, жоқтан* жасайды.

Түбир+ -да/-де аффикси типі. Бул аффикстиң дөретиуши тийкары сыпатында келбетликлер: *жырақ+та, жақын+да, оң+да*; рәуишлер: *соңында*; алмасықлар: *арасын+да, усы+н+да* қатнасады. Айырым

жағдайларда аффикс хәм дөретиўши тийкар арасында интерфикс хәм тартым аффикслери қолланылады: *соң+ы+нан*.

Оның дөретиўши тийкары түпкиликли сөзлерден болады.

Келбетлик, алмасықларға жалғанып, ол, дөретиўши тийкардағы мәниге сәйкес орын рәўишин: *жырақ+та, алдында, усы+н+да*; ўақыт рәўишин: *ертеде, баҳарде, азанда, кеште*, т.б. жасайды.

Рәўишлерге жалғанып дөретиўши тийкардағы мәниге сәйкес орын хәм ўақыт рәўишлерин жасайды: *соңында, ақырында, түнде*.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ганиев Ф.А. Словообразование в татарском языке. – Казань, 2010.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw, morfologiya. – Nókis: «Bilim», 2010.
4. Искаков А. И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке: АДД. – Алма-Ата, 1961.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1960.
6. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, 1981. -Б.209-210; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. – Нөкис, 1994.

ФЕЙИЛДИҢ ДӘРЕЖЕ КӨРСЕТКИШЛЕРИНИҢ СӨЗ ЖАСАҰҒА ҚАТНАСЫ

Нажимов П.А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Аффикслик фейил жасалыў системасында фейил тийкарлы дөренди фейил мәселеси тек ғана қарақалпақ тилинде емес, улыўма түркий тиллеринде бирқанша ўақытлардан берли таласлы мәселелердин бири болып келмекте. Айырым илимпазлар фейиллердин ишки жасалыўын дәреже формаларының жасалыўы ретинде қабыллайды, екинши бир топарлары оның сөз жасалыўшылық мәниси бар екенлигин тастыйықлайды. Түркий тиллериндеги дәреже формаларының өзине тән өзгешелиги оның лексика менен тығыз байланыслылығында.

Фейиллердин ишки жасалыўында оның дәреже категориясы айрықша орын ийелейди. Олар түбир, дөренди түбир структурасына ийе фейил сөзлерге жалғанады. Сонлықтан дәреже көрсеткишлери тек ғана фейил категориясын жасайды хәм сол арқалы фейил жасаўшы басқа морфемалардан түптен ажыралады. Дөретиўши сөз тек ғана грамматикалық жақтан емес, соның менен бирге лексика-семантикалық жақтан да өзгериске ушырайды. Фейил түбирине дәреже көрсеткишлериниң жалғаныўы нәтийжесинде айырым жағдайларда жаңа лексикалық мәниге ийе сөз жасалады. Сөз жасаўшы аффикслер сыяқлы, дәреже аффикслери де тек ғана түбир морфемаға жалғанады.

Дәреже көрсеткіштері тюркологтар тәрепінен ұзақ уақыттан берлі дәлелді грамматикалардан бастап-ақ сөз жасалыу бөлімінде үйрениліп киятыр.

Дәреже аффикстерінің екі тәрептеме қасиетке ие екенлігін түркі тілдеріндегі уы аффикстер жәрдемінде жасалған көп ғана дөренді фйілдердің мысалларынан көріуге болады. Олар, бір жағынан, өз алдына лексикалық мәнге ие бірлік сыпатында қабылланса, екінші жақтан, форма жасаушы аффикс сыпатында қабылданады.

-ла-//ле-, -ық//ик, -а//е хәм т.б. аффикстердің фйілдің дәреже көрсеткіштерінен айырмашылығы соннан ибарат, олар хәр қйлы сөз шақабынан фйіл жасау қабілетіне ие. Дәреже көрсеткіштері жәрдемінде фйілдер жасалған жағдайда бірқанша дәрежеде семантикалық шеклеу жүз береді, яғнй бул аффикстердің жәрдемінде фйілдің барлық түбірлерінен жаңа дөренді фйіл жасала бермейді.

Көпшілік изертлеушілер дәреже категориясы деп процестің тек ғана субъектке емес, соның менен бірге объектке де қатнасын түсінеді, ал екіншілері процестің тек ғана субъектке қатнасын түсінеді.

Н.К.Дмитриевтың анықтамасы бойынша, «фйілден фйіл жасалыуы нәтижесінде дәреже категориясы келіп шығады» [3. – С. 79]. Н.А.Баскаков түркі тілдеріндегі дәреже категориясын лексикалық сөз жасалыуға жатқарады [1. – С. 306]. А.Н.Кононов дәреже категориясын форма жасаушы категория қатарына киргизеді, бірақ айырым жағдайларда дөретіуші түбірдің мәнісіне байланыссы сөз жасауға да хызмет етеді, деп есаплайды. Оның пікірінше, бул жағдайда олар дәреже мәнісін емес, ал лексикалық мәніні билдиреді [4. – С. 197].

Е.В.Севортянның пікірінше, дәреже категориясының сөз жасалыуға ямаса сөз өзгеріуге тийісділігін табыссы шешіу үшін төмендегілерді анықлау зәрүр: «1) хәр қандай фйілден де дәреже формаларын жасау мүмкін бе, яғнй дәреже жасау шекленген бе, атап айтқанда қалай шекленген; 2) дәреже жасау фйіл жасау менен қалай байланысады» [8. – С. 456].

Көпшілік тюркологтар фйілдің синтетикалық жасалыуында бул аффикстердің қатнасын мойынлаған менен, айырымлар оларды сөз өзгертіуші категориялар қатарына [9. – С. 195], ямаса форма жасаушылар [5] қатарына жатқарады. Үшінші топар алымлар оларды хәм фйіл жасаушы, хәм форма жасаушылар қатарына киргизеді [8. – С. 643].

Н.С.Поспелов дәреже категориясы септік категориясы менен тиккелей байланыста деп есаплайды, басқаша айтқанда, дәреже мәнісінің билдирилиу процесінде субъект хәм объект белгілі бір септік көрсеткішінде турады [7. – С. 82].

Фйілдің дәреже көрсеткіштері менен фйіл жасаушы аффикстердің сәйкеслігі, Е.В.Севортянның пікірінше, айырым сап фйіл жасаушы: **-ық // -ик, -ар//ер, -гар//-гер** усаған аффикстерді дәреже жасаушылар қатарына жатқарыудан да келіп шыққан. «Түркі тілдерінде дәреже формалары ең дәлелді белгілі дәрежеде сөз жасаушы сыпатында түсініледі. Кейін ала

дәреже әсте-ақырын бул ўазыйпадан азат болады хәм көбинесе сөз өзгертиўши категория сыпатында раўажланады» [8. – С. 478].

Фейилдин ишки жасалыўы мәселесине Ж.М. Гузеевтың мийнетинде де дыккат каратылады [2. – С. 228-242].

Фейил тийкарлы дөренди фейил жасаўшы аффикслерди изертлеўде ең дәслепп олардың еки тәрәплеме хызмет етиў қәсийетин есапқа алыў керек, яғный оларды тек сөз жасаўшы ямаса тек сөз өзгертиўши аффикс сыпатында изертлеў мүмкин емес. «Дәреже категориясы бир тәрәптен белгили бир сөз жасаўшы модель болса, екинши тәрәптен өзиниң грамматикалық функциясы бойынша хәрекеттеги субъект хәм хәрекеттиң арасында пайда болатуғын хәр түрли қатнасларда анық көринетуғын форма жасаў типлериниң бирине тийисли болады. Дәрежелердин жасалыў сферасындағы грамматикалық хәм лексикалық негизлердин өз-ара тығыз хәрекетин дәреже аффикслериниң айырым ўақытларда (лексикалық мәнисине қарай) негизги тийкарға дәрежелик емес жаңа лексикалық мәни жүклеўинде көринеди, яғный олар форма жасаў ушын емес, сөз жасаў ушын хызмет етеди» [6. – с. 173].

Сөз жасаўшы аффикслер жаңа мәниге ийе болған фейил сөзлерди жасайды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II Фонетика и морфология. ч. I. (части речи и словообразование). – М., Изд-во АН СССР.1952.
2. Гузеланы Ж.М Бусағьатдағы кьрачай-малкьар литература тил. Морфемика, морфонология сёз кьурау. – Карачаевск, 2006.
3. Дмитриев Н.К.Грамматика башкирского языка. – М.-Л.:Изд-во АН СССР.1948.
4. Кононов А.Н.Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1952.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1956.
6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятниковVII-IXвв. – Л.: Наука,1980.
7. Поспелов Н.С. Соотношение между грамматическими категориями и частями речи // Вопросы грамматического строя. – М., 1955.
8. Севортян Э.В.Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Изд-во Вост.лит., 1962.
9. Юлдашев А.А.Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. – М.: Изд-во АН СССР. 1958.

«ОГУЗ-ҚЫПШАҚ ДӘҰИРИНИҢ ЭПИК МИЙРАСЛАРЫ («Огузнама» хәм «Қоблан»)

Палымбетов К.С.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Орта әсирлерде дөретилген хәм көпшилик түркий тиллес халықларға ортақ жазба естеликлердин бири - «Огузнама». Бул естелик, бүгинги күни илимде «Огуз-намэ», «Огуз жыры», «Огуз қаған», «Огуз батыр дәстаны» сыяқлы атамалар менен аталып, хәзирге шекем бир неше нускасы белгили.

Биз бул мақаламызда усы жазба естелик менен қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қоблан»ның композициялық, сюжетлик хәм образлық байланыслары ҳаққында сөз етпекшимиз..

Естелик илим дүньясында XVII әсирлерде белгили болған, лекин, «Огузнама» атамасында бир китапқа бириктирилип, хатқа түсирилгенге шекем (XIII әсир) фольклорлық үлгиде аўызеки атқарылып келген. Естеликтиң дәслепки дөрелиў, пайда болыў дереги ҳаққында илимде анық дәлилли мағылаўматлар жоқ. Бирақ, айырым изертлеўлерде «Огузнама»ның дәслепки мифлик, аңызлық, ертект түринде пайда болыў хәм қәлиплесиў төркинлери VI-VIII әсирлер менен байланыстырылады [1, 104].

Жазба естеликти илимпазалар көркем хәм тарийхый шығарма сыпатында бағалайды. Естеликтиң көркемлик тәрәпи сонда, композициялық қурылысының ыкшамлығы, тилиниң әдебий жақтан образлылығы, қанатлы сөзлер менен берилиўи, көркем сүүретлеў қуралларының қолланылыўы жағынан, қахарманлық эпосларды еслетеди, ал, көшпели түрклердин турмысы, қәўимлерди бириктириў ушын қоңсылас еллерге атланыс, Огузлардың үстемлиги, қағанның пүтин дүнья хәкимдары болыўға умтылыслары, жаўлап алынған қәўимлердин дүнья-мүлкин ийелеў, ғәрезли болған қәўимлерди салық төлеўге мәжбүрлеў адамлар санасындағы тотемистлик түсиниклер хәм т.б. IX-X әсирлердеги тарийхый ўақыялардың алыс жаңғырығынан саза береді. Бирақ, илимпазлар «Огузнама»ны тарийхый жазба естелик деўден гөре, фольклорлық стильде жазылған мийрас сыпатында қарайды. Буған себеп, жазба естеликтиң қурылысы, ўақыяларының баянланыўы, сюжети, композициясы, идеялық бағыты, поэтикалық формасы, эпикалық стили, тил байлығы хәм көркемлеў қураллары бүгинги көпшилик түрки-монгол халықларының хәм соның ишинде қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қоблан» менен жақын уқсаслықларға ийе. Себеби, дәстанның мазмунында огузлар хәм қыпшақлар заманынан мағлыўмат беретугын ўақыялар белгили дәрежеде сақланып қалған.

Тарийхтан мәлим X әсирде огуз қәўимлериниң бас қаласы Сырдәрьяның бойындағы Жаңакент ямаса Жаңа Гузия деп аталатуғын қала болған. Олар үлкен бирлеспеге айналып, Хазар қағанлығын, Каспий тенизиниң шығыс жағалаўларын, Волга хәм Кама дәрьяларының бойындағы булгарлардың да үстинен жеңиске ерискен [2, 99-100]. Әлбетте, огузлардың жаўларға қарсы алып барған ерлик гүреслери менен батырлығы, ер жүрекшилиги менен

сауаштағы мәртлиги халық арасында гүрриң етилип, шежире, аңыз, ертек түрінде аңыз-ертектелер, эпсаналар тийкарында «Огузнама» жазба естелиги көркем шығарма сыпатында дөретилген. Илимде Огуз деген адамның тарийхта жасағанлығы, ондай қағанның яки батырдың хақықый болғанлығы хақында анық дерекли мағлыұматлар жоқ. Бирақ, бизиң дәуиримизге келип жеткен «Огузнама» жазба естелигиниң Огуз батыр сыяқлы, бас қахарман аты (исми) менен аталыұы хәм сондай батыр хақында тоқылған аңыз-әңгимлер тийкарында көлемли эпикалық мийрастың дөретилиуи «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» сыяқлы қахарманлық хәм тарийхый дәстанларды ядқа түсиреди.

Сонлықтан да сюжетлери қыпшақ руў, қәуимлик бирлеспесинде қәлиплескен «Қоблан» дәстанының миллий вариант хәм версияларының «Огузнама» жазба естелиги менен сабақлас болыұы тәбийғый.

«Огузнама» жазба естелигиниң сюжетлик мазмуны Огуз қағанның әскерий атланысларын, урыстағы батырлығы менен ерлигин, қәуимлерди бириктириу ушын хәрекетлерин сөз етип, халықты ерликке, адамгершиликке, аңызбиршиликке шақырып, сыртқы жаўларға қарсы гүреске шарлаўдан ибарат болса, «Қоблан» дәстанының идеясында әдалатсызлықты қаралаў, жаўыз басқыншы ханларға қарсы гүрес, ел, халықты сыртқы жаўлардан қорғаў, елдиң тынышлығы ушын ләшкерлерди (қырық жигитти) сыртқы жаўларға қарсы баслап барыу, душпан мәмлекетлерден сақланыу мәселеси сөз етиледи. Дәстан Қобланның ерлигин, аса жаўынгерлик батырлығын, ел-халқы ушын гүресшеңлик хәрекетлерин улығлайды. Усы тәреплерине қарағанда, еки дөретпедеги тийкарғы қахарманлардың жаўынгерлик атланысларында хәм батырлық хәрекетлеринде жақынлық бар.

Еки дөретпениң де композициялық қурылысына қарағанда; а) Ыақыяның басланыұы, экспозициясы; б) Ыақыяның баянланыұы раўажланыұы; в) Ыақыяның кульминациялық шарықлаў шегине жетиуи. түйини; г) Ыақыя түйининиң шешилиуи, жуўмақ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары, соның ишинде «Қоблан» дәстанының да композициялық қурылысы усындай бөлеклерден турады. Профессор Ә.Қоңыратбаев: «Огузнама» аңызы проза менен жазылса да кейинги заманлары қәлиплескен «Бозуғлан», «Гөроғлы», «Алпамыс», «Қоблан», «Манас», «Қорқыт» жырларының пайда болыұына тәсири болған. Өйткени В.Бартольд «Қорқыт жырлары»н үлкен Огузнама» деген. «Боз», «қор» деген сөзлердиң түбири бир (огуз, окс), уғлан – батыр деген сөз. Сонда аңыз түрк-монголға ортақ болып шығады» [3.277], - деп жазады. Аңыз түрінде пайда болып батырлықты, ерликти. қахарманлықты улығлайтуғын «Огузнама» жазба естелиги түрк-монгол халықларына ортақ болып, қахарманлық эпослардың сағасы есапланады. Сонлықтан да, профессор Х.Г.Короғлы «Огузнама» жазба естелиги «Қорқыт жырлары»нан ертерек пайда болғанын айтады [4.].

«Огузнама» жазба естелиги ғайры-тәбийий тәризде баланың туұылыу ыақыясы менен басланады. Бундай етип ыақыя кириспеси баланың дүньяға келиуи менен басланыұы адамзаттың әйемги дәуирлердеги шаңарақ, үй

болыўдың дәслепки басқышларындағы түсинигиниң қалдығын көрсетеди. Бул хақкында илимпазлар В.М.Жирмунский хәм Х.Т.Зарифов: «Кәраматлы туўылыўдың ең әйемги мотивлери дәстанлар менен ертеклерди өз ишине алады хәм өзиниң келип шығыўы бойынша адамзат жәмийетиниң раўажланыўының дәслепки басқышларында қәлиплескен халық инанымларына тийкарланады» [5.318], - деп белгилеп берген еди. Перзентсизлик мотиви дәстанларда кең түс алып, айрықша жобада сүүретленеди. Мысалы, «Қоблан» дәстанының экспозициясында усы эпизод бала туўылмастан бурын оның ата-анасының тәрийпи, социаллық жағдайы, турмыс-тиришилиги, жасап атырған мәканы, шаңараққа, қәўимге баланың зәрүрлиги, бала тилеп әўлие гезиў, хаялдың жерик болыўы, булар «Огузнама» естелигинде жоқ. «Қоблан» дәстаны ул перзенттиң шаңараққа, руўға, қәўимге кереклиги, ел қорғаны батыр улдың туўылыў зәрүрлигин аңсаў сыяқлы халық идеалы менен басланады. Баланың туўылыў пайтындағы қуўаныш сезимлерин бериў еки дәретпеде де бирдей. Мысалы «Огузнама»да:

Ол болсын деди де тыншыды олар,
Келбет көриниси усындай болар,
Оннан соң өзлерине рәхәт тапты,
Ай қаған ул көрип ашылды бахты [6.78]
«Қоблан» дәстанының Карам жыраў вариантында:
Қараса ул бала екен,
Баяғы хан айтқандай,
Көргенниң кеўли толғандай,
Дослары шад болғандай,
Душпанлары солғандай,
Баланы көрип қуўанды [7.405]
Есемурат жыраў вариантында:
«Бозкемпириң ул туўды, оң жағынан күн туўды,
Перзент ушын мен беремен жанымды,
Жаным түўе ағызыңыз қанымды» [8.26]

Мысаллардан көринип турғанындай перзентсиз ана Ай қаған хәм перзентсиз ата Қыдырбай ғаррының шадлыққа, қуўанышқа бөлениў ҳалатлары сәйкес келеди. «Огузнама» жазба естелигинде туўылған баланың келбети, түр-түсиниң портрети былай жасалады:

Оның бет-әлпети көгис аспандай,
Аўзы қойыў қызыл жалын шашқандай,
Көзлери ҳаўа рең көринди дара,
Ал шашы, қаслары мойылдай қара.
Периштедей гөззал, хошрей түсли,
Ана көкирегинен қанып сүт ишти [6.78]

Бул көркем қатарларда баланың келбетин ғайры-тәбийий тәризде мифологиялық сүүретлеў (бет-әлпетин көгис реңдеги аспанға, аўзын қойыў, қызыл реңдеги жалынға, көзлерин ҳаўа реңге) менен берсе, кейинги 4-5-қатарлар да қарапайым адамларға тән көринисте (шашы, қасы мойылдай қара, түси хошрей, периште киби гөззал) тәрийплеп бериледи. Баланы

периштедей пәк етип тәрийплеуде мифологиялық инанымның белгиси бар. Енди туұылған баланы өзгеше түсте, таң қаларлық тәризде ямаса аса гөззал периштедей, хошрей етип сүүретлеу «Қоблан» дәстаны варианттарында ушыраспайды. Дәуірлер өтиуі менен «Қоблан» дәстаны трансформацияға ушырап, мазмунында мифлик сүүретлеулер емес, ал, реалистлик, турмыслық сүүретлеулер орын алған. Ал, қахарманлық дәстанларда батырды шашы, қасы кара, гөззал, хошрей, периште түсли, сулыұ келбетли етип сүүретлеу ушыраспайды. Бирақ, лиро-эпикалық дәстанларда тийкарғы қахарманлар еркек адам болса да, оларды аса гөззал, сулыұ келбетли етип тәрийплеу тән. Ал, қахарманлық дәстанларда, соның ишинде «Қоблан» дәстанында тийкарғы қахарманның күш-күдирети, батырлық портрети жасалады.

«Огузнама» естелигинде тийкарғы қахарман Огуздың образын хайұанлар менен бириктирип, зооморфлик исенимде сүүретлейди. Портрети төмендегише жасалады:

Өгиздің аяқларындай болды аяқлары,
Беллери қасқырдың беллерине усап,
Жаўырыны буғаның жаўырыны мысал,
Ийинлери суўсардың ийинине мегзеп,
Айыұ турпатына айланды тезден,
Қалың жүн қаплады бирден денесин[6.79].

Бундай етип хайұан менен бириктирилген адамның сүүретлениуі дүнья фольклорында, ертек хәм дәстанларда ушырсады. Ал, қарақалпақ фольклорында «Қараман» дәстанындағы Қараманның образы Огуз қағанның портрети менен уқсас. Сондай-ақ, «Едиге» дәстанындағы Баба Түкли шашлы Әзиздің портрети де жақынлыққа ийе. Қобланның образы бундай формада жасалмайды. Бирақ, батырдың өзгеше тәриздеги, дара образының жасалыуы еки дөретпеде де бирдей.

Огуз қаған да, Коблан да бирден ер жетеди. Огуз туұылғаннан соң қырық күнде жүрип, ойнап кетеди. Еки дөретпеде де баланың үлкейип, есин танып, ат мингенге дейинги өмирбаяны сөз етилмейди. Бирден өспирим жасына жетеди де, ат минип, аң аўлап, дала гезеди. Әййемги жәмийеттеги адамлардың дәуиринен киятырған ат минип, қус салып, аң аўлап, турмыс-тиришилик етиу дәстүрлериниң көриниси еки дөретпеде де сақланған.

Сондай-ақ, еки дөретпениң уқсас тәрәпи сонда, «Огузнама» естелигинде Ай қаған, «Қоблан» дәстанында Қыдырбай, Бозкемпир образлары шығарманың кейинги раўажланыу бөлеклеринде көринбейди.

Ел қорғаны болатуғын болажақ батырдың сыртқы жаўларға қарсы атланысынан алдын, қандай да бир батырлық, ерлик хәрекетлерин көрсететуғын эпизод қахарманлық эпослар ушын тән болған дәстүрий сүүретлеу. «Огузнама» естелигинде Огуз қаған тоғайда жасап елди бүлдирип, апат келтирип атырған мүйиз тумсықлы жыртқыш хайұанды өлтирип ерлик көрсетиуі «Күлтегин», «Қорқыт ата кітабы» естеликлеринде хәм «Шахнама» шығармасында ушырасады. «Қоблан» дәстанында Қоблан әкеси Қыдырбай таңлап берген асаұ Сарыала атты услап минип, батырлығы хәм күши менен өзине бойсындырады. Усындай батырдың ерлигин көрсететуғын

эпизодлар хақында илимпаз Ж.Хошаниязов: «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы баян етилетуғын батырдың «туңғыш ерлиги» өзинің қасыл қалынан перделенип турғандай көрингени менен олардың арғы дәрегінде мақлыұқатлар менен хайұанлар хәр қыйлы тәбийғый күшлери менен беллесіу традициясының ұзақ ўақытлар даўамында даўам етип келгенлигин, соң ол эпизодлардың түрли-түрли жәмийетлик қатламлардың тәсири менен турмыслық талапларға жақын болған күшли трансформацияға ушырағанлығын билдиреди» [10.109],-деп жазған еди. Сондай-ақ, қахарманлық дәстанлардың композициясында батырлардың сыртқы жаўларға қарсы жаўынгерлик атланысларынан алдын, шаңарақ қурып, үй болыу мақсетінде өзине мүнәсип қалыңлық излеп, сулыу қыздың елине атланыўлары хәм сынақ-шәртлерин орынлап, қызды алып қайтыўлары сүүретленеди. Батырдың үйлениу мотиви «Огузнама» естелигинде де бар. Бирақ, «Огузнама» жазба естелиги менен «Қоблан» дәстанындағы үйлениу мотивиниң сүүретлениуи пүткиллей өзгешеликке ийе. Дәстанда Қоблан батырлығын хәм мергенлигин көрсетип үйленеди. «Огузнама»да бундай етип, қыздың қойған сынағын орынлап, жарысқа қатнасып, күшин көрсетиу элементлери жоқ. Оның орнына әйемги дәуірлерге тән космогониялық мифлердиң излери бар. Қыздың гөззаллығын тәрийплеуде дәстан хәм ертеклердеги пери қызларға мегзетип сүүретлеу хәм қызды аспан денелери менен байланыстырып (қыз нурдың(күнниң) арасында көринеди, жулдыздай меңи бар, күлсе аспан шадланады, жыласа аспан дәртленеди) сүүретлеу еки дөретпеде де өзине тән көркемлиги менен бериледи. Тилсимли пери қызлар хақында еки дөретпеде де сөз етиледи.

Қахарманлық эпосларда батырлардың ул перзентли болыуы, олардың жаўынгер батыр болып ержетиуи хәм әкесиниң ислерин даўамлауы адамзат тиришилигинде өмирдиң жалғасып баратуғынын көрсететуғын белгилердиң бири. Огуз қаған биринши хаялынан Ай, Күн, Жулдыз, екинши хаялынан Аспан, Таў, Теңиз атлы ул перзентли болады. «Қоблан» дәстанының Карам жырау вариантында Қоблан Ер Сайым, Мырза Сайым атлы егиз уллы болса, Есемурат жырау вариантында Мырза Сайым атлы бир перзенти болады. Бала туўылғанында үлкен жыйын қылып, той бериу дәстүри еки дөретпеде де бар. Турмыслық, этнографиялық сүүретлеулер түркий қәўимлер заманынан берли сақланып киятырған халықлық дәстүрди аңлатады.

Еки дөретпеде де батырдың балаларының образларының жасалыуындағы сәйкеслик сонда, балалар дәўжүрек, батыр болып өседі хәм әкесиниң жаўларына қарсы атланып, ерлик көрсетеди. Еки дөретпеде де әкелери балаларына тахтын берип, мийрасхор етеді. Огуз қаған балаларына жаўлап алған жерлерин бөлип берсе, Карам жырау вариантында Қоблан еки егиз баласының бири Ер Сайымды Ақшаханның орнына, Мырза Сайымды Қара Кыпшаққа (Есемурат жырау вариантында да) хан етип отырғызады.

«Огузнама» жазба естелигинде балалардың исимлериниң қойылыуында символлық мәниниң аңлатылатуғынлығы хақында илимпаз Р.Бердибаев төмендегише пикирлерин билдиреди: «Огуз қаған балаларына Күн, Ай, Жулдыз, Көк(аспан), Таў, Теңиз деген исим береді. Бул атлардың символлық

мәнисин түсиниў қыйын емес. Буның өзи қағанның пүткил әлем бийлеўшиси болыўға нийетленгенин де сездиреди»[9.41], - деп жазады. Ал, Огуз қағанның балалары шығыс пенен батысқа аң аўлаўға шыққанын да алтын оқ жай менен, үш гүмис оқ таўып алыўында да символлық мәниниң барлығын илимпаз былай жазады: «...ақылғөй, дана жыраў уллы Түрик түсинде алтын оқ жай хәм үш гүмис оқ көреди. Огуз қағанның балалары күн шығыс пенен күн батыс тәрәпке бөлинип аң аўлаўға шыққанында жаңағы алтын оқ жай хәм үш гүмис оқты таўып алады. Бул да Огуз қаған күдиретиниң батыс пенен шығысқа жеткенлигиниң тымсалы сыяқлы»[9.43], - деп жазады. Ал, «Қоблан» дәстанында Қоблан халық идеалындағы, руў, кәўимниң арзыў-әрманына айланған қахарманның тымсалы. Ақшаханның тойындағы ат шабыста Ақ мешит деген жерге жеткенде тоқсан үйли хожалар Қобланға жети кесе қызыл қан ишкизеди. Жети кесе қан жети мәмлекеттеги дәўлердиң қаны болады. Буның мәниси Қоблан жети ықлымды бийлеген жети журттың патшасы болады дегенди аңлатады. Мысалы:

Ақлығы менен шаўлығы,
Жети журтка Қобланның,
Патша болар деп еди [8, 54]

«Огузнама» естелигинде Огуз қағанның балаларына қойған исимлери (Ай, Күн, Жулдыз, Аспан, Таў, Теңиз), сондай-ақ, алтын оқ жай хәм үш гүмис оқ арқалы пүтин әлемниң ел бийлеўши хұкимдары болатуғынын аңлатып турса, «Қоблан» дәстанында Қобланның «жер астына түсип жети дәўдиң сүўрети салынған дәўлердиң хәр бирине жети кесе қызыл қан ишиўи» жети ықлымның (әлемниң) патшасы болатуғынын тымсал етип көрсетеди. «Огузнама» естелигиндеги туўылған балаларға Ай, Күн, Жулдыз, Аспан деген исимлердиң берилиўи аспан денелери, яғный космослық образлар есапланады. Бул ертедеги мифологиялық түсиниклер бойынша адамды нурдан жаралған деген инанымның қалдығы. Дүнья фольклорында күн нурынан пайда болыў мотиви жийи ушырасады. «Қоблан» дәстанының барлық вариантларында да Қобланның туўылыўы сәхәрде (таңда, күн нуры шығып киятырған пайыт) жүз береді. Демек, дәстанда күн нурынан туўылыў мотивиниң трансформацияға ушыраған элементлери сақланған.

Қахарманлық дәстанлардың барлығында да батырлардың жаўлар менен урысатуғын қарыў-жарағына айрықша итибар қаратылады. «Қоблан» дәстанында «жаў куралы бес курал» қылыш, қалқан, саўыт, оқ жай, найза хәм жаўынгерлик аты хаққында айтылады хәм усы жаўынгерлик кураллары бастан-аяқ Қобланның жан шериги, дослары болады. «Огузнама» жазба естелигинде де усы тақылетте Огуз қағанның жанында найза, садақ, қылыш, қалқан хәм жаўынгерлик аты барлық атланысларында бирге болады.

Бирақ, Огуз қаған менен Қобланның жаўынгерлик атланысларында өзгешелик бар. Огуз қағанның сыртқы еллерге хәм кәўимлерге атланысы басқыншылық, басып алыў мақсетиндеги жүрислер сыпатында сүўретленеди. Жазба естеликте алыс өтмиштеги Огуз кәўимлери тарийхының жаңғырықлары өз сәўлелениўин тапқан. Ал, «Қоблан» дәстанының композициясында болса, сыртқы басқыншылардан ғәрезсиз, еркин жасаў,

олардың үстемлигинен қалыс болыу, ел, халық үшін гүресіу сыяқлы халықлық идея тийкар етип алынады. Илимпаз Ж.Хошаниязов: «Бундай («Огузнама» естелигинде – П.К.) жаулап алыушылық хәрекетлер бизиң миллий қахарманлық дәстанларымызда улыуа түркий халықларының қахарманлық дәстанларында ушыраспайды. Олардағы батырлар бәрқулла ел қорғаушылар, пытырап кеткен қәуимнің басын бириктириуши қахарманлар қатарында бахаланады» [10, 110], - деп жазды.

Оғуз қағанның жарлық жазып дүньяның төрт тәрәпине елшилерин жиберип бағыныуын талап етиуи Қоблан дәстанында да бар. Бирақ, бул Қобланның образына байланысly емес, себеби Қоблан халықлық идеядағы қахарман болғанлықтан, онда басқыншылық хәрекет жоқ. Сонлықтан дәстанда елшиден бағыныуын талап етип, хат (жарлық) жазып жиберіу хәм басқыншылық нийетин билдириу сыртқы жаулар Көбикли, Дәүкемпир Шарықлы дәулер тәрәпинен әмелге асырылады.

«Огузнама» жазба естелигиндеги Оғуз қағанның ләшкерлери менен атланыслары, ўақыт хәм мәнзилдің сүүретлениуи, таулардан, қырлардан дәрья хәм көллерден асып өтиулери, «Қоблан» дәстанындағы Қобланның 40 жигити менен Азыулыдағы Көбиклиге, Мәскеу-Тураба қаласындағы Дәүкемпир, Қызыр дәу, Шарықлы дәулерге қарсы атланысларын еслетеди. Ертедеги әскерий-демократиялық тәртиплердің сүүретлениуи, еки тәрәптеги ләшкерлердің урысы, хәрекеттің, ўақыяның көркемлик пенен эпик усылда баянланыуы еки дәрәтпеде де бирдей.

Еки дәрәтпеде де сауаш майданындағы ўақыя күшли гиперболизм тийкарында жанлы хәрекети менен сүүретленген. Бундай етип урысты бөрттирип жанлы, тәризде көрсетиу эпосларда қабыл етилген традициялық усыл болып, әййемги дәуирлерден бери Орта Азияны мәкан еткен көшпели жауынгер қәуимлердің өз жаулары менен алып барған қахарманлық гүреслерин сүүретлеудің түри. Сондай-ақ, «Огузнама» естелигинде де, «Қоблан» дәстанында да урыс пайтында әскерлердің туу, байрақ көтерип алыуы теңдей ушырасады. Және жаулап алынған хәм бағындырылған қәуимлерге, сол елдің ишинен басшы (патша) сайлап кетиу, батырлардың жеңиске ерискеннен соң «алды толы мал менен, кейни толы шаң менен» өз журтына қайтыуы, көп дүнья-мүлк, олжаға ийелик етиуи хәм 40 күн той бериуи сәйкесликке ийе.

Еки дәрәтпеде де усындай жақын уқсаслықлардың болыуы «Қоблан» дәстанының дәслепки сюжетлери ертедеги оғуз-қыпшақ заманындағы қәуимлик дәуирлери дәрәтилгенін хәм дәстанның қәлиплесиуине «Огузнама» жазба естелигинің тәсири болған болыуы керек деген пикирге алып келеди. Сондай-ақ, халықтың поэтикалық қатарларды көркемлик пенен таныуының сағалары да ерте дәуирлерден басланатуғынын көремиз хәм «Огузнама» естелиги менен «Қоблан» дәстаны шығысы бойынша бир түбирден екенлигин аңлаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Өмирәлиев Қ. VI-VIII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. Алматы, «Жазушы», 1985.
2. Келимбетов Н.Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, «Ана тили», 1991.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы, «Ғылым», 1987.
4. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. Москва, Изд: «Наука», 1976.
5. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Ўзбекский народный героический эпос. Москва, Изд: ГИХЛ, 1947.
6. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары – миллий кадириятлар дереги. Нөкіс, «Илим», 2017.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. Ташкент, «Маъанвият», 2009.
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1981.
9. Бердибаев Р. Кәусар булақ. Алматы, «Жазушы», 1989.
10. Хошаниязов Ж. «Огузнама». ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналы, 2009, № 3.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТЛЕРІНИҢ ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ИЗЕРТЛЕНИҮІ МӘСЕЛЕСІ

(1991-2020-жыллар мысалында)

Утемуратова Х.Қ.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қарақалпақ әдебиятын қазіргі дәуір көзқарасынан жаңадан изертлеу талап етіледі. Әсіресе, прозаның, соның ішінде повесть жанрының үйрениліуі мәселесінде әдеуір машқалалар бар екенлігі мәлім болады.

Елимиз ғәрезсізлікке ерісіуі менен жазыушылар, шайырлар, драматурглер хәм илимпазлар еркін нәпес алды, қадаған етилген, жасырын темалар ашылды, шеклеулер алып тасланды. Партия тәрәпинен қадағалаулар тоқтатылды. Тубалаушылық жыллары алымлар әдеуір жәбір шекті. Жәриялылық, қайта қуруу дәуірлерінде де илимий мийнетлер азы-кем жазылып басланды, лекин ғәрезсізлік уақтында хәр бир илимпаз пикирлерин толық айтыу имканиятына ийе болды. Изертлеушілер пикирлерин ашық-айдын жүзеге шығарыу мүмкиншилигине ийе болды. Илимпазлардың мийнетлеринде жанрлық рәңбәрәңлік көрінди. Журналлар, газеталар, кітаптар, топламлар бир қанша сын мақалалар менен шықты. Бул унамлы қубылыс есапланады. Теориялық пикирлерге алымлар бираз дыққат қаратып баслады. Бурынғы повестьлерди изертлеулердеги мазмунын қайталап айтыулар кемейди, оның орнына белгили бир илимий мақалада анау яки мынау мәселе шешилди. Илимпазлардан К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, Ж.Есенов, А.Султанов, З.Бекбергенова, П.Нуржанов, М.Бекбергенова, М.Мәмбетова, А. Әбдиев, Ж.Сағидуллаева, З.Алламуратова,

П.Дабылов, З.Сағидуллаевалар пикирлерин бул жыллары белсендилик пенен тез-тезден билдире баслады. Филология илимлериниң кандидаты Ж.Сағидуллаеваның «Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер» атлы кандидатлық диссертациясында (Автореферат. Нөкис, 2010) жазыўшылардың стильлик өзгешеликлерине айрықша итибар қаратқанлығы көзге тасланады. Ол бир қанша мақалаларында («М.Таўмуратовтың «Тоғай қосығы» повестинде көркем ўақыт» бирлиги) повесть жанрындағы шығармаларды ҳәр қыйлы аспектте изертлейди. Бул жыллары повестьлер көплеп жазылғанын, жазыўшылардың саны да көбейгенин, билими хәм тәжирийбеси артқанын, қарақалпақ әдебиятында повесть жанр сыпатында толық қәлиплескенин, раўажланғанын, жанрлық хәм стильлик изленислер кеңейип, фантастикалық, тарийхый, детективлик, новеллалық повестьлер пайда болғанын көремиз. Мысалы, «Әмиўдәрья» журналының 1994-жыл, 10-12-санларында изертлеўши А.Әбдиевтиң «Қарақалпақ илимий фантастикасында экология машқаласы (С.Исмайловтың дәретпелери тийкарында)» (99-100-бетлер) атамасындағы мақаласы жәрияланды. Бул мақала табыслы жазылды. Илимпаз экология машқаласы прозада, повестьлерде үлкен машқала сыпатында көтерилгенлигин өз пикирлери арқалы атап өтеди. С.Исмайлов дәретпелерин, әсиресе, жазыўшының «Бизлер бир үйде жасаймыз» повестиндеги Азат, Бердан ата образларын, повестиң сюжетин, экология мәселесин таллайды. С.Исмайлов дәретпелериндеги өзгешеликке, стиль мәселесине дыққат қаратады. ӨзР ИА ҚҚ бөлиминиң «Хабаршы» журналында 2000-жыл, 5-санында филология илимлериниң кандидаты Т.Мәмбетниязовтың «Қарақалпақ әдебиятының мақтанышы» (84-85-бетлер) атамасы менен илимий мақаласы жарыққа шықты. Мақалада Ж.Аймурзаевтың 90 жыллық юбилейине байланыслы оның поэзия, проза, драматургия жанрларында теңдей қәлем тербеткенлигин, «Жетимниң жүреги» сыяқлы повестьлердиң («Қуўат», «Абадан» – У.Х.) дәретиўшиси екенлигин белгилейди (85-бетте). Образлар жасалыўына байланыслы пикирлер билдиреди, қоспалы образлар жаратылыўына дыққат аўдарады. Лекин, «мийнет адамлары образлары» туўралы әдеўир ойланыў керек болады. Дурыс, пейзажлар көркем сүўретлениўине алым итибар қаратады. Айырым пикирлеринен илимпаздың өзін-өзи қайталаўларын, бурын айтылған ески сөзлерди тәкирарлаўларын көриўге болады. ӨзР ИА ҚҚ бөлиминиң «Хабаршы» журналының 2000-жыл, 6-7-санларында З.Бекбергенованың «Бөгет» повестинде адам хәм экология проблемасы» (94-95-бетлер) деген атамада мақаласы жәрияланды. Шынында да, теңиз, дәрьялар адам тиришилиги менен оғада тығыз байланыслы. Изертлеўши бул повестьтиң сюжети хәм образлары жөнинде пикир билдиреди. Миллий турмыс повестьте шеберлик пенен берилгенлигин мысаллар менен дәлиллеген. Ғ.Сейтназаровтың жазыўшылық усылы, стили туўралы да айтып өтеди. Әсиресе, повесть қаҳарманы Құлымбет бий образын жазыўшы шеберлик пенен қурамалы, қоспалы етип дәреткенлигин атап көрсетеди. Мақаланың айырым орынларында повестьтеги қәте-кемшиликлери де көрсетип өтиледі. Жақсымурат образы туўралы да пикир билдириледі. Үрп-

әдетлер повестьте көркемлік пенен сәулелендірілгенлігіне таллау іспенген. Изертлеуші З.Бекбергенова бул мақаласында экология баслы мәселелерден бири екенлігіне айрықша итибар береді. «Әмиўдәрья» журналының 2001-жыл 5-6-санларында илимпаз Ә. Алымовтың «Шыңларға талпынған талант» (69-75-бетлер) атамасы менен К.Алламбергеновтың дәретиўшилиги хәм оның повестьлери бойынша мақаласы басылып шықты. «Қыйын өткел» новеллалық повестиндеги образларды, Зульфия, Назар, Сапаргүл, Ораз, Шыраз образларын таллайды (71-72-бетлер). Сюжет хәкқында пикирлери де унамлы. Бул повесть шыққан жыллары қызығыўшылық пенен оқылғаны белгили.Талас-тартыслар да пайда болған еди. Повестьтиң композициялық қурылысында да бир қанша жаңалықлар бар екенлигин, шешимнен басланыўын алым илимий мийнетинде атап кетеди (71-бет). Бирақ, не себептен новелла менен повесть жанрлары бирге қолланылғанлығы хәкқында азы-кем тоқтап өткенде мақсетке муўапық болар еди. Сезимлердиң баянланыўы хәкқында айтылыўы талап етиледі. Шынында да, бул повестте сезим-туйғылар шеберлік пенен пайдаланылған шығарма саналады. Бул жазыўшының жаңалығы, табысы. Улыўма, прозада бул повесть жетискенлік ретинде жоқары бахаға ийе болды. Булар туўралы азы-кем айтылыўы керек еди. Бунда алым, көбирек, повестьтеги мазмунды қайтадан баянлап өтеди. Бул илимий мақала ушын артықшалық қылады. Жазыўшының гүрринлерден повестьлерге қалайынша жетип келиўи хәкқында азмаз айтылыўы шәрт еди. Изертлеуші «Қуслар қайтқан күн» повестиндеги Парахат образын таллайды (70-бет). Экология мәселесин де айтады.«Әмиўдәрья» журналының 2004-жыл 3-санында З.Бекбергенованың «Сексен жылдың салмағы» (Қалый Жуманиязовтың 80 жыллығына) (121-123-бетлер) атамасында илимий мақаласы жәрияланды. «Қос булақ қыссасы» повестиндеги Қалбай, Гүлсәнем образларын таллайды, «Жайлаўым» повестинде Азат, Таңатар образлары жөнинде пикир билдирип өтеди, «Аўылым» повестиндеги Зайырбек, Зерхан образлары арқалы жасларға тийисли унамлы пазыйлетлер, мийнет сүйгишлик, мухаббатқа садықлық берилгенлигин билдиреди (123-бет). Мақалада повестлердиң тил өзгешелигіне айрықша дыққат қаратады. Жазыўшының шығармалары жайдары түрде талланады. Жас алымлар ушын бул мақала усы тәреплери менен пайдалы. «Әмиўдәрья» журналының 2008-жыл, 5-6-санларында усы автордың (З.Бекбергенова – Қ.У.) «Хәзирги қарақалпақ повестьлеринде тарийхый теманың сүўретлениўи» (119-122-бетлер) атамасында мақаласын жәриялады. Алым-жазыўшы С.Баҳадырованың «Томарис хәм Кир», Ә.Пахратдиновтың «Айдос бий хәкқында әпсана», Е.Усеновтың «Ханмақсым» повестьлери тарийхый темада жазылған болса, мақалада жазыўшы С.Баҳадырова тарийхый дереклерден шебер пайдаланғанлығын илимпаз дурыс белгилеп өтеди. Повестьтиң сюжетиндеги тарийхый әпсана тийкарында жазыўшының ой-қыялының бирлиги (көркем фантазиясының) жөнинде сөз болады. Повесттен мысаллар келтирилип, Томарис образы толық талланады. Оның дәретилий тарийхы бойынша мағлыўматлар келтириледі. А.Султановтың «Илим хәм жәмийет» журналының 2010-жыл

3-4-санларында «Ат образы қахарман характерин ашыудың символы сыпатында» (Ш.Айтматовтың «Ыразы бол, Гүлсары» хәм Г.Есемуратованың «Жийрен» повестьлери мысалында) (56-61-бетлер) атамасы менен көлемли мақаласы жәрияланды. Еки повестьтеги Танабай, Бийбижан, Чора, Торғай ғарры образларына, Гүлхан, анасы, Турдымурат, Айсултан образлары мысаллар тийкарында салыстырмалы талланады. «Атлар менен инсан тәғдирин бирлестирип сүүретлеу» (57-бетте) орын алғанын атап кетеди. Повестьтеги «әпиұайылық, тәбийғыйлық» туўралы алым А.Султанов жуўмаққа келеди (57-бет). Көркем сөз зергери Ш.Айтматовтың дәстүрлери менен бирге жазыўшы Г.Есемуратова ушын фольклорлық дәстүрлердиң де тәсирлери болғанын, «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларының тәжирийбелеринен де үйренгенлигин атап кетеди (60-бет). Солай етип, еки талант ийеси жазған шығармалар салыстырылып, еки дәретпеде де психологизм басым екенлиги билдириледі. Шынында да, «Алпамыс» дәстаны «Жийрен» повести дәрәўинде өз орнына ийе есапланады. Буны повестьтеги эпиграфтан көреміз. Г.Есемуратова «Жийрен» повестьлеринен тысқары «Мың да бир кеширим», «Гөнерген сүренлер» тәризли повестьлердиң дәретиўшиси есапланады, «Америка тәсирлеринен» деп аталыўшы жол жазбалары, саяхатнама үлгилери де белгили. Солайынша, стили бойынша да пикирлер талап етилери сөзсиз. Филология илимлериниң докторы, профессор Қ.Оразымбетов пенен филология илимлериниң кандидаты Ж.Сағидуллаеваның «Қарақалпақ әдебияты» газетасында 2012-жыл, январь №1(13) санында «Бас қахарманның «ерликлери» хәм муҳаббат ойынлары ҳаққында шығарма» деген атама менен сын мақаласы жарыққа шықты. Бул мақала А.Султановтың «Муҳаббат мәўритлери» эссе-повести туўралы жазылған. Атамасынан белгили болып турғанындай, сын бийкарлаўшылық сыпатқа ийе есапланады. Повесть-эсседен мысаллар келтириледі, талланады. Қахарманның ҳәрекетлериндеги «жеңилтеклик» туўралы да сөз етиледі. Сында бийкарлаў сыпатына ийе пикирлер де ушырасады. Повестьке де, эссеге де жуўап бермейтуғын дәретпе ретинде тастыйықлаўлар да мақалада бар. Образларды да таллап, повестьтеги эпиграф мәселесин де сөз етеди. «Сынға қопаллық жараспайды ямаса қара нийет пенен жазылған мақала» (104-106-бетлер) атамасы менен «Илим хәм жәмийет» журналында 2012-жылы 1-2-санларында философия илимлериниң докторы Бекназар Базарбаев пенен филология илимлериниң кандидаты Қ.Сапаровтың мақаласы жарыққа шықты. Бул еки мақала биреў-биреўине жуўап сыпатында жазылды. Мақалада илимпазлар повестьти толығы менен қорғап шыққан. Дурыс, гейбир пикирлери артықмашлық қылып турған орынлары да гезлеседи. Тийкарында, таласлардан, тартыслардан, айтысыўлардан кейин шынлық пайда болады. Айырым кемшиликлер повестьте де ушырасыўы сөзсиз. Сыншылар, жазыўшылар биреў-биреўиниң жеке-жарым нуқсанлары туўралы емес, негизинен повестьке баҳа бериўи талап қылынады. Бул жазыўшының жеке өзине қаратылған пикирлер бурынғы дәўирлердеги сынларда *ушырасқан айырым «шоқмар алып жуўырыў» сыяқлы қубылысларды бийкарлаўшылық* сыпатларын да

түсіндиреди. Шынында да, сыншылық мәдениеті жөнінде де азмаз айтыуға туура келеді. Екі илимий мақалада да сыншылар артықмаш кеткен орынлар да баршылық. Бул тәрізлі унамсыз қубылыстар да біраз көзге тасланады. Пикирлер талас-тартысынан шындық тууылады. Дөретпелі тек бийкарлау сыпатындағы айырым мақалалар бұрынғы дәуірлерде де әдеуір ушырасты, қахарманлардың турмыстағы дәл көшірмелері болыуын талап етиулер де гезлесті, бірақ бундай жеңил-желпи айтылған сөзлер тийкарсыз екенлігін уақыт тастыйықлады.

Илимпаз Ж.Сағидуллаеваның «Эпикалық баянлауда көркем уақыт мәселесі» (119-121-бетлер) атлы мақаласы Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университетінің «Хабаршы» журналының 2012-жыл, 3-4-санларында жарыққа шыққан илимий мийнетінде теориялық мәселелі сөз етиледі. Көркем уақыт сыпатында бір күн яки түннің алынуулары, қысқа уақыт аралығында адам өмірінің еске түсіріулерін, А.Халмуратовтың «Бір ақшам» повесті мысалында таллайды. Артист Искендер ғарры образын, оның қартайған пайытлардағы кешірмелерін береді, жас жазыушы Султан образын таллауға тартады (120-бет). У.Пиржановтың «Қарда қалған ізлер» повестіндегі Сийпатдийін ғарры қайтыс болған кемпири Палбийкени еслейді (120-бет). «Апрельдің соңғы ақшамы» повестіндегі Қосбергеннің ядқа алыулары арқалы уақыялар рауажландырылады. Илимпаз Ж.Сағидуллаева изертлеушілер пикирлерінен мысаллар келтиреді, жуумақлар шығарады. Өзбек прозасындағы изертлеуші М.Рустамованың «Истиклол дәври ўзбек қиссаларининг тараққийет тенденциялари» атамасындағы кандидатлық диссертациясы (Ташкент, 2005-жыл) повестьлер бойынша жаңаша изертлеу екенлігін тийисли орынларда салыстырмалы рәуиште көрсетіп өтеді.

Өз РИА ҚҚ бөлімі «Хабаршы» журналының 2006-жыл, 3-санында әдебиятшы З.Бекбергенова «Хўжжеттен көркем прозаға қарай» (110-112-бетлер) мақаласында хўжжетлі повестьлерді изертлейді, илимпазлардан Қ.Камалов, Э.Каримов, Б.Назаровлардың пикирлерін де келтиреді (111-бет), хўжжетлі повесть атамасын түсіндиреди, очерктен паркы тууралы айтады. Қарақалпақ әдебиятында А.Оразовтың «Аўыр күнлерде» дөретпелі биринші повесть сыпатында қызықтырады (Плис Нурпейсов тууралы), Ә.Тәжимуратовтың «Саркоплы батыр», Ә.Атажановтың «Сапалақ палўан», К.Мәмбетовтың «Москвадан келген қыз», Х.Тәжимуратовтың «Халмурат доктор» повестьлік шығармаларын бул мақаласында бирме-бір таллайды. Әсиресе, хўжжетлер пайдаланыуы мәселесінде алым, жазыушы К.Мәмбетов повестьлерін изертлейді. К.Мәмбетовтың «Москвадан келген қыз» повестінде жазыушы халық аралық симпозиумда тарийхшы илимпаз Т.М.Жданко менен ушырасады, белгили этнограф алым, қарақалпақлар тарийхының шежирешиси ретіндегі келбетін береді, әпиуайы инсан сыпатында жанлы образын жасайды. Мурат, Дәулет, Петр, Коля образлары да сәтлі жаратылды (112-бет). Бул илимий жұмыс изертлениуін күтип турған мәселеге арналыуы менен әхмийетлі. Және де, аты аталған автордың Өз РИА ҚҚ бөлімі «Хабаршы» журналының 2009-жыл, 4-санында

жәриялаған «Қарақалпақ әдебиятында повесть жанры хәм оны изертлеудин айырым мәселелери ҳаққында» (109-111-бетлер) илимий мақаласында повесть жанры ҳаққында теориялық пикирлерин билдирип, повестьлердин тарийхий, өмирбаянлық, хужжетли, мемуарлық, сатиралық, фантастикалық, автобиографиялық түрлери бар екенлигин айтып өтеди (110-бет). Қарақалпақ прозасында атап өтилген повестьлер үлгилери ушырасады. Повесть жанрына илимпаз бул илимий мийнетинде анықлама береді. Алымлардың изертлеулері негизинде жуўмақларын жасайды. Изертлеушиниң бул мақаласы повесть жанрын түсиндириўи менен баҳалы. Шынында да, академик М.Нурмухамедов, С.Ахметов, С.Баҳадырова, Қ.Султанов, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетовлар повесть туўралы теориялық пикирлерин өз ўақтында билдирген еди. Илимпаз З.Бекбергенова алымлар тәрәпинен повесть жанрына тийисли илимий-теориялық пикирлерди мақалада жуўмақластырады. Өз РИА ҚҚ бөлими «Хабаршы» журналының 2010-жыл, 3-санында З.Бекбергенова менен М.Мәмбетованың «К.Мәмбетовтың прозалық шығармаларында дәўир хәм қаҳарман проблемасы (машқаласы – У.Х.)» (77-81-бетлер) темасындағы мақаладан XX әсирдеги 70-80-жыллардағы қарақалпақ жазыўшыларының көпшилигиниң дәретиўшилигинде сўўретлеудин лиро-эпикалық усылын көриўимиз мүмкин. Жазыўшы Ш.Айтматовтың повестьлери қарақалпақ жазыўшыларына унамлы тәсир етти, әдебий байланыслар мәселеси менен бәнт алымлар бул пикирлерди билдиреди. Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, К.Мәмбетов, С.Баҳадырова, С.Салиев, У.Пиржанов, Қ.Камалов, Г.Есемуратова, А.Султанов, А.Садықов, К.Смамутов повестьлеринде де буны тастыйықлаўымыз итимал. Көркем сөз зергери К.Мәмбетовтың XX әсирдин 60-жыллары әдебиятқа кирип келгенлигин, жазыўшы Ш.Айтматов дәстүрлериниң К.Мәмбетов прозасына тәсирин, «Москвадан келген қыз» повестинде образ дәретиўдеги шеберликти илимпазлар дурыс белгилеп береді. Шынында да, Татьяна менен Мурат образлары шеберлик пенен жасалған. Сюжет тартымлы. Повестьте ўақыялар Татьянаның тилинен баянланады. Дәслеп прологта еки алымның симпозиумда, жыйналыста ушырасыўы сөз етиледі де, кейнинен Татьяна Жданко еске түсириўлерин айтып баслайды. Мурат биймезгил әжел табады. Дәўлет образы да жасалады. Илимпазлар турмысы повестьте баслы орында турады. «Сўўретлеудин лиро-эпикалық усылы 70-80-жыллардағы (жигирмаланшы әсирде – У.Х.) қарақалпақ жазыўшыларының көпшилигиниң дәретиўшилигинде кең ен жайып, дәўир хәм қаҳарман характерин ашыўға үлкен имканият жаратып берди» – деп илимпазлар З.Бекбергенова, М.Мәмбетовалар өзгеше пикирлерин билдиреди (78-бет). Жазыўшының «Имтихан» повестиндеги Қасым Муратович тилинен лиро-эпикалық жобада ўақыялар баянланғанлығын айтады, бул повестьтиң дәретилиў тарийхы, баспадан шығыўы ҳаққында қызықлы мағлыўматлар келтириў итимал. «Бахтың болсын, Арыўхан» повестинде Арыўханның күнделиги де пайдаланғанлығын илимпазлар дурыс белгилейди. «Қызкеткен» хәм «Мерўерт моншақлар» повестьлериниң образларын таллайды. К.Мәмбетов «Мәрзия» повестинде де

күнделіктен пайдаланады. Гүлжамал образы нағыз мийримли қарындас ретінде жасалды. Полат, яғный айтыұшы образы да жанлы берілген. Изертлеушілер белгили бир мәселе туұралы пикирлерин айтып, жуұмақ жасаған. Илимпаз А.Султановтың «Ш.Айтматов хәм қарақалпақ прозасы» атлы китабы «Билим» баспасынан 2010-жылы шықты. Бул китабында қарақалпақ прозасында Ш.Айтматов дәстүрлері, жазыұшының романлары, повестьлериниң қарақалпақ прозашылары ушын тәсири бойынша да илимий мийнетлері орын алды.

«Илим хәм жәмийет» журналының 2011-жыл 3-4-санларында алым А.Султанов тәрөпинен «Ш.Айтматов дөрөтиұшилиги хәм қарақалпақ прозасының гейпара мәселелері» (51-54-бетлер) атлы мақала басылды. Ш.Айтматов повестьлериндеги сиясий-жәмийетлик, өмирлик машқалалардың өткирлигин (51-бет) атап өтиұ менен бирге, жазыұшылардың қахарман образын ашыұдағы лиризмге, психологизмге, реализмге еликлегенлигин, өзлестиргенлигин билдиреди (52-бет). Қарақалпақ жазыұшылары Т. Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, К.Мәмбетов, С.Бахадырова, С.Салиев, Қ.Камалов, К.Смамутов, А.Садықов повестьлері тийкарында «Ш.Айтматов мектеби пайда болғанлығы» хақында айтады (52-бет). Қарақалпақ жазыұшысы Мәмбетов Камал «Мен қалай жазыұшы хәм әдебиятшы алым болдым» атамасы менен устаханасы (лабораториясы) туұралы, шайырлардан, алымлардан Ш.Сейтов, Қ.Камаловлар, К.Рахмановлар жазды. (Мәмбетов К. «Мен қалай жазыұшы хәм әдебиятшы алым болдым». – Әмиұдәрья, 3-сан, 2000-жыл. (39-45-бетлер); Рахманов К. «Илхам әрұаклы адамларда болады». – Әмиұдәрья, 3-сан, 1999-жыл. (74-77-бетлер). Демек, жазыұшылардың өз дөрөтиұшилик устаханалары (лабораториясы) туұралы билдирген пикирлері жүдә әхмийетли есапланады.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ТӘКИРАР РӘҰИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Бекбергенов Қ.А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Хәзирги қарақалпақ тилинде тәкирар рәұишлер көплеп жасалады хәм олардың жасалыұ типлериде хәр қыйлы.

«Атлық +атлық» типі

Бул типтиң бир неше түри бар. «Атаұ сеплигиндеги атлық + атаұ сеплигиндеги атлық» модели көбинесе есаплық (нумератив) сөзлерден хәм солардың хызметиндеги сөзлерден жасалып, көбинесе муғдарды билдиреди: *пада-пада* (мал), *қап-қап* (дән). Мысаллар: Сақыұлар аұылының *пада-пада* малын, *қора-қора* қой-ешкисин жасаұыллар шаңлақты толтырып, шаңғытып айдатты (К.Султанов). *Дүркин-дүркин* жаңа әұладлар жасар (И.Юсупов). Көп кешикпей еки атлы Шамураттың жайының күн батарындағы арба жол менен *адым-адым* жүрип өтип баратыр (С.Арысланов). *Тонна-тонна* ақ мамықты тергениң (М.Дәрибаев). Қасынан шуұласқан, жыласқан, дүнья-малларын ешеклерге артқан халық топар-топар өтип турды (С.Арысланов). *Қатар-*

қатар отырған екеудің биреуінен табылған (Ө.Айжанов). ...орақ тийген сайын қамыслар жапырылып артында *баў-баў* болып қала берди (А.Бегимов). Тамашагөйлер *тәреп-тәреп* болып отырған еди (Т.Қайыпбергенов).

Бұл типтегі тәкирар сөзлер қарақалпақ тили бойынша көплеген мийнетлерде [1] тәкирар атлық деп қаралып киятыр. Тәкирар атлық болыуы ушын тәкирарланған сөзлер предметлик мәни аңлатыуы керек. Егер де атлық тәкирар сөз болып қолланылған менен предметлик мәниге ийе болмаса, ол атлық бола алмайды. Мысалы: Көздің жасы *моншақ-моншақ* (Күнхожа) деген гәптегі *моншақ-моншақ* тәкирар сөзи предметти емес, ал белгини аңлатады, сонлықтан да ол тәкирар атлық бола алмайды.

«ІІІ бетте тартымланған атлық + ІІІ бетте тартымланған атлық» моделиндегі тәкирар рәуишлер. Олар хәзирги тилде онша өнимли емес. Мысалы: Палұан *ұақты-ұақты* оларға да қаұын апарып келип жүр (С.Арысланов).

«Кеңислик сеплигиндегі атлық + кеңислик сеплигиндегі атлық» модели. Бұл модельдің компонентлери көбинесе орын сеплиги формасында турады. Мысалы: *Күнде-күнде* өлгеннен бир рет өлген абзал (Т.Қайыпбергенов).

«Атаұ сеплигиндегі атлық + кеңислик сепликлеріндегі атлық» модели. Бұл модельдің екінши компоненти төмендегі сепликлерде турады: а) барыс сеплигинде: Зарланып жылаған даұыслар *үсти-үстине* еситиле баслады (К.Султанов); б) шығыс сеплигинде: Дәртлерим *күн-күннен* бетер (Әжинияз); в) орын сеплигинде: Қара үйде қаұын жеп отырған еки қыз *ара-арасында* әстен сөйлесип, *ара-арасында* күлисип қояды (С.Арысланов).

«-лы аффиксли атлық + тартымланған кеңислик сеплигиндегі атлық» модели. Мысалы: Жигитлерди *үйли-үйине* тарқатып Маман менен Мыржық атларынан түсип үлгермей-ақ Есенгелди сары келди (Т.Қайыпбергенов). Ол көп күннен бери *изли-изинен* қырман сүздириу менен бәнт (Т.Қайыпбергенов).

«Атаұ сеплигиндегі атлық + тартымланып =ша//ше аффиксин қабыллаған атлық» модели: Күшлилердің жаман әдети – тегараң қолғабыс тийгизсе, *өмир-өмириңше* бетиңе басып, жүзинди бәрха төмен қылып қояды (Т.Қайыпбергенов).

«-ма//ме, -ба//бе, -па//пе аффиксли атлық + атаұ сеплигиндегі атлық» моделиндегі тәкирар рәуишлер хәзирги қарақалпақ тилинде өнимли қолланылады: *көзбе-көз, жүзбе-жүз, қолма-қол*. Ф.А.Ганиев биринши компоненттегі -ма//ме, -ба//бе, -па//пе элементлерин ески сеплик формасы ямаса барыс сеплигиниң -ға//ге аффиксиниң варианты деп есаплайды [2].

Бұл типтегі тәкирар сөзлер А.Т.Кайдаровтың пикиринше, еки түрли семантикаға ийе болады [3]. Егер тәкирар сөздің тийкары адам денелерин аңлататуғын сөзлерден ибарат болса, онда тәкирар сөз фейил менен дизбеклесип келип субъекттиң бири бирине қатнасын ямаса хәрекетин билдиреди: *жүзбе-жүз, бетпе-бет, аұызба-аұыз, көзбе-көз, қолма-қол* хәм т.б. Мысаллар: Сол ушын *көзбе-көз* турғанда айта алмады (А.Әлиев). ...кәпелимде атлы киятырған әкесине *жүзбе-жүз* дуұшарласып қалды

(Т.Қайыпбергенов). Палұан әкесинің таслаған хәр бир белин еки-үш бөлип, жоқары ырашқа *қолма-қол* зыңғытады (С.Арысланов).

Егер тәкирар сөздің тийкары бизди қоршаған дүньядағы предметлерди билдирсе, субъекттиң объектке қатнаслы хәрекетин хәм хәрекеттиң избегизлигин аңлатады: *көшеме-көше*, *ауылма-ауыл* хәм т.б. Мысаллар: Қай бирин айтайын оның *атпа-ат* (А.Муўсаев). Муғаллимлерге шекем жыйналып ағам екеўимизди *гезекпе-гезек* қутлықлады (Т.Қайыпбергенов). *Үйме-үй* кирип жүргенлердин есабы жоқ (С.Арысланов). *Ярым-ярымнан* қуралған усы еки хожалық бири бирине тәғдийри жақынлығын сезингенликтен бе, *шийме-ший* қоныс басты (Т.Қайыпбергенов). Хәр миллеттиң ўәкили *жайма-жайында* (А.Муўсаев).

«Санлық + санлық» типі

Бул типтеги тәкирар рәўишлер “бир” санлығының тәкирарланыўынан ямаса оның айырым формаларының тәкирар сөз болып қолланылыўынан жасалады. Олар төмендеги модельлерде ушырасады:

«бир + бир» модели: Шамурат ўидиң ишинде отырғанларды көзден *бир-бир* өткерди (С.Арысланов). Гейде бул тәкирар рәўиш хал феийл формасында да қолланыла береді: Келген адамлар *бир-бирлеп* тарай баслады (С.Арысланов).

«бирме + бир» модели: Ноғай сөзиниң ақырына таман отырған сегиз жигиттиң шырайларына *бирме-бир* тигилип, соңғы мәртебе бир сынап көрди (С.Арысланов).

«бирим + бирим» модели: Зияда тракторын *бирим-бирим* еки ортада қатнатып турды (И.Қурбанбаев).

«бирте + бирте» модели: Думан да *бирте-бирте* тарады (К.Султанов).

«жыйнақлаў санлығы + шығыс сеплиги аффикси + жыйнақлаў санлығы» модели: *екеўден-екеў*. Басқа санлықлар бул формада қолланылмайды.

«Келбетлик + келбетлик» типі

Бул типтиң төмендеги моделлери өнимли қолланылады:

-ма//ме (-ба//бе, -па//пе) аффиксли келбетлик + келбетлик: Светлана оның айтқанларын *дәлме-дәл* орынлады (Т.Қайыпбергенов). Палұан жыламады, тек болғаны көзи оттай жанып, қабағын қарыс жаўып, үлкен адамдай *нақма-нақ* етип сөйледі С.Арысланов).

«Келбетлик + шығыс сеплиги аффикси + келбетлик» модели: *аштан-аш*, *жалғыздан-жалғыз* хәм т.б.

«Өзлик алмасығы + өзлик алмасығы» типі.

Бундай тәкирар рәўиштиң еки компоненти де тартымланып, оның бириншиси шығыс сеплигинде турады. Мысалы: Олар сөйлесе, маңлайын жыйырып, *өзинен-өзи* қысылып, жек көрип отырады (С.Арысланов). *Өзимнен-өзим* хайран қалып, күлким келеді (С.Арысланов).

«Рәўиш + рәўиш» типі.

Бул тип өз ишине бир неше модельлерди қамтыйды.

Бирдей формадағы «рәўиш + рәўиш» модели. Бул модель менен рәўиштиң барлық мәнилик түрлеринен тәкирар рәўишлер жасалады хәм бундай рәўишлер тийкаргы мәнини бирқанша күшейтип көрсетеді,

сонлықтан да бул жағдайда жаңа лексикалық бірлік жасалмайды. Рәуиштин төмендегі түрлері тәкирар сөз болып қолланылады:

а) Тәкирар сын рәуишлері хәрекет сынының күшейіуін (даұамлылық, тезлік хәм т.б.) билдиреди. Мысаллар: Отырғанлардың жарыға шамаласы *әстен-әстен* тикейе баслады (Т.Қайыпбергенов). Атлылар дүсирлесип жақынлаудан хәмме *өрре-өрре* түргелди (Т.Қайыпбергенов). Барлық ўақыяны *тез-тез* баян еттим (Т.Қайыпбергенов). Бригадир пишен гүдинің қасында турған тракторға қарай *шаққан-шаққан* жүре баслады (И.Қурбанбаев). Ферманың басындағы үйлер де *сийрек-сийрек* отыр (А.Әлиев);

б) Күшейтіу рәуишлері тәкирар сөз формасында белги ямаса хәрекеттің сынын бурынғыдан да күшейтип көрсетеди: Бул *жүдә-жүдә* ғана жақсы усыл (Т.Қайыпбергенов);

в) Тәкирар муғдар-дәреже рәуишлері муғдардың көплигин ямаса азлығын күшейтип көрсетеди: Жөнекей оны *көп-көп* ой басты (Т.Қайыпбергенов). *Көп-көп* сәлем айтып жиберди меннен (А.Муўсаев). Ырысқул бий *талай-талай* қан төгиспениң гүўасы (Т.Қайыпбергенов);

г) Тәкирар ўақыт рәуишлері хәрекет ўақтының даұамлылығын, үзликсиз болғанын ямаса оның белгисиз ўақыт ишинде болып өткенин билдиреди: Шадымурат *жийи-жийи* дүканға қатнаған (И.Қурбанбаев). Мен дәрьяға *узақ-узақ* қарадым (Ш.Сейтов). *Соң-соң* көзим үйрене баслады (А.Әлиев). Гейпара тәкирар ўақыт рәуишлері хәрекеттің даұамлылығын емес, керисинше, хәрекеттің ара-тура, ўақты-ўақты болып туратуғынлығын аңлатады. Мысалы: Уллы ханның әскербасысы, *хәрўақ-хәрўақ* өзиңизди жойтатуғын болдыңыз (Т.Қайыпбергенов). Асыў-асыў таўлар болмаған менен *базда-базда* еспе кумлар үстинен оммалап баратыр (Т.Қайыпбергенов);

д) Тәкирар орын рәуишлері хәрекет орнының өзгерип барыўын билдиреди. Мысаллар: Балалар күлисип *кейин-кейин* бәсти (Т.Қайыпбергенов). Ол орнынан түргелип скамейка алдында *былай-былай* гезип жүрди (Г.Изимбетов).

Гейпара рәуишлер тәкирар сөз формасында жаңа мәниге ийе болады. Мәселен, «кем» рәуиши азлықты билдиреди ал тәкирар сөз болып келгенде, ол хәрекеттің барысын, раўажланыў хал-жағдайын билдиреди. Мысалы: Даўыл *кем-кем* пәсейди (Т.Қайыпбергенов). Есикте турған қараўыллар *қайта-қайта* қапыдан тыңлады (С.Арысланов). Жолға *тез-тез* қарай берди (С.Арысланов).

«Рәуиш + рәуиш + шығыс сеплиги аффикси» модели. Бул модель хәзирги тилде онша өнимли емес: *аз-аздан, тез-тезден* хәм т.б. Мысалы: *Кем-кемнен* керис күшейди (А.Әлиев).

«Рәуиш + шығыс сеплиги аффикси + рәуиш» модели: *көптен-көп, бостан-бос* хәм т.б. Бул модель онша өнимли емес. Мысалы: Енди Хұснатдин менен *ашықтан-ашық* сөйлесіўге болатуғынына көзим жетти (Ж.Аймурзаев).

«Рәуиш + жаңғырық сөз» модели де хәзирги тилде өнимли қолланылмайды: *аз-маз*.

«Мәниссиз сөз + мәниссиз сөз» модели. Бул модельдің компонентлери бир ўақытлары мәнили сөз болып қолланылған болыўы мүмкин, бирақ хәзирги тилде бөлек турып мәни аңлатпайды. Мысалы: Сол күни кешке таман Беканлар узақтан *тал-тал* келип турған мылтық даўысын еситти (С.Арысланов).

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. – Нөкис, 1979. – Б. 80-83.; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыўы. – Нөкис, 1979. – Б. 80-81.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыўы хәм морфология. – Нөкис, 1994. – Б. 39.

2. Ганиев Ф. Образование сложных слов в татарском языке. – М., 1982.

3. Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата, 1958.

ИЛИМПАЗ ХӘМ ЖАЗЫҰШЫ

Бекбергенов Қ.А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Қарақалпақ көрнекли илимпазларының бири, белгили тилши, әдебиятшы хәм жазыўшы, филология илимлериниң кандидаты, Жазыўшылар аўқамының ағзасы, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери Оразақ Бекбаўлов болып табылады.

О.Бекбаўлов 1929-жылы 1-мартта хәзирги Әмиўдәрья районының Назархан аўылында гедей дийхан шаңарағында туўылды. 1945-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетине оқыўға кирип, оны 1949-жылы табыслы тамамлап шықты.

Турмысқа жоллама алған жас кәниге 1949-1960-жыллары дәслеп Назархан аўылында, соңынан Нөкисте орта мектепте оқытыўшы, Республикалық муғаллимлердің билимин жетилистириў институтында қарақалпақ тили хәм әдебияты кабинетиниң басқарыўшы методист болып иследи. 1960-жылдан баслап өмириниң ақырына шекем Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтында үлкен илимий хызметкер болып жумыс иследи.

О.Бекбаўловтың қарақалпақ тили хәм әдебияты мәселелери менен қызығыўшылығы, оның изертлеў жумыслары менен шуғылланыўы институты питкерип муғаллимшиликке араласқан дәўиринен-ақ басланды. Қарақалпақ тили орфографиясын жетилистириў мәселелерине арналған оның биринши мақаласы 1952-жылы хәзирги «Еркин Қарақалпақстан» газетасында жәрияланды. Бул дәўирде ол педагог сыпатында мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы, қарақалпақ тили бойынша мектеплер ушын оқыў бағдарламалары хәм методикалық қолланбалар дүзиўге қатнасты. Усындай

мийнетлердің нәтижесінде ол 1954-жылы «Қарақалпақ тилин оқытыу методикасы» атлы мийнетин жарыққа шығарды.

Болажақ илимпаздың қарақалпақ тилин изертлеуіге, оның бұрын изертленбеген мәселелерін үйрениуіге болған қызығыушылығы оны 1959-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Тарийх, тил хәм әдебият институтына алып келди. Ол бул институттың қарақалпақ тилинің тарийхы хәм диалектологиясы секторында жұмыс ислеп, сол дәуір ушын әхмийетли мәселелердің бири саналған қарақалпақ тилинің диалект хәм говорлары бойынша изертлеу жұмыстарын алып барды. Белгили диалектолог илимпаз Д.С.Насыровтың басшылығында О.Доспанов, Д.Сайтов хәм басқа да бир қатар қарақалпақ тилши илимпазлары менен биргеликте республикамыздың көплеген районларына шөлкемлестирилген диалектологиялық экспедицияларға қатнасып, қарақалпақ диалектологиясы ушын бай материаллар топлады, диалектологиялық изертлеулер жүргизиу методларын үйренди. Өзиниң изертлеулері тийкарында ол қарақалпақ тили говорлары бойынша бир қанша илимий мақалалар жәриялады. Илимпаз өзиниң усындай изертлеулері нәтижесінде ол 1967-жылы Ташкентте «Қарақалпақ тили қубла диалектиниң фонетикалық өзгешеликлері» деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы қорғап шықты. Оның бул мийнети қарақалпақ диалектологиясындағы әхмийетли мийнетлердің бири болып қалады.

Диссертация жұмысын қорғап шыққаннан соң ол қарақалпақ тилинің басқа да мәселелері менен шуғыллана баслады.

1975-жылы өзи жұмыс ислеген институтта биринши рет дүзилген «Қарақалпақ тилинің диалектологиялық атласы» ушын «морфология» тарауын жазды. Соң «Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги»н дүзиуіге қатнасты.

О.Бекбаулов қарақалпақ тил билиминиң сол ўақытлардағы жаңа тарауы болған ономастикаға үлкен қызығыушылық пенен қарап, бул тараўда бир қатар жұмыслар иследи. Илимпаздың географиялық атамалар, адам атлары бойынша жазған илимий мийнетлері хәзирги күнге шекем өзиниң қунлылығын жойтқан жоқ.

Изертлеушиниң илимий дәретиўшилигинде қарақалпақ тилинің тарийхы, қахарманлық дәстанларының тил өзгешеликлері баслы орынды ийеледи. Ол қарақалпақ қахарманлық дәстанлары тилинің лексикалық, фонетикалық, морфологиялық өзгешеликлері бойынша бир неше мақалалар жәриялады. Бул тараўдағы изертлеулериниң нәтижесінде 1979-жылы «Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы» атамасында көлемли мийнетин баспадан шығарды. Автор бул мийнетинде қахарманлық дәстанлар тилиндеги арабша хәм парсыша сөзлерге сыпатлама берип, соң оларды түсіндирме сөзлик арқалы көрсетип өткен. Илимпаздың бул мийнети қарақалпақ тилинің тарийхын изертлеуде, оның лексикасын үйрениуде, сөзликлер дүзиуі исинде үлкен хызмет атқарады.

О.Бекбаўлов тилши илимпаз болыўы менен бирге, қарақалпақ әдебиятында да из қалдырған белгили жазыўшы сыпатында кең жәмийетшиликке жақсы танылды. Оның көрнекли украин шайыры хәм ағартыўшысы Т.Г.Шевченко (1814-1861) ҳаққында «Тарас Аралда» повести 1964-жылы қарақалпақ тилинде басылып шықты хәм бул шығармасы рус хәм украин тиллерине де аўдарылды.

1977-жылы оның «Беруний» романы қарақалпақ тилинде басылып шықты. Онда орта әсир жулдызларының бири, уллы энциклопедияшы алым, бизиң жерлесимиз Әбиў Райхан әл Берунийдин өмири, заманласлары хәм оның илимий дәретпелери туўралы қызықлы ўақыялар сөз етилген.

Жазыўшы өзиниң «Владимир Каракалпаков» атлы романын 1987-жылы қарақалпақ тилинде баспадан шығарды. Онда он сегизинши әсирлерде Арал жағалаўынан табылған бир қарақалпақ жетим баласының Петербург сүүретшилик академиясында оқып, оны еки гүмис медалы менен тамамлап талантлы художник болып жетилисиўи хәм белгили рус художниклериниң досты хәм устазы болғанлығы ҳаққында, сондай-ақ басқа да тарийхый ўақыялар сөз етилген.

Оның басқа да уллы тулғалар ҳаққындағы изертлеўлери әдебияттаныў илимине қосылған үлес болып табылады. Жазыўшы сыпатында дәреткен повесть хәм романларында тарийхта болған белгили адамлардың өмири хәм дәретиўшилиги сүүретленип, автордың узақ жыллар даўамында топлаған тарийхый хўжет материаллары тийкарында көркем шығарма сыпатында өз көринисин тапқан.

Жазыўшының бир қатар шығармалары рус, украин, өзбек, қазақ, қырғыз хәм татар тиллеринде жәрияланды.

О.Бекбаўловтың илим хәм көркем әдебиятқа қосқан үлеслери ҳўкиметимиз тәрәпинен ылайықлы баҳаланып, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикалары Жоқарғы Совети Президиумларының Хўрмет жарлықлары менен сыйлықланды, ал 1979-жылы оған «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери» хўрметли атағы берилди.

Илимпаз 1993-жылы 19-мартта Нөкисте қайтыс болды. «Мийўе питкен сайын төменшиқ» дегениндей ол турмыста жүдә кишипейил хәм әлпайым, жоқары мәдениятлы инсан еди.

Оразақ Бекбаўловтың исми қарақалпақ тил билиминиң тарийхында мүнәсип орын ийелейди. Оның тарийхый көркем шығармалары қарақалпақ әдебиятына қосылған үлес болып табылады.

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ДӘЎИРИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎ МӘСЕЛЕСИНЕ

Нураддинова Г.Қ.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Ғәрезсизлик дәўириндеги илимий изертлеўлерге объектив, илимий тийкарға ийе сыпатлама беріўди усы дәўирге шекемги илимий изертлеўлер,

оларда алға сүрилген концепциялар, изертлеу методологиясы хәм халық дөрөтпелериниң буннан алдыңғы изертлениу дәрежесине шолыу жасамай әмелге асырыу мүмкин емес. Буның баслы себебиниң бири тек қарақалпақ илими ғана емес, ал бурынғы советлик аўқамның қурамына кирген дерлик барлық халықларда илимий изертлеу жұмысларының системалы түрде алып барылыуы сол дәуирде ашылған илим-изертлеу орайларының усы дәуирге дейинги искерлиги менен тиккелей байланыслы. 1931-жылы Қарақалпақстанда ашылған биринши Комплексли илим-изертлеу институты улыўма Республикада тәбий хәм гуманитар илимлер тараўында илимий изертлеулерди әмелге асырыушы хәм илимий кадрларды таярлауда үлкен әхмийетке ийе болған объектлердиң бири болғанлығы белгили. Республикада илимниң барлық тараўлары бойынша таярланған илимий кадрлардың басым бөлеги усы илимий орайда тарбияланған, сондай-ақ сол дәуирлерде алып барылған илимий изертлеу жұмыслар тиккелей усы илим орайы менен байланыслы әмелге асырылып баслаған.

Бурынғы советлик аўқам дәуириндеги илимий изертлеулер тарийхы, усы дәуирлерде илимий изертлеулер алып барған алымлар биографиясына исленген анализлер илим тараўының да басқа тараўлар сыяқлы дәслепки дәуирлерде алдын ала белгилеп берилген идеологиялық бағдар хәм методлар тийкарында илимий изертлеулер алып барылғанын, әсиресе халық идеологиясы менен тиккелей байланыслы болған халықлық әдебиятты класслық қарастан хәм усы қарасты талап ететуғын методология тийкарында илимий изертлеуге тартыу ўазыйпасы алымлар алдындағы тийкарғы принциплердиң бирине айланғанғаны мәлим.

Улыўма қарақалпақ әдебияты соның ишинде халық аўызеки әдебиятының тарийхы бойынша жаңа, соның менен бирге усы аспектте буннан алдын алып барылған илимий изертлеулерди талқылау тийкарында пайда болған ең дәслепки мийнет 1994-жылы Ташкентте «История каракалпакской литературы» [1] атамасы менен баспадан шығады. Өз И А ҚҚБ Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты әдебияттаныўшы хәм фольклортаныўшылары И.Сағитов, А.Каримов, Б.Исмаилов, А.Пирназаровлар тәрөпинен жазылған. Бул мийнет өз ишине тийкарынан қарақалпақ жазба әдебияты тарийхына арналғаны менен оның «Древние литературные и культурные памятники» атамасындағы 1-бабы барлық түркий тиллес халықлар ушын ортақ болған әйемги хәм орта әсирлердиң жазба естеликлери сыпатында қабыл етилген хәм тийкарынан фольклорлық естеликлер есапланған дөрөтпелердиң қарақалпақлардың мәдений турмысында көркем сөздиң қәлиплесиў басқышларын белгилеуши дәреклердиң бири сыпатында қаралады. Усы дәуирге келип қарақалпақ фольклористика хәм әдебияттаныў илиминде әсиресе, 1960-жыллардың ақырында қарақалпақ әдебияты төркинлерин қайсы дәуирден баслау кереклиги ҳаққындағы илимий дискуссия жүзеге келип, бул ҳаққында М.Нурмухаммедов [2], И.Сағитов [3], Н.Жапақов [4], К.Мәмбетовтың [5], Қ.Мақсетов [6], сондай-ақ А.Муртазаевтың [7] илимий мақаларлары жүзеге келген еди.

«История каракалпакской литературы» мийнетиниң I бабы усы жоқарыда алға сүрилген яғный каракалпак әдебиятының пайда болыу төркинлерин қайсы дәуірден баслау кереклиги ҳаққындағы тийкарғы мәселелеге шешим табыу, бул мәселеге қосымша фактлер енгизиу, илимниң сол дәуірдеги түркий тиллес халықлардың жазба ҳәм аўызеки әдебияты бағдарында алып барылған илимий изленислер нәтийжесин кең пайдаланыуы, каракалпак жазба ҳәм аўызеки әдебиятын изертлеу барысында жаңа концепцияларды алға сүриуи менен баҳалы. Усы академиялық характердеги мийнет арқалы каракалпак фольклоры, солардың арасында каракалпак халық поэзиясының әйемги төркинлери ҳаққындағы бағдарға байланыслы кейинги изертлеулерге кең жол ашылады. Усы дәуирге дейин совет идеологиясына муўапық каракалпак халқы бурынғы аўқам қурамындағы аз санлы ҳәм өз жазыуына ийе болмаған халық сыпатында қаралғанлығы мәлим. Илимниң раўажланыуы, оның майданында күшли, солардың арасында каракалпақлар арасынан да жергиликли алымлардың тәрбияланып шығыуы ири илимий мектеплердиң жүзеге келиуи, илимий объектке жаңа мәселелердиң тартылыуы 1950-1960-жылларға келип буннан былай совет идеологиясы басшылыққа алған қараслардың илимий методика сыпатында қолланыу мүмкин емеслигин көрсетеди. Каракалпак әдебиятының пайда болыуы, раўажланыу басқышлары, каракалпақлардың соңғы дәуірлерде илимий изертлеу объектине тартылған әйемги ҳәм орта әсирлерге тийисли түркий жазба естеликлерге қатнасы мәселелери илимий изертлеу объектлерине тартыла баслаған еди.

Авторлар усы мәдений естеликлер бойынша алып барылған В.В.Бартольд, В.В.Радлов, А.М.Щербак, С.Е.Малов, А.Маргулан, В.М.Жирмунский, А.Ю.Якубовский, А.Н.Бернштам, Ф.Корш, И.В.Стеблева, А.П.Каюмов, Н.А.Баскаков сыяқлы белгили алымлардың усы дөретпелер бойынша ири илимий жумыслар нәтийжелери, сондай-ақ жергиликли алымлардың усы мийнетлер тийкарында бул естеликлердиң каракалпак жазба ҳәм аўызеки әдебиятына қатнасы мәселелери сөз етилген илимий мийнетлерге өз қатнасларын билдирип түркий тиллес халықлардың улыўма мәдений естеликлери болған «Орхон-Енисей жазба естеликлери», «Огузнама», «Қорқыт ата китабы» сыяқлы естеликлердиң басқа түркий тиллес халықлар қатарында каракалпақларға да ортақ естелик екенлигин халық арасынан соңғы дәуірлерде, яғный XX әсирдиң биринши ярымында жазып алынған халық поэзиясы үлгилери менен салыстырып изертлеуде әмелге асырады. Бул салыстырыулар нәтийжеси каракалпак халық поэзиясының жоқарыдағы естеликлердиң әдебий көркем тили, образлар системасы, әдебий баянлау стили, қосық өлшемлери менен оларға жақын екенлигин көрсетеди. Егер бул салыстырып изертлеулер улыўма жумыстың талап етилген көлемине байланыслы қысқа көлемде берилгенлигин есапқа алмағанда айрықша дыққатқа ылайық. Алымлар коллективи каракалпак фольклорының әйемги төркинлери ҳаққындағы келешекте актуал мәселелерге айланатуғын ҳәм каракалпак халық аўызеки поэзиясының ҳәзир

илимге белгисиз болған жаңа бетлерин ашатуғын илимий изертлеулерге кең жол ашады.

Усы бағдардағы екінші, яғни қарақалпақ халық поэзиясының төркіндерін ұзақ өтмиш дәуірлерден ізлеу кереклигі халқындағы концепцияны алға сүретуғын хәм дауам еттиретуғын және бир мийнет 1996-жылы «Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери» атамасында белгили фольклортаныушы алым Қ.Максетов тәрәпинен жазылып баспадан шығады. Мийнет тийкарынан Университеттиң филология факультети ушын сабақлық сыпатында усынылған. Бул мийнет мәмлекетимиздиң өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейинги жоқары оқыу орынларының филология факультетлери ушын арналған биринши сабақлық болыу менен бирге онда қарақалпақ миллий фольклористика илиминде миллий фольклор, оның әййемги дереклери халқындағы мәселелерди таярланып атырған қәнийгелерге жеткерий, оларға кейинги дәуирде ашылған илимий жаңалықлар тийкарында билимлендирийге бағдарланған еди. Бул мийнеттиң буннан алдын усы автор тәрәпинен жазылып, 1979-жылы баспадан шыққан сабақлықтан парқы онда бурынғы аўқам дәуиринде дүзилген сабақлықлар ушын дәстүрий есапланған марксистлик-ленинлик идеология көсемлери, рус революцион-демократларының фольклор хәм оның класслығы халқында баянланған концепцияларынан ўаз кеший, қарақалпақ фольклорын үйрениу хәм изертлеуде объектив илимий изертлеулерге таяныу, оның миллийлигин, қәлиплесийин басқышпа-басқыш көрсетиуге байланыслы концепцияларды өз ишине қамтыған. Автор бириншилерден болып, жоқарыда аталып өтилген илимниң ең соңғы жаңалықларынан есапланған хәм ӨзР ИА ҚҚБ Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият илим-изертлеу институтының фольклортаныушы алымлары тәрәпинен жазылған «История каракалпакской литературы» мийнетинде баслама салынған ерте хәм орта әсирлердеги түркий жазба естеликлердиң қарақалпақ фольклоры хәм жазба әдебиятына қатнасы мәселеси бойынша илимий нәтийжелерди мағлыўмат сыпатында киритеди хәм оларға алым сыпатында өзиниң илимий мүнәсибетин билдиреди. Сабақлықта «Орхон-Енисей жазба естеликлери», Абу Райхан Берунийдиң «Өткен әўладлар естеликлери», Махмуд Қашқарийдиң «Девану луғатит түрк», «Китабы дедем Қорқыт» сыяқлы естеликлерге аз орын берилгенлигине қарамастан, автор олардың қарақалпақ миллий фольклоры соның ишинде қарақалпақ халық поэзиясында поэтикалық пикирдиң қәлиплесийиндеги орны мәселеси бойынша баҳалы пикирлер билдиреди. Алымның ертедеги хәм орта әсирлерге тийисли усы жазба естеликлердиң фольклорға қатнасы халқындағы гәп ете отырып олардың қарақалпақлардың этногенезине қатнасы сөзсиз есапланған бул естеликлердиң түркий қәўимлердиң тилиниң тарийхын үйрениуде ғана емес, ал фольклорының тарийхын үйрениуде де баҳалы дереклер екенин көрсетип өтеди. Сондай-ақ алымның түркий тиллес халықлар солардың арасында қарақалпақ фольклорының хәм жазба әдебиятының бир-бирине байланысы халқындағы төмендеги пикири айрықша дыққатқа ылайық: «Фольклор менен жазба әдебий естеликлер мудама бир-бири менен өз-ара тығыз байланыста

болған. Фольклорлық дөретпелер бир заманларда жазба естеликлерге айланса. Бир дәуірлерде жазба естеликлердің фольклорлық варианттары пайда болып отырған. Бул қубылыс бизің дәуіримізге шекем жетип келген. Фольклор хам әдебияттың бир-бири менен тығызлығы соншелли, олар хәмме ўақыт бири-биринен нәр алды, биреўи арқаў, биреўи ерис болып, халқымыздың көркем сөз өнериниң раўажланыўында бай хәм таўсылмас дерек есаланады» [8, 13-б].

Мийнетте Қ.Мақсетов қарақалпақ фольклорында қарақалпақ халық қосықларының классификацияланыў мәселеси бойынша айрықша жаңалық киргизбесе де халық қосықларының объективлик орталыққа қатнасы хәм оны сәўлелелендириўде хәрбир жанрдың орны ҳаққында белгили дәрежеде илимий тийкарға ийе пикирлерди алға сүреди. Ол мийнеттиң «Қарақалпақ халық қосықлары» бөлиминде бурынғы мийнетлеринен парықлы халық қосықлары бойынша усы дәуірге дейин дөрелген Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Дәўқараев хәм қарақалпақ фольклористикасында соңғы дәуірлерде пайда болған Ә.Тәжимуратов, Н.Камалов, М.Низаматдиновлардың илимий мийнетлери хәм олардың қарақалпақ халық қосықларын классификациялаў бойынша концепцияларын анализлейди. Қ.Мақсетов мийнетте өзи тәрәпинен жазылып, 1975-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» монографиясында қарақалпақ фольклорының классификациясы бойынша көтерилген мәселелер бойынша өз концепциясында қалатуғынлығын билдире отырып, қосық атаўлысының бәрин бир жанрға киритиўди хәм кейин оларды тематикасы бойынша ишки бөлимлерге бөлиўди усыныс етеди. Ол соның менен бирге ол қосықларды өзиниң мазмуны, қурылысы, атқаратуғын хызмети, бойынша айтыслардан, айтымлардан толғаўлардан айрылып туратуғын тутас қарақалпақ фольклорының ең үлкен жанры екенлигин, оны айтыс пенен дуўалардан, поэма типиндеги толғаўлар менен шатастырыўға болмайтуғынлығы ҳаққындағы пикирди алға сүреди [8, 81-б]. Усы концепцияға муўапық алым мийнетте салт-дәстүр поэзиясына кириўши қосықлардан басқа қалған қосықларды тематикасы бойынша 1. Мийнетке байланыслы қосықлар, 2. Мухаббатқа арналған қосықлар, 3. Балалар қосықлары, 4. Тарийхый қосықлар, 5. Ақыл-нәсият қосықлары деген етамалар менен 5 түрге бөледі. 1979 жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ фольклоры» мийнетинен парықлы ол дәстүр қосықларын «Той жырлары» хәм «Муң-шер қосықлары» топарына ажратпастан оларды пүтин бир топарға яғный «Дәстүр қосықлары» комплексине киргизип, усы комплекске той баслаў, хәўжар, сыңсыў, беташар, жоқлаў қосықларын киргизеди. Айтымлар, айтыс салт-дәстүр комплексининен ажратылып өз алдына жанрлар сыпатында қаралады.

Ғәрезсизик дәуирине келип, қарақалпақ халық қосықларын өз алдына илимий изертлеў объектине айландырыў, оларды енди буннан алдыңғы идеология, яғный оларды класслық көзқарастан изертлеў методынан ўаз кешиў хәм объектив илимий тийкарға ийе методлар тийкарында изертлеў фольклорист алымлардың баслы ўазыйпасына айланады. Қарақалпақ халық қосықлары, солардың арасында миллеттиң миллийлик өзгешелигин,

қарақалпақ халқының санасында көркем ойдың эволюциялық рауажланыуының дәслепки басқышларын өзінде жәмлеген салт-дәстүр поэзиясын өз алдына илимий изертлеу объектине тартқан дәслепки илимий изертлеу жумысы С.Қазақбаевтың 2000-жылы филология илимлеринин кандидаты илимий дәрежесин алыу ушын жазылған «Қарақалпақ дәстүр поэзиясы» атамасындағы мийнети есапланады. Бул илимий жумыстың тийкарғы мақсети – қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясының өзине тән спецификалық өзгешеликлери, қәлиплесиу хәм рауажланыу жолларын изертлеуге қаратылған. Автор усы дәуирге дейинги жәхән фольклористика илиминде фольклорлық жанрлар теориясы бойынша жетик қәнигелер сыпатында тән алынған В.Я.Пропп, В.Е.Гусев, В.П.Аникин, Е.М.Мелетинский, В.К.Соколова сыяқлы рус фольклортаныушылары, сондай-ақ Б.И.Сарымсақов, М.Алавия, М.Саттаров, М.Аўезов, Б.Уахатов, Н.Қурбанбаева сыяқлы өзбек хәм қазақ алымларының салт-дәстүр поэзиясын изертлеуде қолланған методларын қарақалпақ салт-дәстүр қосықлары материаллары тийкарында изертлейди.

Жумыстың қарақалпақ фольклористика илиминде усы дәуирге дейинги салт-дәстүр поэзиясын изертлеуде жазылған мийнетлерден баслы өзгешелиги, илимпаз қарақалпақ фольклористика илиминде биринши болып, қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясының хәм оған кириуши жанрлардың илимий тийкарланған классификациясын усынады.

С.Қазақбаев жоқарыда аты аталып өтилген илипазалар, әсиресе фольклорлық әдебияты қарақалпақ фольклорына генезиси жағынан жақын болған қазақ хәм өзбек халықларының салт-дәстүр поэзиясы бойынша изертлеулери тийкарында хәм қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясын усы халықлардың салт-дәстүр үлгилери менен салыстырмалы-типологиялық аспектте изертлеп шығады хәм оны төмендегише классификациялайды: Илимпаз қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясын тийкарғы еки топарға: 1. Мәўсим дәстүрлери поэзиясы, 2. Шаңарақ – турмыс дәстүрлери поэзиясы.

Автор мәўсим дәстүрлери поэзиясы қурамына кириуши жанрлар ҳаққында айта келип, мәўсим дәстүрлери топарына кириуши жанрлар үлгилеринин түркий тиллес халықларда, солардың арасында қарақалпақларда да сөзсиз болғанлығын, бирақ олардың үлгилеринин халық арасынан жазып алынбағанлығын, қолда бар үлгилердин айрым компонентлеринин басқа жанрлар қурамындағы излери ғана сақланып қалғанлығын дурыс белгилеп өтеди. Автор халық арасында тәбият қубылыслары, мәўсимлер алмасыуына байланыслы халық арасында сақланып қалған үлгилерди таллай отырып, олардың мәўсим дәстүрлери поэзиясының үлгилери екенлигин дәлиллейди.

Илимпаз шаңарақ – турмыс дәстүрлери поэзиясын ишки үш топарға бөледі: 1. Шаңарақ дәстүрлери фольклоры, 2. Той фольклоры. 3. Матам қосықлары. Автор соның менен бирге турмыс фольклорына пәтия, бәдик, гүләпсан хәм қамшылауды да киргизип, бул жанрлардың халық турмысындағы атқаратуғын функциясына да тоқтап өтеди.

С.Қазақбаев шаңарақ дәстүрлери менен байланыслы фольклорды ишки, төмендеги топарларға бөледі: а) «бесик жыры», б) «кум сатаман», «арбамды

айдайман», в) тусаў кесиў дәстүри менен байланысly қосықлар, г) сүннетлеў дәстүри менен байланысly қосықлар, д) «ийт көйлек» дәстүрине байланысly қосықлар. С.Қазақбаев тәрeпинен усынылған бундай бөлиниўлер бир көзқарастан қурамалы көринсе де бул қарақалпақлардың шаңарақ дәстүрлери хәм усы дәстүрлердин ажралмас компоненти болған, усы ўақытқа дейин изертлеў объектинен шетте қалған салт-дәстүр поэзиясына дәрек жанрлардың жүзеге шығыўына түртки болатуғыны сөзсиз.

Алымның пәтия жанрының атқарылыў жағдайлары, яғный оның турмыстың белгили бир салт-дәстүрлик элементлери менен байланысly түрлерге бөлиўин де илмий тийкарға ийе деп есаплаўға болады. Себеби, пәтиялар гез келген жерде қолланыла бермейтуғынлығы, оның белгили бир салт-дәстүр, ямаса адамларға көрсетилген хызмет, жақсылық етиў жағдайларында жасы үлкенлер тәрeпинен басқаларға унамлы тәсир етиўи тийис деп есапланылған «жақсы сөз» мәнисинде пайдаланылатуғынлығы белгили. Илимпаз өзи көрсетип өткен түрлердин бир-биринен айырмашылығын дәлиллеп бермеген болса да, олардың қолланылыў моментлерин дурыс ашып берген.

Илимий изертлеўде усы дәўирге дейин салт-дәстүр поэзиясы қурамына киритилмеген өзиниң келип шығыў дәреги ең әйемги дәўирлердеги диний исеним – сөз магиясы менен байланысly, турмыслық практикада тери кеселликлерин емлеўде кең қолланылған айтымлар түрине кириўши «бәдик», «гүлапсан», «зикир салыў», «әрўақ шақырыў», «қамшылаў», «пәтия» жанрларын салт-дәстүр поэзиясы түрине киритеди хәм бул қарақалпақ халық қосықлары классификациясына қамтылған жанрлардың белгили дәрежеде системаға түсиўине түртки береди.

Усы автордың қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясы бойынша алып барған илимий изертлеўлери нәтийжеси оның және бир жоқары оқыў орынларының филология қәнигелиги бойынша оқыў қолланбасы ушын жазылған «Қарақалпақ дәстүр поэзиясы» мийнети 2012-жылы жарыққа шыққан [8]. Мийнет қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясының тийкарғы дәреги хәм усы дәстүрлердин атқарылыўының ажралмас компоненти болған дәстүр поэзиясының өзине тән өзгешелиги, олардың турмыслық функциясын анықлаўға қаратылған. Жумыста қарақалпақлардың турмысында баланың дүньяға келиўине байланысly өткрилетуғын «бесикке салыў», оны тынышландырып уйықлатыў мақсетинде айтылытуғын «хәйийиў айтыў», «сүннет етиў», «тусаў кесиў», некелесиўди хуқықый тастыйықлаўға байланысly өткерилетуғын «куда түсиў», «беташар», сондай-ақ диний салт-дәстүрлер хәм усы дәстүрлерде атқарылатуғын қосықлар келтириледи.

Илимпаз бул мийнетинде де буннан алдын жазылған диссертациясында жазылған кемшиликти, яғный өзиниң жумысының тийкарғы объекти – фольклорлық үлгини таллаўға емес, ал көбирек дәстүрлерди сыпатлаўға дыққат аўдарған. Нәтийжеде жумыста этнографиялық бағдар басым. Алым салт-дәстүрлерди сыпатлаўдың өзінде де бирқанша кемшиликлерге жол қойған. Мысалы «сүннетлеў» дәстүри ҳаққында сөз етилген орында ол: «Бул дәстүр тек мусылманларға тийисли. Ол VII-VIII әсирлерде араб

мәмлекетлеринде пайда болған хәм буннан кейин мусылман дүньясына ен жайған» [9, 8-б] деп келтиреди. Бирақ, этнографиялық изертлеулерде бул дәстүрдің тек мусылман халықлары емес, ал Африканың көплеген қәуимлери, сондай-ақ Шығыс Европа халықтарында (мәселен, яхудийлер) арасында кең таралған хәм илимде «инициация», яғный бир жас топарынан екінши жас топарына өткерилиўде әмелге асырылатуғын салт-дәстүр екенлиги хәм оның түркий тиллес халықлар арасында олардың мусылман динин қабыл етиўи менен мусылманлықтың бир белгиси сыпатында қарала баслағаны этнографиялық илимий дәреклерде кең сөз етилгени мәлим. Оның келип шығыўы VII-VIII әсирлер менен емес, ал оннан көп әсирлер бурынғы дәуирлерге туўра келеди.

Қарақалпақ халық поэзиясына дәрек ғәрезсизлик дәуиринде исленген хәм баспада жәрияланған бирқанша дыққатқа ылайық жумыслар баршылық, биз өз мақаламызда ҳәзирше олардың үшеўин ғана илимий талқыға тарттық. Усы үш жумысқа исленген анализдің өзи қарақалпақ фольклористика илиминин қарақалпақ халқының халық поэзиясы, оның ажралмас бөлеги есапланған салт-дәстүр поэзиясының келешектеги изертлениўлерине кең жол ашылғанлығын көрсетеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. История каракалпакской литературы. (Сдревнейших времен до 1917г.). Ташкент. 1994.
2. Нурмухаммедов М. О зарождении письменной литературы у полуоседлых народов и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1970; Карақалпақ жазба әдебиятының дәреўи ҳаққында // Әмиўдәрья журналы, 1968, №6.
3. Сағитов И. Әдебият тарийхын қайсы дәуирден баслаў керек // Әмиўдәрья журналы, 1968. №11.
4. Жапақов Н. «Девану луғатит турк»тиң қарақалпақ нақыл-мақалларына байланысы мәселесине // Әмиўдәрья журналы, 1973. №5.
5. Мамбетов К. Тарийх сырлары // Әмиўдәрья журналы, 1972. №11.
6. Мақсетов К. Соппаслы сыпыра жыраў. // Әмиўдәрья журналы, 1971. №9
7. Муртазаев А. Асан қайғы ҳаққында ойлар // Әмиўдәрья журналы, 1976, №1.
8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. Нөкис: «Билим». 1996.
9. Қазақбаев С. Қарақалпақ салт-дәстүр жырлары. Нөкис. 2012.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖОҚЛАҰ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ЖҪЙНАЛЫҰЫ, ИЗЕРТЛЕНИҰИ ТАРИЙХЫНАН

Нураддинова Г.Қ.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Жоқлау қосықлары қарақалпақ миллий фольклоры традициясының салт-дәстүр поэзиясы курамында ең әййемги дәуирлерден баслап усы ўақытқа шекем актуаллығын жоғалтпаған жанрлардан бири есапланады.

Қарақалпақ фольклористика илиминде жоқлау қосықлары ҳаққында илимий изертлеулер көп емес. Ол өз алдына жанр сыпатында илимий изертлеу объектине тартылмаған. Бул мақала жоқлау қосықларының халық арасынан жыйналыуы, баспада жарық көриуи, ҳәм жанрдың қарақалпақ фольклористика илиминде изертлениу дәрежеси ҳәм жанрды изертлеудин алда турған актуал мәселелерине қаратылған.

Қарақалпақ халық салт-дәстүр комплесине киретуғын басқа қосық үлгилери қатарында жоқлау қосықларын халық арасынан жыйнау ислери Республикамызда дәслепки илимий изертлеу мәкемеси есапланған 1931-жылы ашылған Комплексли илим-изертлеу институты ҳәм оның курамында улыўма қарақалпақ әдебияты соның ишинде фольклористика тараўынына тийкар салынған дәуирлерге туўра келеди. 1930-жылы Қарақалпақстанға келип, 1931 жылдан баслап усы институттың этнология-лингвистика бөлимин басқарған рус илимпазы Н.А.Баскаков буннан алдын, 1926-жылда қарақалпақ тилиниң грамматикасы, диалектологиясы бойынша илимий изертлеу жүргизиу мақсетинде лингвистикалық, фольклорлық экспедиция шөлкемлестирип халық арасынан халық поэзиясы үлгилерин солардың арасында жоқлау қосықлары үлгилерин де жазып алады. Баскаковтың бул экспедиция жумыслары 1933-1938-жыллары тағы даўам етеди. Кейин ала илимпаздың халық арасынан жазып қалған жоқлау үлгилери 1951-1952-жыллары илимпаздың Москвада басылып шыққан 2 томнан ибарат «Қарақалпақский язык» мийнетиниң 1 томында жарық көреди [3].

Қарақалпақ халық аўызеки поэзиясының, әсиресе салт-дәстүрлерге байланыслы жанр үлгилерин жыйнап алыу менен байланыслы болған буннан кейинги жыллардағы ҳәрекетлер сол дәуирдин, яғный совет ҳүкметиниң социалистлик мәденият ҳаққындағы сиясаты менен байланыслы спецификалық характериге ийе болды. Бул сиясатқа муўапық, миллий фольклордың жанр сыпатында узақ дәуирлер даўамында жетилискен, көркемлик дәрежеси жүдә жоқары, халық салт-дәстүриниң ажралмас компоненти болған салт-дәстүр үлгилери, солардың арасында жоқлау қосықлары да «ескиликтин қалдығы», «совет адамына жат мәденият» деп қарау тенденциясының белгили дәрежеде жетекшилик еткенлиги мәлим. Бизиң бул пикиримизге қарақалпақ фольклоры материаллары сақланған бирден-бир фонд, ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қолжазбалар фондында 1930-жыллардан баслап 1970-жылға дейин Республика ҳәм оннан тысқарыда алып барылған фольклорлық экспедициялар, илимий сапарлар барысында жыйнап алынған материалларға исленген анализлер, сондай-ақ

усы экспедициялар бойынша есабатлар мазмуны дәлил бола алады. Бул ис қарақалпақ фольклорының 100 томнан ибарат жыйынтығын баспаға таярлау барысында фондағы фольклорлық үлгилер жанрлары бойынша системаға салынып үйренилип шығылғанда, жоқлау жанры үлгилеринин сол Н.А.Баскаков тәрөпинен халық арасынан жыйналған 30-жыллардан кейин тек 1960-жылдан кейин, яғный 1959-жылы Республикамызда Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими хәм оның курамында Тарийх, тил хәм әдебият институты шөлкемлестирилген кейин ғана қолға алына баслаған. Буның баслы себеби бул дәуирге келип, гуманитар илимде коммунистлик идеология тәрөпинен алға сүрилген халықтың рухый мүлкин класслық көзқарастан бахалау принципинин белгили дәрежеде хәлсиреуи, илимде илимий концепцияның доминантлық ете баслауы менен түсиндириу мүмкин.

Тарийх, тил хәм әдебият институты курамында Қарақалпақ фольклоры секторы дүзилип, бул сектор 1960-жыллардан баслап Республиканың барлық аймақларына, сондай-ақ Өзбекстанның қарақалпақлар жасайтуғын аймақларына фольклорлық экспедициялар шөлкемлестирип, халық аўызеки әдебиятының, солардың арасында салт-дәстүр фольклоры үлгилери халық арасынан жыйнап алына баслайды. Жоқлау қосықларының бирқанша үлгилери 1960-1970-жыллар аралығында шөлкемлестирилген фольклорлық экспедиция ағзалары, Қарақалпақ фольклоры секторының илимий хызметкерлери Т.Нийетуллаев, А.Әлимов, М.Низаматдинов, Ә.Тәжимуратовлар тәрөпинен жазып алынған. Жазып алынған жоқлау қосықлары үлгилери дәслеп сектордың қолжазба фондында сақланып, 2010-жылда Бөлимнің Фундаментал китапханасының Қолжазбалар фонды қармағына өткерилген.

Жоқлау қосықларының ең дәслеп илимий изертлеу объектине тартылыуы қарақалпақ фольклористика илиминин тийкарын салыушы белгили қарақалпақ алымы Қ.Айымбетовтың исми менен байланысly. Ол өзинин 1968-жылы баспадан шыққан «Халық даналығы» мийнетинде қарақалпақ фольклоры системасындағы көплеген жанрлар катарында жоқлау қосықларына да биринши илимий анықламаны береди [2]. Қ.Айымбетов жоқлау, еситтириу, кеуил айтыу, сыңсыу, хошласыу қосықларын «Муң-шер қосықлары» атамасы бенен бир топарға бириктирип, бул топарды лирикалық тараудың салт-дәстүр жырлары түрине киргизеди [2]. Сол дәуирдеги миллий фольклористиканың раўажланыу дәрежеси, оның миллий салт-дәстүр поэзиясы жанрларына қатнасы мәселесин есапқа алғанда, алымның жоқлау жанрына берген анықламасы тек жоқлаулардың өлини жерлеу дәстүри менен байланысlyлығы, оның атқарыушылары, жанрда жырланатуғын объект ҳаққында қысқа сыпатламадан ибарат болыуына қарамастан, оны сол дәуирдеги фольклористика илиминин тән алыныуына хәм миллий фольклористика илиминде келешекте изертлениуи зәрүр объект сыпатында қарауына себепши болғаны сөзсиз.

Буннан кейинги дәуирде жоқлау қосықларына Н.Дәўқараевтың 1940-1950-жыллар аралығында қарақалпақ жазба хәм аўызеки әдебиятын тарийхый аспектте изертлеу бойынша алып барған жумысларының нәтийжеси есаплаған

«Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихы очеркleri» (1961), кейин ала алымның 1977-жылы баспадан шыққан «Шығармаларының толық жыйнағы»ның 2-томында илимий сыпатлама бериледи.

Н.Дәўқараев қарақалпақ халық аўызеки әдебиятын 1. Лирикалық жанрлар 2. Эпикалық жанрлар деп екиге бөлип, салт-дәстүр поэзиясы жанрларын «Салт әдебияты» атамасы менен бирлестиреди хәм жоқлаў жанрын усы топар ишинде қарайды. Алым «Салт әдебияты» жанрларына тоқтап өтиўден алдын кирис сөз сыпатында қарақалпақлардың дүнья халықлары қатарында хәр түрли сиясый, мәдений, экономикалық жағдайларды басынан өткерген халық екенлигин хәм оның мәдений турмысында усы қатнасықлардың салт-дәстүрлер сыпатында қәлиплесиўин, сондай-ақ жәмийетлик раўажланыўдың хәр қыйлы басқышларында бул салт-дәстүрлердин өзгериске ушырап отыратуғынлығын сөз етип, салт-дәстүр түрине киретуғын жанрлардың усы дәстүрер, үрп әдетлерге байланыслы қәлиплесикенлиги хәм олардың хәрбириниң жанр сыпатындағы функциясы ҳаққындағы ең биринши мәртебе илимий қарастан тийкарланған пикирди айтады [5]. Илимпаз өз мийнетинде жоқлаўға арналған бөлиминде жанрға Қ.Айымбетовқа қарағанда кеңирек сыпатлама берип, онда жоқлаў жанрының қарақалпақлардың турмысындағы өлини жерлеў үрп-әдетиниң бир компоненти екенлигин, жерлеў үрп-әдетиниң жоқлаў айтылатуғын басқышлары, атқарыўшылары, жанрдың композицион өзгешеликleri, әдебий көркем тили сыяқлы өзине тән жанрлық белгилерине тоқтап өтеди [6].

1997-жылы Ташкенттиң «Фан» баспасынан ӨзИАҚҚБ Н.Дәўқараев атындағы тарих, тил хәм әдебияты институтының Қарақалпақ фольклоры бөлими фольклортаныўшы алымларының көп жыллар даўамында халық арасынан қарақалпақ халық аўызеки әдебияты үлгилерин халық арасынан жыйнап алыў хәм изертлениўине байланыслы алып барған илимий жумысларының жуўмағы болған «Очерки по истории каракалпакского фольклора» мийнети рус тилинде баспадан шығады. Бул мийнетте басқа салт-дәстүр фольклорына кириўши жанрлар қатарында да жоқлаў жанрына да арнаўлы сыпатлама бериледи. Бул илимий сыпатлама өз ишине жоқлаў жанры ҳаққында бурын Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараевлар тәрәпинен айтылып өтилген пикирлер менен бир қатарда жанрды жанр теориясы, поэтикасы аспектлеринде буннан былай изертлеўге түртки болатуғын көплеген мәселелер алға сүриледи [7].

«Очерк»тиң жоқлаў қосықларына арналған бөлими Н.Жапақов тәрәпинен таярланған болып, оның баспа формасы әдеўир қысқартылып басылған. Мийнеттиң қарақалпақ тилиндеги толық варианты Қарақалпақ фольклоры секторында сақланып қалған. Изертлеўдин бул толық варианты текстинен Н.Жапақовтың қарақалпақ фольклорындағы жоқлаў жанрын өз алдына илимий изертлеў объектине айландырыўды мақсет еткенлиги сезилип турады. Жумыс жазыў машинкасында жазылған 23 беттен ибарат болып, ол баспадан шыққан варианттан тек көлеми менен ғана емес, жанр ҳаққында белгили дәрежеде анығырақ мағлыўма бериўге умтылғанлығы менен кунлы. Себеби, жумыстың баспа вариантында усы жанрға байланыслы базыбир айрықша

дыққатқа ылайық пикирлер жүде қысқартылып берілген ямаса түсіріп қалдырылған. Сонлықтан биз керекли орында мийнеттің еки вариантынан да пайдаланыўды макул көрдик.

Н.Жапақов өз илимий изертлеўинде ең алды менен жанрдың келип шығыў дереклерин (генезиси) ең әйемги урыўлық жәмийетине дейинги дәўирлерге дәрек екенлигин айта келип, өз пикирин белгили рус алымы М.Соколов, қазақ алымы С.Сейфуллиннің жоқлаў жанрының генезиси ҳаққындағы пикирлери, сондай-ақ грек шайыры Гомердің «Илиада», «Одиссея» дәстанлары, әйемги Мысырда фараонларды жерлеў мәресими менен байланыслы атқарылатуғын жоқлаў қосықларының бар болғанлығын ҳәм жоқлаў қосықларының дүньяның көпшилик халықларына тән типик поэзиялық дәретпе екенлигин көрсетип өтеди. Буннан кейин илимпаз жоқлаў жанрының қарақалпақ фольклорындағы үлгилеринің қәлиплесиўиндеги әйемги дәреклер сыпатында түркий тиллес халықлардың улыўма жазба естелиги болған VI-VIII әсирлерге дәрек Орхон-Енисей жазба естеликлери ҳәм XI әсирдің жазба естелиги Махмуд Қашқарийдің «Девану луғатит турк» дәретпелерин анализлейди. Ол «Естеликлер» деги Қултегин, Тонюкук, Билге Каганға арнап жазылған жоқлаў тексти ҳәм «Девон»дағы Алп ер Тонаның өлимине байланыслы жоқлаў текстлерин қарақалпақлар арасынан жазып алынған жоқлаўлар менен салыстыра отырып, олардың арасында белгили дәрежеде дыққатқа ылайық стилистикалық улыўмалықларға нәзер аўдарады. Илимпаз өз мийнетинде қарақалпақлардың өлини жерлеў үр-әдетиниң барысы, усы үрп-әдетти әмелге асырыўдың қайсы басқышларында жоқлаў айтылыўын, жоқлаўды атқарыўшылар, жанрдың тематикасы ҳаққында белгили дәрежеде кең түрдеги мағлыўматларды келтирип өтеди [8].

Н.Жапақовтың жоқлаў қосықларының изертлеўге арналған бул жумысының усы жанрдың ишки түрлерге бөлиў, яғный оның ишки классификациясы менен байланыслы айтылған пикирлери жанрды теориялық аспектте изертлеўде үлкен әҳмийетке ийе. Илимпаз жоқлаўды мархумды жерлеў менен байланыслы ритуалды әмелге асырыўдың избе излигине қарай бир неше түрлерге бөледі. Олардың арасында жоқлаўдың ең тийкарғы, басқа түрлерге қарағанда көбирек таралған түрди мархум жерлегенге шекем айтылатуғынлығын жоқлаў түрин биринши ҳәм тийкарғы түр сыпатында келтиреді ҳәм усы түрдің мазмуны, идея-тематикалық бағдары, стиллик өзгешеликлери ҳаққындағы пикирлерин усы түрге тийисли жоқлаў текстлери менен дәлиллейди. Жоқлаўдың екинши түри сыпатында илимпаз жерлеў үрп-әдетиниң мархум жерленип, оны жерлеп қайтқанлар, халық тилинде сүйекшилер қайтып келгеннен кейин атқарылатуғын жоқлаўлар көрсетиледи. Бул түрге ол төмендегише илимий сыпатлама береді: «...мархумды жерлеп келгеннен кейин сүйекшилер менен қосылып даўыс шығарғанда айтылатуғын жоқлаў түрлери де болады. Жоқлаўдың бундай түрлеринде қайғы-муң тағы да күшли ҳәм тәсирли сүўретленип, мархумның қайтып келмес жолға кеткени образлы сөзлер арқалы бериледи. Жоқлаўдың бул түринде мазмун өзереді. Қайтыс болғанды, оның қайтып келмейтуғынлығын мойынлаў, жатқан жериниң жайлы болыўын тилеў ҳәм тағы басқа усыған мазмунлас сөзлер

поэтикалық формада бериледи» [9]. Жоклаудың басқа түрлері сыпатында автор мархумның жерленген күнінен кейін оның қырқына дейін дауам еткен «Пийшемби» күнлері, қырқыншы, жүзинши, сондай-ақ жылы өткерілгенде шөлкемлестірілетуғын дәстүрий мерекелерінде айтылатуғын түрлерді келтиріп өтеді хәм оларды мазмунлық өзгешелигине қарай улыұма жоклау жанрының түрлері сыпатында қарайды хәм мысаллар менен дәлиллейди [9].

Бул мийнеттиң және бир әхмийетли тәрәпи илимпаз жоклаудың қарақалпақтардың мархумды жерлеу салты барысына қарай өзине тән жоклау түрлериниң атқарылыуын анализлеу менен қатар «атадан жекке жигит өлгенде, үйленбеген жигит қайтыс болғанда, бийперзент адам өлгенде хәм камалға келген қызлардың сүйген жигитлері талап ислеп жүріп елден тыс жерлерде өлгенде» [7] айтылатуғын жоклау түрлериниң бар екенлигин айтып өтеді.

Илимий изертлеуде соның менен бирге жоклау қосықтарының әдебий көркем тили, онда көркемлеу құралларының қолланылыуы хәм олардың жоклау қосықтарының эмоционал-экспрессивлик тәсирин арттырыуда, образлар жасаудағы хызметин анықлайды.

Улыұма алғанда Н.Жапақовтың қарақалпақ халық жоклау қосықтары бойынша бул мийнети кең көлемли болмаса да қарақалпақ фольклористика илиминде усы дәуирге дейін бар болған хәм соңғы дәуірлерде жазылған изертлеулерге салыстырғанда жанрдың хәр түрли илимий аспектерин қамтыған, ол хәкқында ең тужырымлы, илимий тийкарға ийе пикирлер айтылған илимий мийнет есапланады. Илимпаздың қарақалпақ жоклау қосықтары бойынша дәретилген бул мийнети ең алды менен жоклау жанрының буннан былай фольклористика тарауының хәр түрли аспектеринде изертлениуінде жол-жоба болатуғын мәселелердің басын ашып беріуі менен айрықша бахалы. Илимпаз тек барлық халықтардың фольклорындағы салт-дәстүр комплексине киретуғын жанрлардың синкретик форма сыпатында келип шығыу дәрегі алғашқы дәуірлердегі жәмийеттегі анимистлик қарасларға барып тақалатуғынлығы хәкқындағы концепцияның ғана басын ашық қалдырған. Буның да өзине тән себеби болып, ол жоклау жанрының қарақалпақ фольклорындағы жетик, жоқары эволюцион басқышта турған, социаллық мотивлер менен байып, анимистлик қараслардың излери ғана қалған формасы тийкарында пикир жүритеди. Сол себепли ол Н.Дәуқараевтың сол дәуірдегі илимдегі халықлық әдебиятты дин менен байланыстырыуға қарсы идеологияның тәсиринде сақлық пенен айтқан «...жоклау қосықтарында дин тәсири хәм бағдары бар» деген концепциясын қабыл етпейди. Сонлықтан жоклау қосықтарының генезиси ең әййемгі диний қараслар менен байланыслы екенлигі хәкқындағы концепция ең биринши мәртебе Н.Дәуқараев тәрәпинен алға сүрилген деген жуумаққа келемиз.

Өткен әсирдің 70-90-жыллар аралығында жоклау қосықтары Қ.Мақсетовтиң изертлеулеринде көринеди. Илимпаздың 1979 [12] хәм 1996 [14] жылларда баспадан шыққан университеттиң филология факультети ушын оқыу сыпатында жазылған мийнетинде жоклауға да орын берилген болып, илимпаз бул оқыу қолланбасында тийкарынан бул жанрға сыпатлама беріуде

тийкарынан буннан бурын Қ.Айымбетов, Н.Дәўкараев, Н.Жапақовлар тәрәпинен айтылған пикирлерге сүйенеди. Оларға қосымша Қ.Мақсетов жоқлаў қосықларының қосықтың мархұмның жасына, социаллық жағдайы, перзенсизлиги сыяқлы белгилерине қарай түрлери ҳаққындағы Н.Жапақов тәрәпинен айтылған пикирлерди жоқлаў қосықларының мысал үлгилери арқалы бираз кеңейтеди.

Буннан кейинги дәўирде жоқлаў қосықлары қарақалпақ фольклористика илиминде илимий изертлеўде 2000 – жылда С. Қазақбаевтың «Қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясы» атамасындағы филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертациялық жумысында [10], Ю.Пахратдинов, Д.Пахратдинов авторлығында 2014-жылы баспадан шыққан «Ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ халық қосықлары» [15], сонда-ақ С.Баўатдинованың 2019-жылда жарық көрген «Қарақалпақ халық қосықлары» [4] жумысларында қарақалпақ халық қосықлары қатарында сөз етиледі. Бул алымлардың жоқлаў қосықлары ҳаққындағы сыпатламалары буннан алдын айтылған пикирлерлер менен белгили дәрежеде мазмунлас, жанрды бурын изертленбеген аспектлерде қарамаса да жанрдың ҳәзирги дәўир фольклорлық традицияда жасаў формалары, оның бурынғы дәстүрий формалар менен байланысы ҳаққында дыққатқа ылайық пикирлер келтирген. Усы дәўирге тийисли жоқлаў қосықлары бойынша исленген ең елеўли жумыслар қатарына ҳәзирги дәўирге дәрек жоқлаў қосықларының үлгилериниң басқа халық қосықлары қатарында «Қарақалпақ халық қосықлары» атамасы менен 2019-жылы баспадан шығыўы [11]. Бул топлам С.Баўатдинова тәрәпинен баспаға таярланып, топламға илимпаздың соңғы дәўирлерде Республикамыздың аймақларына жүргизген илимий сапары барысында халық аўзынан жазып алған жоқлаў қосықлары киргизилген. Бул топлам келешекте қарақалпақ фольклористика илиминде жоқлаў қосықларының миллий фольклорлық традициясындағы орнын белгилеўде, оның ески дәстүрий формасын ҳәзирги дәўирдеги нускалары менен салыстырмалы үйрениўде, сол арқалы жанр эволюциясы ҳаққында баҳалы жуўмақлар шығарыўда, жанр поэтикасын үйрениўде баҳалы дәрек есапланады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ фольклористика илиминде 1930-2000 жыллар аралығында қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясының жетик жанры есапланған жоқлаў қосықларына арналған мийнетлер бул жанрды буннан кейин өз алдына илимий изертлеў объектине тартылыўына тийкар салған мийнетлер есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ., О.Кожуров. Қарақалпақ әдебиятының түрлери. Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы. 1939. №5-6.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1968.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1. – М.-Л., 1951.
4. Бауатдинова С. Қарақалпақ халық қосықлары. – Нөкис. 2019.
5. Дәўкараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri. – Нөкис. 1961.

6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис. 1977.
7. Жапақов Н. Обрядовые песни. Оплакивания. Очерки по истории каракалпакского фольклора. – Ташкент. 1977.
8. Жапақов Н. Жоқлаў – айтым қосықлары. // Фонд сектора каракалпакского фольклора. (машинопись)
9. Жапақов Н. Салт-дәстүр қосықлары. Жоқлаў – айтым Қарақалпақ фольклоры тарихы очеркleri. ӨЗИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты. Қарақалпақ фольклоры бөлими архиви. Инв №105. Б. 18.).
10. Казакбаев С. Каракалпакская обрядовая поэзия. Автореферат. Диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Нукус. 2000.
11. Қарақалпақ халық қосықлары. Хрестоматия. // Баспаға таярлаған С.Баўатдинова.
12. Мақсетов Қ., А. Тажимуратов. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис. 1979.
13. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис. 1989.
14. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис. 1996.
15. Пахратдинов Ю., Д.Пахратдинов. Ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ халық қосықлары. – Нөкис. 2014.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰЫНЫҢ НЕГИЗЛЕРИН ҰЙРЕНИҰ МӘСЕЛЕСИНЕ

Байниязова Т.Қ.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Қарақалпақ әдебияттануы илими миллий сана-сезимнің формасы, илимий ой-пикирди өзінде жәмлеўши система сыпатында ХХ әсирдің 20-30-жылларында пайда болды. Деген менен, хәр қандай қубылыс өз-өзинен, хеш қандай дәрексиз жүзеге келиўи мумкин емес.

Миллий әдебияттануы тарихында, әсиресе оның дәслепки баскышында қарақалпақ халқының әдебий-теориялық сана-сезимин айқын сәўлелендириўши фольклор хәм классикалық әдебияттағы әдебий-теориялық пикирлерди, илимий көз-қарас элементлерин, басқа халықлар әдебияттануының жетискенликлерин хәзирги күнге шекем миллий әдебияттануыдың басып өткен эволюциялық жолын тәмийнлеўши факторлар ретинде көрсетиўге болады.

Ал, миллий әдебияттануыдың пайда болуының негизи – ХХ әсирдің дәслепки шерегиндеги тарихый шынлық, усы дәўирде қарақалпақ халқының жәмийетлик-сиясий, социал-экономикалық, мәдений турмысында жүзеге келген түпкиликли өзгерислер болды.

Қарақалпақ әдебий сыны тарихын изертлеген илимпаз С.Ахметов миллий сынның дерегин фольклор хәм классикалық әдебияттан излейди хам төмендегилерди билдиреди: “тәбияттың гөззаллығын түсиниў, турмыстағы жақсылық пенен жаманлық, адамның сулуылығына баха берий мәселелери

узақ дәуірлерден бери бар, және ол уақыттың өтиуі менен екшеліп, толықтырылып, белгили бир эстетикалық нормаға түсти”. Илимпаздың пикири бойынша, “халық дөретиушилиги узақ әсирлердің турмыс тиришилигин халықтың ойлау кәбилети менен пикирлеу баха бериу уқыбын, сулыұлық хаққындағы шешимлерин бизге жеткериуши болып табылады. Қарақалпақ классик шайырларының эстетикалық көз-қараслары, көркем шығарманың жәмийеттеги орны туұралы пикирлери, бир-биринің дөретиушилигине берген бақалары, заманның шынлығын жырлау кереклигинің баслы мәселе екенлиги хаққында айтқанлары, кандай жағдай болса да туұры сөзден қайтпаушылығы олардың поэтикалық дөретиушилигинде сәулеленген” [1:6]. Сонлықтан да қарақалпақтардың шайырлық ушқыр қыялын, шешенлик шеберлигин, поэтикалық сөз өнерин миллий әдебий, илимий ой-пикирдің өзегі, деуге болады.

Қарақалпақ әдебияты – миллеттің көркем-эстетикалық дүньясының айнасы, оның эстетикалық талғамының көрсеткіші болыуы менен бирге, қарақалпақ халқының поэтикалық сөз хаққындағы түсиниклерин өз бойында беккем тутарды.

Дағыстан әдебиаттануының сағалары туұралы сөз ете отырып, З.Курбанова былайынша жазған еді: “әдебий-сын қыялы бирінші көркем шығарма менен бирге пайда болды. Көпшилик илимпаз-сөзтанушылардың атлары бизге биймәлим, себеби *сол дәуірдің* (қосымша бизге тийисли – Т.Б.) жазба мәдениет естеликleri сақланбаған” [2]. Тап усындай, қарақалпақ әдебиаттануында да ХХ әсирдің 20-жылларына шекемги дәуірдеги әдебий шығарма хаққындағы илимий пикирлерди өзінде жәмлеуши жазба естеликлер бизге жетип келмеди, лекин халық ауыз еки дөретиушилигинде, ерте дәуір әдебий естеликleri менен классикалық әдебиет үәкиллеринің шығармаларында қарақалпақ халқының көркем-эстетикалық ой-пикирleri элементleri, поэтикалық сөз тарауындағы көп әсирлик дәстүрlerini дәстүрleri бой көрсетип тур.

Егер де З.Курбанова тәрeпинен билдирилген “Шайыр – әдебиеттин негизин кураушы оригинал көркем шығармалардың дөретиушиси. Қосықлар (конкрет алғанда, ол яки бул әдебий дөретпе – Т.Б.) өз авторларына ийе, олар күннің баслы талапларына жазылған, оларды талқылайды, сынға алады, олар халық арасында кең танымалы болады. Буның хәммесин Европа әдебий турмысына аналогия бойынша әдебий турмыс деп атауға болады” [2], деген пикирге сүйенетуғын болсақ, миллий әдебиет материалының көп болыуы, жанрлар менен түрлердің рәң-бәрәңлиги – булардың барлағы әдебий дөретиушиликтің қарақалпақ халқының турмысында айрықша орын тутқанынан дәрек береді.

Қазақ илимпазы Е.Ысмайылов миллий әдебиаттану тарийхында еки тийкарғы басқышты белгилейди: “Биріншиси – үйрениу, идеялық дөретиушилик принципlerini өзлестирiu. Ол 1917 жылдан урысқа шекемги дәуірди қамтып алады, Екиншиси – урыстан кейинги дәуір, яғный қәлиплесiu хәм рауажланыу басқышы”. Т.Какишев қазақ әдебиаттануы тарийхын әдебий сынның рауажланыу жолы менен байланыста қарастырады

хәм үш баскышты көрсетеди: “Биринши дәўир – қазақ әдебияты сынының пайда болыуы баскышы (1917 жылға шекемги дәўир – Т.Б.)... Екинши дәўир – қазақ әдебияты сынының жанр сыпатында қәлиплесиўи хәм әдебияттаныў илимининң туўылыуы. Бул процесс 1917-1937 жылларды қамтып алады. Үшинши дәўир – қазақ әдебияты сынының раўажланыуы хәм әдебияттаныў илимининң қәлиплесиўи (1938-1985)”.

Қазақ әдебияттаныуы тарийхы мәселесине дыққат аўдарған Ж.Смагулов хам Ж.Кенжебековалар төмендегилерди жазады: “Бизинң пикиримизше, миллий әдебият хаққындағы илимди былайынша системаластырған дурыслаў болады. Биринши дәўир – тарийхый биринши қазақ әдебияты хаққындағы илимниң сағалары, яғный илимниң алды-бурын тарийхы (оның басламасы – Т.Б.). Ол әйемги әдебиятты қамтып алады хәм ХХ әсирдинң басы менен жуўмақланады. Екинши дәўир – қазақ әдебияты хаққындағы илимнин туўылыуы. Ол 1900 жылдан басланады хәм 1940-жылы тамамланады. Үшинши дәўир – қәлиплесиў баскышы. Ол 1941-1970-жылларды өз ишине алған” [3].

“Өзбек әдебий сыны тарийхы” китабында миллий әдебияттаныў илими ХХ әсирдинң 30-жыллары пайда болғаны, оның 1920-жыллары 1917-жылға шекемги миллий әдебиятты үйрениўден басланғаны және де оның нызамлы рәўиште әдебий сынның раўажланыуы нәтийжесинде жүзеге келгени көрсетиледи [4: 199]. “Өзбек әдебий сыны тарийхы” сабақлығы авторлары “Өзбек әдебий сынының сағалары узақ өтмишке барып тақалады” дей отырып, оның тарийхын “ХХ әсир таңынан” баслап ашып бериўге хәрекет еткен [5: 34].

Лезгин әдебияттаныуы тарийхын изертлеген З.Қурбанова тәрәпинен бул илим тараўында бир нешше басқышлар тилге алынады: миллий әдебияттаныў илимининң дәреклері (ХІХ әсирдинң соңғы шерегинен баслап), 1920-1930-жыллар, 1940-1950-жыллар, 1960-1970-жыллар, 1980-1990-жыллар, хәзирги заман лезгин әдебияттаныуы [6].

Усылайынша, әдебияттаныушы-алымлар тәрәпинен дара миллет көркем сөз дәретиўшилигин үйрениўде оны басқышларға бөлип изертлеў, бунда нызамлы түрде усы илим тараўының сағаларын излестириў көзге тасланады.

Әзербайжан әдебияттаныуы тарийхы бойынша изертлеў алып барған Н.Бабаев көркем әдебият, оның тарийхы жөниндеги әдепки түсиниклер биринши әдебий үлгилер менен бир ўақытта пайда болғанын тастыйықлайды: “Барлық Шығыс халықларының көркем-әдебий қыялы *олардың* (қосымша бизге тийисли – Т.Б.) социаллық-тарийхый, географиялық хәм диний жақынлығы себепли, бирпүтин контекст жаратып, усы халықлардың хеш бири өзиниң көркем әдебиятын бөлек үйрениўге қызықсынбады, бунда зәрүрлик те сезбеди”. Әсиресе Н.Бабаевтың “Әзербайжан әдебияттаныуының сын хәм теория жанрларында раўажланыуын тапқан қәдимгилиги, биринши гезекте, көркем қыялдың өзиниң қәдимгилиги менен, буннан кейин – бир халық емес, ал мусылман Шығысының барлық әдебияты тәжирийбеси тийкарында – әсиресе орнығыў дәўиринде (ХІ-ХІІ әсирлер) – қәлиплесиўи менен түсиндириледи” [7], деген

пикири қарақалпақ әдебиеттаныуының тарихына тийисли проблемаларды үйрениуде де айрықша әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ әдебиеттаныу илими әдебий-илимий дәретиўшиликтиң синкретикалық характердеги шағын формадағы дәслепки үлгилеринен баслап, дәўирдиң актуаль проблемаларына бағышланған мақалалар, брошюралар, илимий басылымлар, фундаменталь изертлеўлерге қурылған ири көлемли монографияларды берген әдебиеттаныу илиминиң белгили бир тараўы ретинде раўажланыў жолында жәмийетлик сана-сезиминиң өсиўи менен характерленетуғын конкрет тарийхий шәраятларда өзине тән, курамалы эволюциялық процессти бастан кеширди.

Жуўмақлап айтқанда, хәзирги ўақытта қарақалпақ әдебиеттаныуының пайда болыўы, қәлиплесиўи хәм раўажланыўы процесин усы тараўдың белгили илимий система хәм эстетикалық пикирлеўдиң формасы ретинде изертлеў, оның келешекте алға илгерилеў бағдарларын белгилеў өз алдына үйрениўди талап етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис: Билим, 1993. – 296 б.
2. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Тошкент: Фан, 1987. – 348 б.
3. Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Тошкент: Tafakkur qanoti, 2012. – 396 б.
4. Курбанова З. Зарождение, становление и развитие. Автореферат ... канд.филол.наук. Махачкала. 2004. – 18с.
5. Бабаев Н.Ш. Становление азербайджанского литературоведения. Автореферат ... докт.филол.наук. Баку, 1989. – 53с.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/u-istokov-avarskogo-literaturovedeniya>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-istorii-stanovleniya-kazahskogo-literaturovedeniya>

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫЎЫНДА КЕЛЕШЕКТЕГИ ИЗЕРТЛЕЎЛЕР БАҒЫТЫ

Байниязова Т.Қ.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

XX әсир ақырында жүз берген сиясий-экономикалық, социаллық, мәдений өзгерислер жәмийеттеги көз-қараслардың өзгериўи, миллий-мәдений, улыўмаинсанылық негизлерге дыққаттың күшейиўи менен сыпатланады. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебиеттаныўы поэтикалық сөз тараўындағы миллий дәстүрлер хәм дүнья жүзилик илимий-теориялық ой-пикири жетискенликлерине сүйене отырып, көркем сөз дәретиўшилиги материалын үйрениуде жаңаша анализ методлары менен усыллары системасын меңгериў имканиятына ийе болды.

Дерлик бир әсирлик раўажланыў жолында қарақалпақ әдебиеттаныўында әйjemги дәўирден баслап хәзирги күнге шекемги миллий көркем сөз дәретиўшилигине тийисли болған материаллар теориялық хәм

эмелий әхмийеттеги мәселелерден келип шығып үйренилди. Бул салада топланған илимий-теориялық тәжірийбе келешекте изертлеулер жүргизилиуи зәрүр болған бир қатар перспективалы бағдарларды айқынластыруы имкәниятын береді.

Қарақалпақ әдебиаттаныуының раўажланыу жолындағы перспективалы бағдарларының бири – миллий әдебиатты үйрениу менен байланыслы. О.Култышеваның пикирине қарағанда, әдебиаттаныудың раўажланыуының хәзирги мәхәлинде оның ўазыйпаларының бири – тек миллий проза яки поэзияны оның өзекли тараўларында (булар – авторлық текстлер анализи хәм персонал дәретиўшилиқ жолларды үйрениу) үйрениу емес, бәлки, бириншиден, оның сынын, мемуаристикасын, сондай-ақ әдебий процесстин шеткеридеги тараўларын айқынластыруы есапланады [14. 113-б].

Н.Раҳимжонов “Әдебиаттаныудың жаңа басқышы” мақаласында ғәрезсизлик дәўири әдебиаттаныуы ерискен нәтийжелери қатарында өзбек әдебий-эстетикалық ой-пикириниң жәхән мәдениатында тутқан орны, жәмийетлик-философиялық қуны, әхмийетине тийисли изертлеулердиң айрықша бағдар пайда еткенин атап өтетуғынын белгилей отырып, Р.Воҳидов, М.Хошимованың “Әдебий дослық шегара билмейди”, Г.Қурамбаеваның “Миртемир хәм қарақалпақ әдебий орталығы” изертлеулерин усы саладағы мийнетлер қатарында тилге алады [32].

Қарақалпақ әдебиаттаныу илиминде М.Нурмухамедов [24. 16-б] рус-қарақалпақ, К.Қурамбаев [15. 72-б] өзбек-түркмен-қарақалпақ, Б.Қурбанбаев [16. 164-б] өзбек-қарақалпақ, П.Алламбергенова [1. 20-б] түркмен-қарақалпақ, Д.Пахратдинов [26. 19-б] Шығыс әдебияты менен И.Юсуповтың дәретиўшилиги, А.Хамидова [29. 22-б] И.Юсуповтың дәретиўшилиги менен Европа әдебияты ортасындағы әдебий байланысларды үйрениуге бағышланған изертлеу жумысларын жүргизди. Деген менен, келешекте бул бағдарда қарақалпақ көркем-эстетикалық ой-пикирин дүнья жүзи мәдениаты контекстинде кең көлемде изертлеу миллий әдебиаттаныу алдында турған ўазыйпалардың бири саналады.

Хәзирги заманда дүнья әдебиаттаныуындағы тенденцияларды көзде тутыу мақсетке муўапық. Академик С.Қасқабасовтың пикирине қарағанда, бул тенденциялар әдебиаттаныудың психоанализ, философия, социология, антропология менен жақынласыуы; герменевтикалық рефлексияның еле де жоқары дәрежеге көтерилиуи; “биринши бет”лик баянлаудың сын-дискурсивлик күш ретинде илгери шығыуы хәм т.б. дан тысқары, структуралық хәм семиотикалық, салыстырмалы поэтика сыяқлы методлар хәм илимий жантасыуларды өз ишине алады [17. 126-б].

Буннан тысқары, хәр бир миллет әдебиаттаныуы ушын да өзиниң келешектеги раўажланыу жолын белгилеп алыу характерли. Атап айтқанда, хәзирги заман рус әдебиаттаныуы ушын бас тенденция – әдебий текстти “басқа”ға қаратылған хәм өзиниң өмирлик көз-қарасын (әдебий қахарманның нравлық позициясы ямаса “тексттиң көз-қарасы” формасында) баслы қәдирият сыпатында бериу ўазыйпасы менен дәретилген формаға түскен мәнис (яғный уғым – Т.Б.) ретинде түсиниуге умтылыудан ибарат [6. 25-б].

Татар әдебияттануында болса, дөретиўшилик типі, бағдарлар, ағымлар, дөретиўшилик метод, әдебий жанрлар, жанрлардын трансформациясы, “жаңа реализм”, сөз онери поэтикасындағы өзгеріслер сыяқлы мәселелер қарастырылмақта.

Әдебияттануыдағы ізленислердің бір бөлегі бұрынлары изертлеулерде қамтып алынбаған жазыўшы-шайырлардың дөретиўшилигин үйрениўден ибарат. Миллий әдебият тарийхында ақ танлақ бетлери елеге шекем бар болып, бул XIX әсирдегі хәм XX әсирдің биринши ярымындағы әдебиятқа тийисли.

Бул жағдай жазыўшы-шайырлардың дөретиўшилигиниң буннан алдыңғы ізленислерде ашылмай қалған тәреплери туўралы арнаўлы сөз жүргизиў, әсиресе XX әсирдің 30-жыллары репрессияға ушыраған жазыўшылардың мийрасын үйрениў, баспа жүзин көрмеген, ямаса сийрек гезлесетуғын әдебий шығармаларды илимий айланысқа түсириўди талап етпекте.

Қарақалпақ алымлары тәрепинен Бердақ шығармаларын үйрениўде текстологиялық жумысларды жүргизиў баслы мәселе ретинде ортаға қойылған еди [7. 92-95 бб]. Усы күнге шекем Қазы Мәўликтің мийрасын үйрениўде текстологиялық изертлеулер алып барылғаны белгили [10. 22-б]. Қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилиги материалының көлемин, оны изертлеу барысында миллий әдебияттануында әдебий мийрасты топлаў хәм баспадан шығарыў саласында ислениўи тийис болған жумысларды, бунда әдебий материалдың оригинал нускасы менен ислеўдің айрықша әхмийетке ийе екенлигин нәзерде тутатуғын болсақ, миллий әдебияттыныў ушын ҳәзирги басқышта текстология тараўын қәлиплестириў, бул бағдардағы изертлеулерди кең жолға койыу зәрүрлиги туўмақта.

XX әсир басында миллий әдебияттың реалистлик сүүретлеўге қарай бағыт алыўы көркем сөз дөретиўшилигиниң буннан былай раўажланыў бағдарларын белгилеп берди. Әдебий процессте дөретиўшилик пенен шуғылланыўшы қәлем ийелериниң индивидуал өзгешеликлери менен бирге олардың ізленислериндеги улыўмалық белгилер де көзге тасланды. Әсиресе халық шайырларының дөретиўшилигиндеги өз-ара жақынлық әдебиятшы-алымлардың дыққатын өзине тартты.

Атап айтқанда, И.Юсупов «Халық шайыры Аббаз Дабылов» мақаласында талант ийесиниң өзине тән өзгешеликлерин ашыў барысында миллий фольклор, классикалық поэзия менен Шығыс әдебиятының дәстүрлери, сондай-ақ дәўир ҳақыйқатлығын халық шайырлары дөретиўшилигиниң тийкарғы дереклери сыпатында көрсетеди: «қарақалпақ әдебияты көрнекли үш халық шайырын берди. Олар Аяпберген Муўсаев, Аббаз Дабылов хәм Садық Нурымбетов. Олардың дөретиўшилиги ҳәзирги заман қарақалпақ әдебиятындағы өзгеше, соның менен бирге заңлы қубылыс» [31].

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде көркем қыялдың көринислерине байланыслы М. Нурмухамедов, Қ.Мақсетов, Қ.Султанов, С.Ахметов, С.Баҳадырова, Қ.Камалов, П.Нуржанов сыяқлы илимпазлар өз пикирлерин

билдирип өткен болса, жәхән әдебияттаныў илиминде көркем қыял бағдарларын үйрениўге арналған С.Г.Асадуллаев (1969), И.Хасанов (1985) сыяқлы илимпазлардың изертлеўлери жарық көрди.

Соңғы жыллардағы илимий изертлеўлерде көркем қыял бағдарлары ҳаққындағы мағлыўматлар толықтырылып, кеңейтилди. Атап айтқанда, Қ.Камалов миллий көркем сөз дәретиўшилигинде реализмнің төрт стильлик бағытын белгилейди: 1. Ҳақыйқый реалистлик стильлик ағым; 2. Романтикалық стильлик ағым; 3. Сатиралық стильлик ағым; 4. Лирикалық стильлик ағым. Илимпаздың тастыйықлаўы бойынша, «қарақалпақ әдебиятында илимий фантастикалық стильлик ағым жоқ. Тек гейде-гейде ғана илимий-фантастикалық жеке-жарым шығармалар жазылады. Олар еле стильлик ағым хызметин атқара алмайды... Жанлы әдебий процесстин раўажланыўы менен бирге еле де жаңа стильлик ағымлар пайда бола бериўи мүмкин» [18. 19-б].

А.Әбдиевтың «Илимий фантастика мәселелери» монографиясында болса, фантастикалық шығарма дәретиўдің бай дәстүрлери, соның менен бирге, раўажланып баратырған қарақалпақ әдебиятының турмыс хәм жәмийетлик өмирдеги машқалаларды фантастика менен қамтыўға болған умтылысы жаңа метод – фантастикалық сүўретлеў методына зәрүрликти келтирип шығарғанын тастыйықлайды хәм усы тийкарда қарақалпақ әдебиятында жаңа – илимий фантастика жанрының пайда болғанын дәлийллейди [5. 3-б]. Бул жағдайлар қарақалпақ әдебияттаныўында көркем қыял бағдарлары мәселесин еле де теренирек үйрениўдің талап етилетуғынын көрсетеди.

Н.Дәўқараевтың “XIX әсир қарақалпақ әдебияты” мийнетинде қарақалпақ әдебиятын тарийхый аспектте үйрениўге негиз салынған болып, илимпаздың бул мәселедеги көз-қараслары “Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери”нде сәўлеленген еди. Бул бағдардағы изертлеўлер С.Ахметов тәрәпинен даўам еттирилип, алым “Уллы ўатандарлық урысқа шекемги дәўирде қарақалпақ совет поэзиясы”, “Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклери”, “Қарақалпақ совет әдебияты” атамасындағы мийнетлерин жәриялап [2], XX әсирдеги миллий поэзия тарийхын жаратты.

Буннан кейинги дәўирде пайда болған Қ.Турдыбаевтың “Қарақалпақ поэзиясы” [28] мийнети ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ поэзиясының тарийхына арналған. С.Ахметовтың қарақалпақ поэзиясына бағышланған мийнетлериниң қунлылығын бийкарламаған ҳалда, илимпаздың изертлеўлери бурынғы Аўқам тусындағы идеология тәсири астында жазылғанын есапқа алсақ, бул бағдардағы илимий мағлыўматлар бүгинги миллий мәмлекетлик ғәрезсизлик көз-қарасынан қарастырыўды талап етеди.

Қала берсе, қарақалпақ поэзиясының тарийхы бир пүтин ҳалында усы күнге шекем жаратылған жоқ. М.Нурмухамедовтың “Қарақалпақ поэзиясы” [25. 32-б] атамасындағы kitapшасын миллий поэзияны толығы менен қамтып алыў бағдарындағы дәслепки умтылыс, деп баҳалаўға болады. Усы көз-қарастан алғанда, қарақалпақ поэзиясының әйемги дәўирлерден бүгинги

күнге шекемгі тарихын жаратыу өз шешимін күтип турған мәселелердің биі болып табылады.

Әдебиі майданда көзге түскен хәзиргі жазыушы-шайырлардың оригинал дәретиушилигін индивидуаль стиль, поэтикалық сөз тарауындағы шеберлік аспектінде талқыға тартыу – әдебиаттаныу илиминде кеңнен ен жайған тәжірийбе саналады.

Өйткени “хәзиргі әдебиі процесс хәдийселерін дәретиуші тулғалар майданы, шеберлік-көркемлік тарихы, өмірлік хәм жәмийетлік хәқыйқатлардың синтези турінде теориялық улыұмаластырыу мейли тамыр урып бармақта”, сол себепли И.Гофуровтың “Мәңгі гөззаллық” китабында әдебиі-көркем шығармаларда минез-кулық, руұхыйлық, инсанның хәзиргі замандағы орны туұралы пикир таласын жүргизип, мәңгі гөззаллық – бул хая, әдеп хәм минез-кулық екенлиги теориялық жақтан көрсетип берілген [32].

Қарақалпақ әдебиатшылары тәрeпинен Әжинияздың [19], Бердақтың [22. 38-б], И.Юсуповтың [23. 20-б] поэтикалық шеберлиги мәселелери белгили дәрежеде сөз етилгени менен, бул бағдардағы изленислердің тосаңлық пенен жүргизилип атырғанын көрсетип өтиу зәрүр.

Жоқарыда тилге алынған мәселелерден тысқары, қарақалпақ әдебиаттаныуында келешекте кең көлемли фундаментал илим-изертлеу жұмыслары алып барылыуы тийис болған: жазыушының индивидуаль стили; көркем шығармадағы автор образы; әдебиі шығармадағы автор позициясы; дара әдебиі шығарманың тарихы; миллий прозаның тарихый эволюциясы; қарақалпақ әдебиатында көркем психологизм; миллий әдебиаттағы сюжетлік бағдарлар, мотивлер, образлар системасы, айырым жанрлар генезиси хәм типологиясы; қарақалпақ әдебиатындағы жанрлық-стильлік изленислер хәм т.б. бағдарлар бар.

Қарақалпақ әдебиаттаныуының рауажланыуындағы перспективалы бағдарларының биі әдебиі байланыслар тарауындағы изертлеулерден ибарат. Қазақ әдебиаттаныуы ўәкили, академик С.Қасқабасов қазақ әдебиатының белгили бир жанрларында модернизмнің көринис бериуін, қазақ әдебиатының Шығыс хәм Батыс әдебиатлары менен көп қырлы байланысын, теориялық проблемаларды, герменевтиканы, имагологияны, рецепцияны қатаң изертлейтуғын мийнетлер керек екенлигін көрсетип өткен еди [17]. Өз гезегінде, академик С.Қасқабасовтың пикири қарақалпақ әдебиаттаныуы ушын да әхмийетли екенлигін тастыйықлай отырып, буған қосымша төмендеги бирнеше бағдарларды келтирип өтпекшимиз.

Мәдениетлардың өз-ара жақынласыуына, әдебиатлар арасында қарым-қатнастың орнатылыуына хызмет етиуші факторлардан биі – әдебиі аўдарма жасау жұмысларын кеңнен ен жайдырыу бағдарында өзбек алымы И.Гофуровтың “Аўдарматаныу тийкарлары”, қарақалпақ илимпазы И.Дилмановтың “Фольклорлық байланыслар хәм көркем аўдарма” (2007) мийнетлери жарық көргени белгили.

Буннан тысқары, М.Нурмухамедов, Н.Урумбаев, Ә.Жақсыбаев сыяқлы жергиликли илимпазлар көркем аўдарма мәселесінде өз пикирлерін

билдирген еди. Деген менен, карақалпақ әдебиеттаныуында усы күнге шекем тиккелей аударма мәселесине тийисли болған бирде-бир изертлеу жумысы жүргизилген жоқ. Сонлықтан да усы бағдарды жетилистириу жолында тутас хәм кең қамтыулы изертлеу жумысларын алып барыу және топланған илимий мағлыұматлар негизинде миллий әдебиеттаныуда аударма теориясын жаратыу актуаль мәселелердин бири саналады.

Миллий поэтикалық сөзди илимий тийкарда үйрениу тарауында топланған билимлер негизинде әйемги дәуирден – 2020 жылға шекемги уақыт ишиндеги карақалпақ әдебиаты тарийхының көп томлығын жаратыу хәм баспадан шығарыу, бунда әдебиеттаныу илиминиң хәзирги басқышындағы ерискен жетискенликлери негизинде түркий халықлар әдебиеттаныуы ўәкиллери менен биргеликте ерте дәуир карақалпақ әдебиатын үйрениу бул бағдардағы жумыслардың әхмийетли бөлегин курайды.

Терең тарийхий тамырларға ийе карақалпақ көркем сөз дөретиўшилиги өз жолында басқа халықлардың әдебиатынан суўсынланып, хәзирги күнде жанрлық-формалық жақтан раўажланып отырған жанлы әдебиет екенлиги хәммеге мәлим. 1975-жылы баспадан шыққан «Мийрас хәм хәзирги заман» атамасындағы китабында Л.Климович төмендегише жазады: «Орта Азия хәм Қазақстан әдебиаты көплеген тиллерде. Бул өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз, тәжик, карақалпақ *әдебиатлары* [қосымша бизге тийисли – Т.Б.].

Деген менен, Россияның илимий журналларының биринде жәрияланған Р.Хайруллинниң «Туўысқан (түрк) халықлары әдебиаты» курсын оқытыу мәселесине арналған мақаласында Қазақстан хәм Орайлық Азия түркий этномәдениет ўәкиллери әдебиаты ретинде қырғыз, түркмен, өзбек әдебиатлары тилге алынады. Мақала авторы төмендегилерди жазады: «Түркий этномәдениет бирлигине жататуғын халықлар жигирмадан аслам. Буған жигирмаға жакын халықлар киреди. Бул халықлардың ийелеп турған территориясы күтә үлкен: Россияда – бул Волга бойлары хәм Урал (татар, башқурт, чуваш әдебиатлары), Арқа Кавказ (балкар, қарачай, кумық хәм ноғай әдебиатлары) хәм де Сибирь (алтай, тува, хакас, якут әдебиатлары) [30]. Итибар берип қарайтуғын болсақ, бул қатарда карақалпақ әдебиаты хаққында бир аўыз сөз де айтылмайды. Усыған байланыслы биз, миллий көркем сөз дөретиўшилигин дүнья жүзи көлеминде кеңнен танытыу мақсетинде сырт ел илимий орайлары менен бирге ислесиуди ен жайдырыу карақалпақ алымлары ушын хәзирги күндеги әхмийетли ўазыйпалардың бири болыуы тийис, деген пикирдемир.

Дүнья жүзи әдебиеттаныуында көркем сөз дөретиўшилиги хаққындағы илимниң тарийхий жолын сын нәзери менен көзден өткерий, оның жетискенликлери менен кемшиликлерин белгилеу, алдағы уақытта шешилиуи тийис болған теориялық хәм әмелий әхмийеттеги мәселелерди белгилеп алыу әлле-қашан кең жолға түскен. Усындай мийнетлер қатарында А.Закирзяновтың [11], Ж.Смагуловтың [27], Б.Валихужаевтың [9], М.Лоскутникованың [21] мийнетлерин, сондай-ақ авторлар жәмәәти тәрәпинен баспаға таярланған “Рус әдебиеттаныуындағы академиялық

мектептер” [3] кітабы татар, қазақ, өзбек, рус әдебиеттануының басып өткен жолы хәм усы илим тарауының рауажланыуына салмақты үлес қосқан илимпазлардың хызметі ашып беріледі.

Өз гезегінде, дерлік бір әсірлік тарихқа ийе қарақалпақ әдебиеттануының өсиу жолы, бул тараудың алға илгерилеуінде орны гиреули илимпазлардың биографиясын үйрениу, олардың илимий мийнетлеринің академиялық топламларын жәриялау, жергиликли әдебиетшы-алымлардың силсинесін дүзиу, қарақалпақ академиялық әдебиеттануы тарихын жаратыу сыяқты әхмийетли ўазыйпаларды шешіу айрықша әхмийетке ийе.

Буған қосымша, Қарақалпақстан Республикасындағы барлық илимий мекемелердің искерлиги ушын керек болған архив хәм басқа да мағлыұматлар базасы менен ислеуши бирден-бір илимий Орайды шөлкемлестіриу дәуір талабынан келип шыққан зәрурлік болып табылады.

– Қарақалпақ әдебиеттануының дерлік бір әсірлік рауажланыу жолында әдебиеттану атамаларының сөзлиги бір нешше мәртебе баспа жүзин көрді. Илимпаз С.Ахметов бул бағдардағы дәслепки сөзликти жаратқан болса [4. 148-б], буннан кейинги ўақытта ол “Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги” (С.Бахадырова менен бирге), “Әдебиеттану атамаларының сөзлиги” (Қ.Жәрімбетов пенен бирге), “Әдебиеттану атамаларының орысша-қарақалпақша сөзлиги” (Ж.Есенов, Қ.Жәрімбетов пенен бирге) баспадан шығарып, қарақалпақ әдебиеттануындағы терминлердің қурамын толықтырып барды. Хәзирги күни жүргизилип атырған илимий изленислердің нәтийжесінде қарақалпақ әдебиеттануы терминологиялық базасының кеңейип барыуын есапқа алып, әдебиеттану атамаларының сөзлігін дүзиу мақсетке муўапық, деп есаплаймыз.

Дүнья жүзи әдебиеттануы илиминдеги хәзирги замандағы тенденцияларды есапқа ала отырып, миллий илимий ой-пикирдің белгили дәрежеде жанланыуына, жәхән илимий орайлары менен интеграцияласыуға хызмет етеуғын ис-илажларды (халық аралық симпозиумларды, конференцияларды хәм т.б.) шөлкемлестіриу миллий әдебиеттанудың келешегі ушын айрықша әхмийетке ийе бағдардың бири екенлигин атап өтиу тийис.

Әдебиеттың социалистлик догмалық искенжесинен қутылыуы миллий көркем сөз дәретиушилигинде өзгерислер хәм жаңаланыуды жүзеге келтирді. Көркем әдебиеттағы бундай жаңаланыу процесинің нәтийжеси ретінде “бір ўақытта өмир сүриуши көркем идеялардың, стильлердин, формалардың көптүрлилиги хәзирги заманның тәкирарланбас мәдений шәраятын пайда етеди. Онда жол тауып алыу ушын тек ғана талғам хәм эстетикалық тәжирийбе ғана емес, бәлки көркем шығармаларды бахалау хәм анализ жасауға мүмкиншилик беріуши теориялық концепцияларды билиу зәрур” [13. 4-б].

Хәзирги әдебиеттануы илиминде психоаналитикалық, структуралық, мифологиялық экзистенциаллық, герменевтикалық, психокритикалық,

семиотикалық, линвостатистикалық, синергетикалық, линвопоэтикалық, комплексли анализ, фенемологиялық хәм т.б. методлар бар [12].

Усы қатардағы методлар арасында көпшилик ўақытта жетекши орынды ийелейтуғын методлардың болыўы нызамлы кубылыс. Мысалы, К.Баршт тәрәпинен рус әдебияттаныўында ең жийи қолланылатуғын метод хәм илим тараўлары ретинде текст герменевтикасы, фольклористика, стилистика, қосықтаныў, салыстырмалы әдебияттаныў, морфологиялық әдебияттаныў, әдебияттаныўшылық биография, генетикалық әдебияттаныў, “жаңа сын”, экзистенциаль сын, психоаналитикалық метод (Фрейдше метод, Юнгианша метод), имманент анализ, структуралық-семиотикалық анализ, мифолого-этнографиялық әдебияттаныў, мәдений тарийхый метод, постструктурализм (деконструктивизм) [6. 16-24 бб] көрсетилген. Ю.Борев болса, көркем шығармаға жантасыў усылларынан рус әдебияттаныўында төмендегилерди атап өтеди: 1) социологиялық; 2) гносеологиялық; 3) тарийхый-мәдений; 4) салыстырмалы-тарийхый; 5) биографиялық; 6) дөретиўшилиқ-генетикалық; 7) онтологиялық [8. 47-66 бб].

Көрип турғанымыздай, әдебияттаныў методларының қолланылыўы жағдайы миллий әдебияттың спецификасына, раўажланыў өзгешелигине қарай өзине тән болған сыпатларға ийе.

Мысалы, өзбек илимпазы Б.Каримов әдебияттаныў методларын көркем сөз дөретиўшилиги материалына жантасыўына қарай үшке бөледі: 1. Көркем шығарма авторына тийисли методлар; 2. Әдебий текст хәм формаға тийисли методлар; 3. Заманағой өзбек әдебияттаныўына тән жетекши принциплер. Буннан тысқары, бул илимпаз өзбек әдебияты дереклерине тарийхый-биографиялық, тарийхый-функционал жантасыўдың қолланылғанын көрсетип өтеди [12].

Хәзирги қарақалпақ әдебияттаныўында салыстырмалы-типологиялық, салыстырмалы-тарийхый, структуралық, көркем-эстетикалық анализ методы қолланылады [20]. Егер де жәхән әдебияттаныў илиминдеги усы күнге шекем топланған бай тәжирийбени есапқа алсақ, қарақалпақ әдебияттаныўы миллий көркем сөз дөретиўшилигин илимий тийкарда үйрениўде меңгерип алыўы тийис болған методлар хәм жантасыўлардың баршылық екенлигине гүўа боламыз.

Жуўмақлап айтқанда, хәзирги заман қарақалпақ әдебияттаныўы ушын миллий көркем сөз дөретиўшилигин үйрениўде жәхән әдебияттаныўында ерисилген алдыңғы илимий тәжирийбелерге сүйениў мақсетке муўапық.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алламбергенова П. Традиции Мактумкули в каракалпакской литературе. – Нукус, 1999. – с. 20.

2. Ахметов С. Уллы Ыатандарлық урысқа шекемги дәўирде қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: ҚМБ, 1959. – Б. 124.; Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклері. – Нөкис: ҚМБ, 1961. – Б. 292.; Қарақалпақ совет поэзиясы (әдебий-сын изертлеў). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 404.

3. Академические школы в русском литературоведении. // Отв. ред. Николаев. – Москва: Наука, 1976. – с. 516.
4. Ахметов С. Эдебиаттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1972. – Б. 148.
5. Әбдиев А. Илимий фантастика мәселелери. – Нөкис, 2015. – Б. 96. – Б. 3.
6. Баршт К.А. Русское литературоведение XX века: Учебное пособие. В 2-х ч. Ч.1. – СПб: РГПУ им.А.И.Герцена, 1997. – с. 336., – с. 25.
7. Байниязов Қ., Байниязова Т. Бердақ шығармалары текстологиялық таллаўды талап етеди. // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы, №3 2008. – Б. 92-95.
8. Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. – Москва: Советский писатель, 1981. – с. 399 с., – с. 47-66.
9. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (X-XIX асрлар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б. 191.
10. Давлетов Б. Творческий путь поэта Казы Маулика (Жизнь и творчество, идейно-тематические и жанровые особенности лирики. Текстология). Автореферат дисс. ... канд. филол.наук. – Нукус, 2001. – с. 22.
11. Закирзянов А. Основные направления развития современного татарского литературоведения. (кон. XX – нач. XXI в.) – Казань: Ихлас, 2011. – с. 320.
12. «Замонавий адабиётшуносликнинг назарий-методологик асослари» модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. // Тузувчи: Б.Н.Каримов. – Тошкент, 2016.
<http://tdutau-markaz.uz/wp-content/uploads/Zamonaviyadabiyotshunoslikning-nazariy-metodologik-asoslari.pdf>
13. Иванов А.В. Учебное пособие по изучению литературоведческих методологий XX века (психоаналитическая критика, структурализм, структурно-семиотический метод, мифологическая критика). – Могилев, 1998. – с. 20., – с. 4.
14. Култышева О. Перспективы современного литературоведения. // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (г.Нижевартовск, 8 февраля 2013 года) / Отв. ред. А.В.Коричко. – Нижевартовск: Изд-во Нижеварт. гос. ун-та, 2013. Ч. III. – с. 187., – с.113.
15. Курамбаев К. Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур (на материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии). Автореферат ... доктора филол. наук. – Ашгабад: 1992. – с. 72.
16. Қурбанбаев Б. Бердақ ҳам өзбек әдебияты. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. – с. 164.
17. Каскабасов С.А. Краткая характеристика современного состояния тенденций развития, приоритетные направления мирового литературоведения. <http://nbilib.library.kz/elib/library.kz/journal/KASKABASOV.....20111..pdf>

18. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында социалистлик реализмнің пайда болуы және рауажланыуы хақында. // Кәруан басы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. – Б. 108., 19.
19. Калымбетов Б. Лирика Ажинияза (в аспекте поэтического мастерства). 1982.
20. Курамбаев К. Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур (на материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии). Автореферат ... доктора филол. наук. -Ашгабад: 1992. - 72 с., с.5; Досымбетова А. Шаўдирбой Сейитов лирикасида бадий шакл (анъанавий ва янги шакллар уйғунлиги, ифода усуллари, эркин шеърларнинг шаклий хусусиятлари) филол.фанл.номз.дисс. ... автореферати. Нукус, 2008. – 22 б., б.6.; Бекбергенова З. Қарақалпоқ романларида бадий нутқ поэтикаси (1980-2010). Филол. фанл. доктори (DSc) дисс. автореферати. Нукус, 2017, 76 б., б.9; Бегмуратова Г. Мустақиллик даври қарақалпоқ романларида фольклоризмлар. Филол. фанл. ... фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. Нукус, 2019, 52 б., б.9; Мамбетов К. Ибрайим Юсупов поэмаларининг жанрий хусусиятлари. Филол. фанл. ... фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. Нукус, 2019, 54 б., б.9; Дабылов П. Қарақалпоқ шеърлятида лирик кахрамон образининг яратилиш хусусиятлари (Т.Матмуратов ва К.Рахманов шеърляти мисолида). Филол. фанл. ... фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. Нукус, 2019, 54 б., б.9 ҳам т.б.
21. Лоскутникова М.Б. Русское литературоведение XVII-XIX веков: Истоки, развитие, формирование методологий: учеб. пособие / М.Б.Лоскутникова. – М.: Флинта, Наука, 2009. – с. 352.
22. Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат дис. ... докт. филол. наук. Нукус, 1993. – с. 38.
23. Максетова Ж. Поэтическое мастерство Ибрагима Юсупова. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992. – с. 20.
24. Нурмухамедов М. Влияние русской литературы на развитие каракалпакской литературы. Автореферат дисс. .. канд.филол.наук. – Москва, 1953. – с. 16.
25. Нурмухамедов М. Каракалпакская поэзия (краткий очерк). Ташкент: Фан, 1977. – с. 32.
26. Пахратдинов Д.Ю. И.Юсупов дәретиўшилигинде Шығыс классиклери дәстүрлери (әдебий байланыслар ҳам тәсирлер). Канд. дисс. автореф. – Нөкис, 2001. – с. 19.
27. Смагулов Ж. Қазақ әдебияттануы тарийхы. – Алматы: Қазақ университети, 1999.
28. Турдыбаев Қ. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011. – Б. 174.
29. Хамидова А. И.Юсупов творчествосы ҳам Европа әдебияты. (әдебий байланыслар ҳам әдебий тәсирлер мәселеси): канд.дисс. – Нөкис 1999. – с. 22.
30. Хайруллин Р.З. Проблемы изучения курса «Литература родственных (тюркских) народов» в вузе. // Вестник ТГГПУ 2009, №1 (16).

31. Юсупов И. Халық шайыры Аббаз Дабылов. Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы, №6, 1957.

32. <https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/adabiyotshunoslikning-yangi-bosqichi/?imlo=k>

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ ХӘМ ОНДА ӘПСАНА ЖАНРЫНЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Бекимбетов А.М.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қарақалпақ халық прозасы улыўма қарақалпақ фольклорында көп қатламлы, мазмуны, сюжетлик қатламы бойынша көп түрли хәм көркемлик дәрежеси хәр қыйлы болған жанрлардан ибарат халық дәретиўшилигиниң ири бөлеги есапланады.

Өзиниң хәзирги көринисине ийе болғанға дейин басқа халықлардың фольклорлық прозасы сыяқлы қарақалпақ халық прозасы да узақ даўам еткен, көп әсирлик эволюциялық жолды басып өткен. Яғный, оның қурамындағы жанрлар хәр қыйлы дәўирлерде пайда болған хәм сол дәўирдиң руўхый талабына бола, өз функциясына ийе болған. Бизиң илимий изертлеу объектимиз болған әпсана жанры миф хәм аңыз жанрлары арасындағы аралықты ийелеўши жанр болып, оның жанрлық белгилерин, функциясын, образлар, сюжетлер, мотивлер системасын белгилеўде оның миф хәм аңыз бенен уасалық хәм өзгешелик тәреплерин анықлаў талап етиледі.

Әпсана хәм миф. Илимде миф ҳаққындағы түсиник пайда болған дәўирлерден баслап, алымлар арасында оның мәниси, инсаният тарийхында тутқан орны, жәмийетлик функциясы ҳаққында хәр қыйлы қарасларды өзине қамтыған бағдарлар жүзеге келген. Мифтиң фольклор, соның ишинде халық прозасы жанрлары менен байланыслары ҳаққындағы мәселе елеге шекем дүнъя жүзлик фольклортаныў илиминиң тийкарғы мәселелериниң бири есапланады. Миф хәм оның фольклорлық проза жанрларының қәлиплесиўиндеги орны мәселесинде де фольклортаныў илиминиң жетекши алымлары тәрәпинен пикирлер билдирилген хәм илимий изертлеўлер алып барылған (О.М.Фрейденберг, Е.М.Мелетинский, К.В.Чистов, Топоров, Б.Саримсоқов, М.Жўраев. С.Қасқабасов хәм т.б). Мифтиң фольклорға қатнасы ҳаққында алымлар арасында тийкарынан еки көзқарас қәлиплескен болып, олардың бириншиси, мифти фольклор жанры сыпатында қараса, екіншиси, оны инсаният жәмийетиниң раўажланыўының ең әййемги дәўирлеринде дәслепки адамлардың дүнъя танымының ең алғашқы формасы сыпатында қарайды. Бул көзқараслар фольклортаныў тараўында ири жетискенликлерге ерискен рус хәм түркий тиллес халықлар фольклортаныў илиминде пайда болған илимий изертлеўлерге де тән. Мәселен, Б.Саримсақов: «Фольклордаги миф у ёки бу халқ мифологиясининг заррачаси, заррачаси бўлганда ҳам түрли хил диффузион ўзгаришларни ўз бошидан кечирган заррачаси холос, миф фольклор жанри эмас. Унинг диффузияга учраши эса бевосита афсона, эртак, эпос каби жанрлар учун кенг

имкониятлар беради», - деген пикирди айтады [7. – Б. 104-105]. Қазақ фольклортаныушысы С.Қасқабасов мифти «қалдық халында сақланып қалған миф жанры» деп, оны халық прозасының бір жанры сыпатында қарайды [3. – С. 73-110].

Рус алымы В.Мелетинский өзінің белгили «Миф поэтикасы» мийнетінде мифтиң функцияналлығы, эволюциясы, формалары, структурасы, семантикасы хаққында илимий тийкарланған дәлиллерди келтириу менен бирге мифтиң фольклордың соның арасында халық прозасының қәлиплесиудеги орны хаққындағы мәселеге де әхмийет бере отырып: «мифологиялық ойлаудың таза химиялық халда ушраспау фактиниң өзи оның инсаният мәдениаты тарийхының «синкретик» фазасы менен генетик байланысының барлығын тастыйықлау менен бирге, практикада мифологияның хәмме ўақытта да мифологиялық гүрриң формасында келе бермейтуғынлығын айта келип, оның ритуалдағы хәрекет көринисіндеги эксплицитлик хәм әпсана, ертек, аңыз формасындағы сөз арқалы сыпатланатуғын имплицитлик формаларын» келтирип өтеди [6. – С. 167, 172]. Алымның бул пикиринен мифтиң өзинен кейинги пайда болған мәдениаттың хәр түрли тараулары қатарында фольклорлық жанрлардың да қәлиплесиуине тийкар жаратқанын хәм мифлик дәўирдиң парадигмаларының оннан кейинги басқыш яғный тарийхый басқышта қәлиплескен жанр әпсана ушын да сюжет, образлар, қараслар арсеналы болғанлығын аңлау мүмкин.

Мифтиң ең дәслепки көзқараслар формасында жүзеге келген түри менен оның үлги формасы арасындағы өзгешелигин О.М.Фрейденберг грек мифологиясы мысалында ашып береді. Алымның айтыуынша: «Объективлестирілген миф – бул наррация (гүрриң – А.Б): Наррация - бул түсиндириуши миф. Бирақ, миф хәмме нәрсе – ойлау, зат, хәрекет, жанзат, сөз, қулласы, ол дүньяны таныудың бирден-бир формасы болған. Наррация белгили бир нәрсе «хаққында» гүрриң, ал мифтиң өзи емес. Дурыс, наррацияда мифте болған бар инвентарь сақланып қалған. Бирақ, бул жерде олар персонаж, сценарий, сюжетке айланған болып, ол енди инсанның тәбияттан, оны қоршаған орталықтан бөлекленбеген халаты емес, ал өзін қоршаған орталық хаққында реал пикир жүрите баслаған дәўирге туўра келеди» [8. – С. 227]. Буннан сол нәрсе аян, Фрейденберг жанр хәм сюжеттиң инсаният жәмийетінде түсиник (понятийность) элементиниң пайда болыу дәўири менен байланыстырады. Яғный, фольклорлық жанр хәм сюжетлердиң дәслепки қәлиплесиу дәўири инсанның әлемди түсинип, аңлап, өзін тәбияттан ажыратып қарай баслаған ўақытта жүзеге келген. Бул көзқарас өзбек фольклортаныушысы М.Жұраевтың «Мифтиң туўрыдан-туўры әпсанаға айланбай, яғный оның инкары сыпатында жүзеге келгенлиги, сондай-ақ бул орында әпсананың жүзеге келиуінде тийкарғы дәрек – турмыслық ўақыялық екенлиги» хаққындағы пикири менен үнлес [2. – Б. 14]. Және илимпаз: «Миф пенен әпсана тәбият хәм жәмийет турмысы менен байланысly пайда болған көзқараслардың мәнисин түсининдириу мақсетінде жаратылған. Олардың екеуи де алғашқы адам санасында пайда болған фантастик қарастың нәтийжеси болып, бул социаллық санасы

көриниси мифте тәбият хақында қәдимий мағлыұмат, ал әпсанада болса морал-эстетик қарасларды тийкарлайтуғын қыялый тоқыма көринисинде болады. Мифтеги сыяқлы әпсаналарда да анаұ ямаса мынау зат ямаса хәдийсениң жағдайы (халаты) хақында мағлыұмат, яғный этиологиялық жуұмақ бар болады»-деп келтиреди [2. – Б. 14-15].

Әпсана хәм аңыз. Халық прозасында бар болған жанрларды бир-биринен айырыұда қолланылатуғын бас критериялардың бири бул – текстин шынлыққа қатнасы. Әдетте бир бирине уқсас темалар, усы теманы ашып бериұде уқсас усылларға ийе, усы белгилери менен бир топарға биригиуши текстлер, басқа усындай қәсийетке ийе болған топардағы текстлерден шынлықты сәўлелендириұде өзине тән өзгешеликке ийе болады. Рус фольклортаныушысы К.В.Чистов парсы хәм түркий тиллес халықлардың фольклорында «әпсана» жанрының рус фольклорындағы эквиваленти болған «легенда» жанры анықламасын кеңейтип, бул жанрдың тийкарында «вымысел», яғный «тоқыма» жатады деп легенданың функциясын кеңейтип легендалар «халық хәрекетин стимулластырады, шөлкемлестириуши роль ойнайды, олардың сиясый хәм эмоциялық концепциясы болады, буның менен ол халыққа унамлы ямаса унамсыз тәсир етеди, себеби, легенда шынлық пенен тиккелей байланысқа ийе» [9. – С. 233]-деп келтиреди. Соның менен бирге К.В.Чистов Россияда XVII-XIX әсирлерде жүз берген сиясый ўақыяларда рус социал утопиясының ески, халық арасында өмир сүрген «халық қорғаушысы» хақындағы легенданың қайта жанланыу хәдийсеси тийкарында легенда «атқарыушылар тәрәпинен бурын болған, хәм кейин де даўам етип атырған деп қабыл етилген ўақыя хәм кубылыслар хақында да сөз етеди» деп келтиреди [9. – С. 335]. К.В.Чистовтың бул пикири белгили дәрежеде «Жийдели байсын», «Халықты бахытлы заманға жеткеретуғын ел басшысы» хақындағы ескидеги қарақалпақ социал-утопиялық легендалары ушын характерли. Ал, аңызлардың усындай типтеги әпсаналардан парқы олар бурын ямаса жақынырақ дәўирлерде анық болып өткен ўақыяларды сөз етеди хәм сөз етилген ўақыя даўамлы емес, яғный олар ўақыяны тоқыма елегинен өткермей жылнамалар сыяқлы сол ҳалында бир мәртебе қайд етеди. Бир сөз бенен айтқанда аңызлар халық тарийхында жүз берген ўақыяның халық көзқарасындағы әдебий варианты сыпатында жүзеге келеди. Қарақалпақ аңызының шынлықты өзінде сәўлелендириұдеги усы тәбияты тарийхий фактты илимий аспектте изертлеұде ең баслы дәреклер қатарында қаралыуына да өз тәсирин тийгизгени тосыннан емес. Г.А.Левинтонның пикири бойынша, «әпсана көпшилик жағдайда муқаддес тарийх персонажлары яғный, диний персонажлар (мәселен, христиан, ислам әўлийелери, инжил персонажлары) ал, аңызлар (преданиелер) аңызлар – адамзат, жәмийет тарийхы менен байланысады хәм аңыз ушын кәрамат баслы орынды тутпайды» [4.]. Г.А.Левинтонның бул пикириндеги аңызлардың адамзат, жәмийет тарийхы менен байланысшылығы хақындағы пикири қарақалпақ аңызлары ушын да характерли. Бирақ, әпсаналарда диний персонажлардың бул жанрдың образлар системасында басым бөлекти тутатуғынлығы хақындағы пикири қарақалпақ әпсана жанры образлар

системасы үшін оншелли характерли емес. Қарақалпақ әпсаналары образлар системасында ислам дини, ямаса усы дин арқалы инжилге байланыслы персонажлар курамы, мәселен, исламға дейинги тотемизм, анимизм, магия сыяклы ески исенимлер тийкарында қәлиплескен хәм кейин ала трансформацияға ушыраған персонажлар топары да басым орынды ийелейди.

Рус легендаларының жанрлық тәбиятын белгили дәрежеде изертлеген К.В.Чистов, В.К.Соколова, Б.Н.Путиловлар әпсаналарда «кәрамат» (чудо) тийкар салыўшы орынды ийелейди хәм оның сюжети усы кәрамат этирапында курылады. Усы көзқарасты басшылыққа алған А.П.Липатова «кәрамат»ты әпсананың концепти, ал «тарийх»ты аңыздың концепти сыпатында қарайды [5. – С. 47]. Бул шегараны белгилеў үшін алым лингвистикадағы «факт» хәм «событие» (ўақыя, хәдийсе) сөзлеринен пайдаланады. Бизге белгили, факт хәмме ўақыт тарийх тийкарында турады, ал кәрамат тарийхий процессти ғайры тәбийилик, тоқыма қабығына орап сәўлелендиреди. А.П.Липатова усы еки жанр арасындағы олардың шынлықты сәўлелендириў усылын төмедеги формула арқалы анық көрсетип береди: «тарийх», «факт», «итималлық» - әпсана = «кәрамат», «хәдийсе, ўақыя» «тоқыма» - «әпсана» [5. – С. 48-49].

Миллий фольклортаныў илиминде, соның ишинде әпсана менен аңыз, миф пенен әпсана арасындағы жанрлық шегараны усы жанрлардың шынлықты сәўлелендириўдеги өзгешеликлерин есапқа алмаўшылық анаў ямаса мынаў фольклорлық тексттиң қайсы жанрға тийислилигин анықлаўда көплеген шәлкесликті келтирип шығарғаны белгили. Мысалы, қарақалпақ фольклортаныў тарийхы бойынша илимий изертлеўлер алып барған алымлардың көпшилиги XIV-XV әсирлердің тарийхий тулғалары болған Жийренше шешен, Асан қайғы, Жәнибек хан, сондай-ақ қарақалпақлардың XVIII хәм XIX әсирлердеги тарийхының ири тулғалары болған Маман бий, Ерназар алакөз, Айдос бий, Өмирбек лаққы хаққындағы әңгимелерди де әпсаналар қатарына киргизеди. Алымлардың, бул жерде бизиң пикиримизше, аңыздың тарийхий шынлықты өзінде сәўлелендириўдеги әпсанадан өзгешелигин есапқа алмаўынан, ал бул өз гезегинде қарақалпақ аўызеки әдебиятында бар болған прозалық текстлерди жанрларға айырыўда белгили дәрежеде қәтеликлерге жол ашып бергенлиги мәлим. Дурыс, аңыз тиккелей тарийхий факттиң өзи деген пикирден аўлақпыз. Деген менен ондағы анықлық әпсанадағы тарийхийлық дәрежеси менен салыстырғанда белгили дәрежеде тарийхий шынлыққа жақын.

А.П.Липатова әпсаналардың тексттиң қәлиплесиў механизмлерин анықлай отырып, модаллықтың яғный атқарыўшының баян етилип атырған ўақыя ямаса хәдийсеге қатнасын ертеклик емес проза жанрының текстиниң тийкаргы жанрлық белгиси сыпатында қарайды. Объективлик шынлықтың әпсана менен аңызда сәўлеленген ўақыяның мүмкинлик хәм анықлық арқалы өткен модаллығы бул еки жанрды айырыўшы белги есапланады. Изертлеўши әпсана хәм аңызда сөз етилген ўақыяның тыңлаўшы тәрeпинен шынлық

сыпатында қабыл етилетуғынлығын, бірақ эпсанадағы хәдийсе менен ұақыя реал емес, тоқыма сыпатында баҳаланатуғынлығын ескертип өтеди.

Бизге белгили, фольклорлық тексттиң жасауы тиккелей айтыушыға байланысly, себеби, тексттиң бир адамнан екінши адамға жетиуи, бир әуладтан екінши әуладқа берилиуи усы айтыушы тәрeпинен әмелге асырылады. Айтыушы тексти «шынлық» ямаса «шынлық емес» ұақыя сыпатында айтыу еркинлигине ийе. Усы жағдай тексттиң қайсы жанрға тийисли екенлигин анықлап береди. Бул жағдайда эпсана ушын «анық емеслик», ал аңыз ушын «анықлық» жанр пайда етиушилик белгилер болып хызмет етеди. Ертеклик емес халық прозасының изертлеушилери бир аңыздың информативлик, яғный хабар бериушилик функциясын мойындайды. Олардың хәммесиниң бул хәкқындағы пикирлери В.П.Аникинниң «...аңыз – болып өткен қандайда бир реал ұақыя, фактке түсиник береди, ямаса оған анықлық киритеди» деген анықламасына сәйкес келеди [1. – С. 6-19]. А.П.Липатова К.В.Чистовтың биз жоқарыда келтирип өткен «эпсананың идеялогиялық функциясы» хәкқындағы пикирин бул жанрдың «перформативлик», яғный реал ұақыя ямаса хәдийсени өзгертип сәулелендириуи тәбияты менен байланыстырады [5. – С. 69].

Шынында да эпсана реаллық пенен өз-ара байланысқа түсер екен, оны өз жанрлық тәбиятынан келип шыққан халда өзгертеди, трансформациялайды. Сонлықтан, шынлықты қайта конструкциялау функциясы эпсана жанрына тән функция есапланады. Ол усы функциясы менен фольклордың басқа баянлаушы характерге ийе прозалық жанрларынан айрылып турады.

Улыұма айтқанда бап бойынша жоқарыда исленген илимий шолыұлар төмендеги жуұмақлар жасау имканын береди:

1. Қарақалпақ халық эпсаналары хәкқында илимий изертлеулерди үш басқысқа бөлип үйренсек болады:

Биринши басқыш: XIX әсирдиң басларынан баслап XX әсирдиң отызыншы жыллары жазылған мийнетлерден табамыз. Бул дәуирде аңыз, эпсаналар ертеклиер менен бирге жыйналды және изертленди.

Екинши басқыш: XX әсирдиң екінши ярымынан баслап ертеклиерден аңыз, эпсаналар бөлип алып, өз алдына топламлары шығарыла баслады. Усы дәуирде шыққан оқыұлықларда эпсана, аңыз, легенда жанрлары хәкқында илимий пикирлер басылды (Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожурова, Ә.Тәжимуратов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров).

Үшинши басқыш: XX әсирдиң 1990-жыллары, XXI әсирдиң басында қарақалпақ аңыз, эпсаналары классификация етилип, оның теориялық анықламасы берилди, оны басқа халық прозасының жанрларынан бөлип алып қарау жұмыслары жарық көрди.

2. Улыұма қарақалпақ фолькортаныу илиминде халық прозасы жанрлары хәм оның жанрлық қурамын белгилеуде бираз шатас пикирлердиң келип шығыуы бизиңше, белгили бир жанр атамасын билдириуи «легенда» сөзиниң келип кириуине байланысly. Қарақалпақ тилине сондай-ақ, басқа да түркий тиллес халықларына жанр атамасы сыпатында рус тилинен, рус

фольклортаныў илиминен кирген бул атама сол тиллерде усы жанрдың эквивалент атамасы «эпсана» сөзиниң бар болыўына қарамастан қабыл етилген. Нәтийжеде узақ ўақытлар даўамында мәселен, қарақалпақ фольклортаныўында усы термин менен аталыўшы жанр қурамына кириўши аўызеки шығармаларды белгилеў бираз қыйыншылық туўдырған. Илимпазлар легенданы эпсанадан айырып қарап оған басқа жанрлар есабынан бирқанша аўызеки дәретпелер үлгилерин киргизеди. Бул өз гезегинде халық прозасының басқа мәселен, усы терминниң қарақалпақ хәм басқа түркий тиллердеги эквиваленти эпсана жанры сондай-ақ, аңыз жанрының жанрлық белгилериниң бираз тарайыўына алып келеди.

3. Мифтиң жанр ямаса алғашқы инсаният жәмийеттиниң өзін қоршаған орталық ҳаққындағы көзқарасларын изшил баянлаўшы қараслар системасы екенлигинен тысқары сол нәрсе анық, эпсана мифтен кейинги дәўирлик басқыштың, яғный көркем дәретиўшиликтиң ең биринши жүзеге келген, соның менен бирге мифке ең жақын, оннан эпсана жанрының қәлиплесиўинде тирек болған қараслар, образлар, сюжетлер, мотивлер системасын қабыл етип алып, өзиниң жанрлық талаплары тийкарында интерпретациялаған жанр екенлиги илимий жақтан дәлилленди.

4. Эпсананың реаллыққа тәсир ете алыў уқыплылығы оған перформативлик функция жүклеўге имканият береді. Эпсана, бир сөз бенен айтқанда, реаллыққа тәсир ете алады, сол реаллықтың орнын басқа, соған эквивалент реаллық пенен алмастырады. Эпсана өзиниң усы өзгерте алыўшылық қәсийетин жоғалтқан ўақытта, яғный белгили бир дәўирлик басқышта эпсанаға айланады.

5. Халық прозасында эпсана менен аңызды айырыўда қолланылатуғын предметлик-тематикалық критериялар ең тийкарғы есапланады. Басым көпилик дин хәм карамат ҳаққында сөз етилетуғын текстлер тийкарынан эпсана жанрына киритиледи. Буннан келип шығатуғын жуўмақ, баянланылған текстте ғайрытәбийлик шынлықтан үстем болса, текст эпсанаға, ал егер тарийхый ҳақыйқатлық алдыңғы орында турса бул текст аңызға тийисли.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах устной народной прозы //Русский фольклор. Вып. 13. Русская устная проза. – М.: Наука. 1972. – С. 6-19

2. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари //Филология фанлари д-ри илмий даражасини...дисс. автореф. – Тошкент. 1996. – Б. 14.

3. Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алмата. 1990. – С. 73-110.

4. Левинтон Г.А. Легенды и мифы //Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. – М., 2000.; Большая Российская энциклопедия; ОЛИМП. Т. 2. – С. 45-47.

5. Липатова А. П. Местные легенды: механизмы текстообразования //дис...канд...филол...наук. – Ульяновск. 2008. – С. 47.
6. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – Москва. 2000. – С. 167, 172.
7. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент. 1981. – Б. 104-105.
8. Фрейденберг О.М. Миф литература древности. – М., 1978. – С. 227.
9. Чистов К. В. Русские народные социально-утопические легенды XVII-XIX вв. – М.: Наука. 1967. – С 233.

ПАЙҒАМБАРЛАР ҲАМ ӘҶЛИЙЕЛЕР ҲАҚҚЫНДА ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫ

Бекимбетов А.М.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Көпшилик халықлар сыяқлы қарақалпақ диний фольклорына дәрек әпсаналардың басым бөлегин пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналар курайды. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған пайғамбарлардың өмири, ислам динин ендириу бойынша ислеген халық тили менен айтқанда ибратлы ислери ҳаққындағы әпсаналарға исленген илимий изертлеулер олардың қарақалпақлар арасында таралуы дәреги тийкарынан ислам динине байланыслы диний әдебиятлардан ибарат екенлигин көрсетеди. Қарақалпақ диний фольклорындағы пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналардың көпшилиги өзлериниң дәслепки дәреклериндеги тийкаргы сюжетлик схеманы сақлап қалған болса да олар жергиликли халықтың дүнья танымына бейимлесип, белгили дәрежеде трансформацияға ушырағанлығы себепли оларды дәслепки нускалардың вариантлары сыпатында қарап, қарақалпақ фольклорының мүлки сыпатында қабыл етиуге болады.

Қарақалпақ диний әпсаналары комплексиндеги Адам ата ҳаққындағы әпсаналарына ислеген илимий изертлеуимиз тийкарынан олардың қәлиплесиу тийкары диний әдебиятлар («Қуран», «Инжил», «Қыссасул анбия»лар) екенлигин көрсетеди. Дүньяның басқа халықлары сыяқлы қарақалпақлар да өзлериниң генеологиясын Адам ата менен байланыстырады ҳәм мусылманлық көзқарастан оны дүньяға келген биринши адам ҳәм Алла тәрәпинен инсанлар арасына жиберилген биринши пайғамбар сыпатында қабыл еткен. Адам ата ҳаққындағы қарақалпақ диний әпсаналары арасында халық арасынан жазып алынған «Адам ата ҳәм Ҳауа ене», «Адам ата менен Ҳауа енениң бейиштен қууылыуы», «Кийели Қаратас» әпсаналары илимий көзқарастан қарақалпақлардың бул диний персонажға қатнасы ҳаққында белгили дәрежеде мағлыұмат бере алатуғын қунлылыққа ийе әпсаналық дәрек есапланып, қалғанлары усы әпсаналардың вариантлары есапланады.

«Адам ата ҳәм Ҳауа енениң бейиштен қууылыуы», «Кийели қаратас» [7. – Б. 25] әпсаналары өзлериниң мазмуны бойынша ислам ҳәм христиан динине дәрек диний әдебиятларда сөз етилген олардың бейиштен қууылыуына байланыслы болған диний сюжетти тәкирарлайды. Сондай-ақ, әпсананың қарақалпақ версиясы белгили дәрежеде өзине тән өзгешеликке

ийе. Мусылман дәреклеринде «Адам жерге қуыылғанда аспаннан Аден, басқа дәреклерде Цейлонға, ал Ғауа ене Джидда қаласына түседі» [11. – С. 35]. Қарақалпақ әпсанасында Адам ата бир тауға, ал Ғауа ене теңиз бойына түседі хәм олар бирин-бири 200 жыл дауамында излеп жүреді. Аллатаала Адам атаның тәубеге келиуі ушын ислеген сыйыныулары хәм ибадатхана сорауына байланыслы оған периштелери арқалы ақ шатыр қурып береді. Адам ата өлгеннен кейин шатыр қайтадан аспанға алып кетилип, орнына Мөкке қаласы тикленеді.

Мусылман дәреклеринде Аллатаала Адам ата менен бирге иләхий Қара тасты да Каабаны тиклеуі ушын таслайды. Әпсананың қарақалпақ версиясы Қара тас уақыясын қосымша деталлар менен байытылған. Онда сөз етилиуінше: «Қара тас Адам ата хәм Ғауа ене менен аспаннан түскенде топан суудан қалған уймаға түсип кетип, оны Жабрайыл периште алып шыққан. Усы әпсананың басқа вариантында «Аллатаала Адам атаны жерге таслағанда оған қоса өзи жақсы көрмейтуғын, гүнә ислеген периштесин де қосып жиберген хәм ол жерге тасланғаннан кейин тасқа айланған. Аллатаала тасты жерге таслағанда ол ақ реңде болған, гүнакар бенделер оны усылай бергеннен кейин ол қарайып кеткен» [2]. Адам ата хаққындағы қарақалпақ әпсаналары циклине кириуіши «Адам ата хәм Ғауа ене» [7. – Б. 24] әпсанасы Адам ата хәм Ғауа енениң жаратылыуы хаққындағы мусылман хәм христиан традициясындағы дәстүрий сюжеттиң қарақалпақша интерпретациясы үлгисин береді. Онда сөз етилиуінше, дүньяда ҳеш тиришилик жоқ екен. Буннан иши пискен Тәңри Адам атаны жаратыпты. Адам ата ҳеш нәрсеге қызықпай жүре берипти. «Бул болмайды екен»-деп Тәңри оның қасына ермек ушын Ғауа енени жаратыпты. Ғауа ене Адам атадан бир ул, бир қызды дүньяға келтирипти. Ғауа ене оң емшегин улына, ал шеп емшегин қызына емдиреди хәм оларды ерли-зайыплы сыпатында бир-бирине қосып, жер бетинде тиришилик басланыпты. Әпсанада Адам ата менен Ғауа ене Аллатаала тәрәпинен емес, ал улыума түркий тиллес халықлардың ең әйемги анимистлик қараслары тийкарында жүзеге келген жер-аспан дүньясы, адамлардың өмири, тәғдирин белгилеуіши әлем хуқимдары Тәңри тәрәпинен жаратылады. Көшилик исламды қабыл еткен түркий тиллес халықларда Тәңри, Аллатаала бир түсиникти инсанды жаратыушы күш сыпатында қаралса да, әпсанада ески тәңиризм хәм оның тийкарғы фигурасы Тәңриниң де функциясы айқынырақ көринеді. Әпсанада Адам ата менен Ғауа енениң гүнә етип, бейиштен қууылыуы мотивлериниң ушыраспауы әпсананың түркий тиллес халықлардың исламға дейинги тәңри менен байланыслы диний түсиниклери басым орталықта жүзеге келгенлигин дәлиллейди. Ғауа енениң Қуран хәм Инжилде сөз етилмеген тууылған ул хәм қыз перзентлерин алжастырмай оң емшеги менен улын, ал шеп емшеги менен қызын емизіу мотиви қарақалпақларға тән болған экзогамиялық (бир руудан үйленбеу) неке хаққындағы қарасларын сәулеледирген.

Қарақалпақлар арасында Ибраһимди көбинесе Мухаммед пайғамбардың сахабасы, ал гейбир информаторлар оны пайғамбар сыпатында да атап өтеді. Қуранда келтирилген мағлыұматлар бойынша ол Аллатааланы

бириншилерден болып тән алған хәм басқаларды оған қуллық етиўге үндеген, баласы Исмайыл екеўи Каабаны тиклеген инсан сыпатында ислам идеологиясында орын алған. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған «Ибраҳим саҳабаның баласы Исмайылды қурбанлыққа бериўи» [8. – Б. 55] эпсанасы Ибраҳым саҳаба ҳаққындағы қарақалпақлар арасында таралған эпсаналардың ең тийкарғысы болып, қалғанлары усы тийкарғы эпсананың вариантлары есапланады. Қарақалпақлар арасына таралған келип шығыў дәректери ислам динине дәрек әдебиятларға барып тақалатуғын эпсаналарға исленген анализлер халық арасында Ибраҳим саҳаба ҳаққында тийкарынан келип шығыў дәреги Қуранға байланыслы жоқарыдағы эпсананың кең түрде таралғанын көрсетеди.

Қарақалпақлар арасында таралған «Ибраҳимниң дүнъяға келиўи» [6. – Б. 175] эпсанасы улыўма мазмуны бойынша қуран вариантын қайталайды соның менен бирге оннан өзине тән миллий колорити хәм қосымша деталлар менен өзгешеленип турады. Эпсананың қуран вариантында Исмайыл әкеси Ибраҳим, анасы Хаджар менен Арабияға келип, әкеси оны жасаў ушын өзлери тиклеген каабаның қасында қалдырып кетеди. Қарақалпақ версияда ўақыялар бираз өзгеше түс алған болып, онда эпсана бийперзент Ибраҳимниң егер ол перзентли болса, перзентин Алланың жолына қурбан етиў ўәдесинен басланады. Ол киши ҳаялын желмаяға миндирип, хызметкерине ҳаялды желмаяның тоқтаған жерине түсирип келиўин буйырады. Арадан төрт күн өткеннен кейин желмая бир саҳрада тоқтап, ҳаял сол жерде көз жарады. Ҳаял туўылған баланың атын Исмайыл деп қояды. Алланың қудирети менен бала тепкен жерден суў шығып, ол анасы менен сол жерде жасай береді. Ол жети жасқа шыққанда ғана хабары әкесине жетеди.

Эпсананың қарақалпақ версиясы ең алды менен әсиресе түркий-монгол эпосына тән иләхый күшлерден перзент сорап алыў хәм перзенттиң өз әкесинен айра түсип, оны излеўи мотивлериниң орын алыўы менен парықланады.

Генезиси христиан хәм иудаизмге барып тақалатуғын хәм қарақалпақларға ислам дини хәм оған дәрек әдебиятлар арқалы таралған пайғамбар Нуў пайғамбар исми менен белгили диний персонаж есапланады. Қуранда ол «Алланың жердеги елшиси» (26:107), Алла оны өзиниң сүрелерин мойынламаған, гүнакар адамлар арасына оларды мусылман етиў ушын жибереди (71-сүре. «Нух»). Аллатаала өзи жаратқан гүнәкар бенделерди жазалаў ушын топан суўын жиберип, усы қырғыннан аман қалыў ушын Нуў пайғамбарға кеме соғыўды буйырады (11:42; 23:27). Қуранда қәлиплесип, ислам динин қабыл еткен халықлар арасында бул сюжет кең тарқалып, жергиликли фольклорлық традицияларда өзине тән миллий интерпретацияларға ийе болады. Қарақалпақлар арасында да жоқарыдағы сюжет кең таралған болып, оның бир неше вариантлары халық арасынан жазып алынған. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған бир эпсана тексти бойынша: Нуў пайғамбардың кемеси топан суўы басқан дүнъяны гезип жүрип, ақыры Арал теңизинде тоқтаған хәм оның ишиндеги жуп-жуптан

кемеге алынған хайуанатлар хәм адамлар усы жерде кемеден түсип, кейинги тиришиликти даўам еттирген [3]. Нуў пайғамбардың топан суўы хәм оның кеме соғыуына байланыслы дәстүрли мотивлердің өзине тән қарақалпақша интерпретациясы көлеми бойынша кең хәм мазмуны бойынша өзине тән өзгешеликке ийе «Топан суўы» эпсанасында өз көринисин тапқан [6. – Б. 175].

Арал теңизи жағасын мекан еткен, тийкарынан қарақалпақлардың қоңырат арысына кириўши хәм бир ўақытлары турмыс тәризи балықшылық пенен байланыслы болған урыўлар арасында Убби менен бир қатарда Нуў пайғамбарда кемешилер менен балықшылардың пири сыпатында танылған [15. – С. 194]. Автор тәрәпинен ата-бабасы бир ўақытлары Арал теңизи бойында жасаған 79 жастағы Қ.Нуратдиновтан жазып алынған эпсанада Нуў пайғамбардың балықшылардың пири сыпатындағы функциясы белгили дәрежеде анық сәўлеленген. Эпсанада балықшылар балық аўлаў ушын теңизге шыққанда бирден теңизде даўыл турып, балықшылар минген сал даўылдың күши менен шайқала баслайды. Сонда балықшылар салдың үстинде диз шөгинип отырып, Нуў пайғамбардан аманлық сорай баслайды. Бир майданнан кейин, сал тезлик пенен қурғаққа қарай жүзип баратырған қусайды. Балықшылар басларын көтерип қараса, думан арасынан басы аспанға тийетуғын бир ақ сақаллы адам салды жибинен тартып кетип баратырған екен. Олар сонда биринши мәртебе Нуў пайғамбарды өз көзлери менен көрген екен [4].

Қарақалпақлар арасынынан жазып алынған «Бийбимәрьям хәм Ийса пағамбар», «Ийса пайғамбардың қамалыўы» [6. – Б. 175] эпсаналары Ийса пайғамбар ҳаққындағы қуран концепциясы менен сәйкес, соның менен бирге белгили дәрежеде өзгешеликлерге де ийе. «Бийбимәрьям хәм Ийса пайғамбар» эпсанасында Қурандағы сыяқлы Ийса аллатааланың күдирети менен анасы Бийбимәрьямнан некесиз туўылып, жаслайынан иләхий күшке ийе болады: дуўа менен кеселлерди емлейди, өлини тирилтеди, жанлы мақлуқатлардың тилин биледи. Бир күни Әзрейил Мәрьямның «балам келсин» дегенине қарамай оның жанын алады. Ийса келсе, периштелер оны ақ жаўып, кепинлеп жерлеген екен. Сонда Ийса Аллатааладан анасын көрсетиўди сорапты. Аллаталаның күдирети менен гөр жарылып, Ийса анасын көрипти. Сонда ансы оған: «Малға кеўил бөлмегил, ҳақ буйрығын қоймағыл» деп нәсият еткен қусайды. Екинши эпсанада Ийса пайғамбардың душпанлар тәрәпинен қамалыўы хәм оның Жабрайыл периште тәрәпинен қутқарылыў ўақыясы сөз етиледи. Соңғы эпсана Қуран сондай-ақ, Инжилге де тән емес сюжет болып, оны Ийса пайғамбар тулғасын идеалластырыў ҳаққындағы ислам идеологиясының халық фантазиясына тәсири нәтийжесиниң жемиси, халықлық концепция сыпатында қараўға болады. Бул эпсананың түркий тиллес халықлар орталығында қәлиплескенлигин эпсананың Насриддин Рабғузийдың «Қысаси Рабғузи» шығармасында келтирилиўи дәлил бола алады. Бул эпсана сол түркий тиллес халықлар арасында қәлиплесен эпсананың қарақалпақлар орталығында интерпретацияланған версиясы есапланады. Қарақалпақлар арасында

таралған әпсаналар Ийса пайғамбарды аллатаала жолында өзін қурбан етиўге таяр, ҳақыйқый мөмин мусылман, пухара халықтың жанашыры сыпатында билгенлигин көрсетеди.

Ислам дини хәм мусылман мәмлекетшилигине тийкар салған тарийхый шахс Мухаммед пайғамбар (570-632) өз искерлигин исламды монетеистлик дин сыпатында қәлиплестириўге хәм өзін басқалар киби инсан, оннан кәрамат күтпеў кереклиги, оның тек Алланың «хабаршысы», «жақтылық бериўши шырақ» (33: 44-45) екенлиги ҳаққында мәлим етиўине қарамастан, ислам дини қабыл етилген аймақларда диний культлер тәсиринде оның мифлестирилген, иләхий күшке ийе пайғамбар сыпатындағы образы жүзеге келеди.

Мухаммед пайғамбар ҳаққындағы әпсаналарды мазмуны бойынша тиккелей ислам динине байланыслы жазба хәм аўызеки дереклер тийкарында пайда болған хәм исламға дейинги әййемги диний исенимлердин тийкарында дөреген, анығырағы Мухаммед пайғамбар ҳаққында халық фантазиясы жемиси сыпатындағы дөрелген әпсаналар сыпатында көриўимизге болады.

Қарақалпақлар арасында, әсиресе олардың диний орталығында ең көп тилге алынатуғын әпсаналардың бири бул «Мухаммед пайғамбардың аршқа барыўы» [7. – Б. 17-19] әпсанасы. Бул әпсана улыўма мусылман традициясында Мухаммед пайғамбарды кәрамат көрсететиўши, иләхий күшке ийе шахс сыпатында қабыл етиўге тийкар салған дәслепки диний сюжетлердин бири болып, ол Қурандағы Мухаммед пайғамбардың «түңги саяхатлары» (көриң: Исра17:1) сүресине байланыслы келип шыққан болып, кейин ислам динин қабыл еткен халықлардың диний дәстүрлеринде хәр қыйлы версияларда өз көринисин таба баслаған.

Бул сюжеттин қарақалпақша версиясындағы ўақыялар барысы оның улыўма мусылман традициясындағы көриниси менен дерлик уқсас. Мухаммед әпсанада Жабрайыл периштениң көмеги менен Бурақ атқа минип, аршқа көтерилип, онда өзинен бурын өткен пайғамбарлар Адам ата, Ийса, Ибраҳим, Муса, Нуў, Яқып пайғамбарлар менен ушрасады хәм жети қат аспаннан өтип, Аллатааланың дәрғайына барады, жәннет хәм дозақты көреди, Аллатааладан тапсырма алады. Әпсананың қарақалпақ версиясының басқа мусылманлық версиясиялардан парқы ең алды менен ондағы миллий колорит, яғный әпсанадағы жәннет хәм бейиш, Аллатааланың дәрғайы, пайғамбарлар образлары қарақалпақлардың дүнья танымы фонында сәўлелендириледи. Усындай өзгешелик қарақалпақлар арасында таралған «Мухаммед пайғамбардың туўылыўы» хәм т.б әпсаналарға да тән [8. – Б. 59-60].

Мухаммед пайғамбарға байланыслы исламға дейинги жергиликли динлер хәм оларға байланыслы культлик түсиниклер тийкарында пайда болған әпсаналар басқа тәсирлерсиз тиккелей жергиликли, ислам динин қабыл еткен халық диний фантазиясының мүлки есапланып, олар Мухаммед пайғамбар ҳаққындағы әпсаналар циклин жаңа мазмун менен байытыўда үлкен роль ойнаған. Булардың көпшилиги тийкарынан этиологиялық характерде болып, белгили бир культ ямаса хайўанатлар дүньясының бир

ұәкилиниң адамзат дүньясында унамсыз қабыл етилиў себеplerин түсиндиреди. Усындай эпсаналардан «Пышықтың жақсы атлы болыўы», «Пайғамбар хәм хәкке», «Мухаммед пайғамбар хәм ат» [9. – Б. 8-9] эпсаналары өзлериниң әдебий көркемлик дәрежеси бойынша ең дыққатқа ылайық эпсаналардан есапланады. Орта Азия халықлары традициясында, соның ишинде халық аўызеки әдебиятында Хәким Улықпан – уллы тәўип, барлық тәўиплердин пири сыпатында өз көринисин тапқан. Хәким Улықпан ҳаққындағы қарақалпақ эпсаналар циклин басқа түркий тиллес халықлардағы, сондай-ақ, диний әдебиятлардағы версиялар менен салыстырыўлар нәтийжеси бул эпсаналар циклиниң генезиси улыўма түркий тиллес халықлар фольклорына тән болған хәмме нәрсеге кәдир әўлийе, данышпан тәўип ҳаққындағы сюжетлерге барып тақалатуғынлығын көрсетеди.

Жоқарыда айтып өтилгениндей, Хәким Улықпан ҳаққындағы Қуран, сондай-ақ, мәселен, Орта Азияда жүдә кең таралған «Қисаии Рабғузий» мийнетинде де ол тийкарынан Аллатаала жолын тутқан, пайғамбарлықтан ўаз кешип данышпанлықты таңлаған инсан сыпатында сәўлеленген хәм ол усы тәрәпи менен Орта Азия халықларының фольклорлық традициясындағы данышпан тәўип сыпатындағы образынан парық қылады.

Хәким Улықпан ҳаққындағы эпсаналар цикли оның улыўма түркий тиллес халықлар фольклорында қәлиплескен халық медицинасын пухта ийелеген алым, хәрқандай мәселеге шешим таба алатуғын, адамлар дәртине даўа излеген уллы тәўип, данышпан инсан сыпатындағы образына қосымша сыпат бере алады.

«Хәким Улықпан – кәраматлы тәўип» [8. – Б. 60-63] эпсанасында сөз етилиўине қарағанда ол Жамшид патша заманында жасаған, жер бетиндеги бар илимди ийелеген. Еле жас болыўына карамастан, бийдаўа кеселге шалынған анасын емлеў ушын «ақ сүйек» деген шөпти излеп, Гөҳикап деген таўға келеди. Оның кейинги – «ақ сүйек» деп аталатуғын дәрилик шөпти табыў менен байланыслы хәрәкети улыўма түркий тиллес халықлары эпикалық традициясында, әсиресе ертеклерде жийи ушырасатуғын өгиз терисине оралған қаҳарманды бүркит қустың таў басына алып шығыў мотиви менен байланыстырылады. Эпсана өз сюжетлик қурлысы бойынша ертеклерге бирқанша жақын. Бирақ, оның эпсана сыпатында қәлиплесиўине эпсанадағы диний мазмундағы деталлар, мәселен, Хәким Улықпанның Гөҳикап таўында жасаўшы сайғақ пенен болған полемикасы (баҳс) жетекши роль ойнаған. Сайғақ Хәким Улықпанға қудай тәрәпинен әжел жиберилген адамды қутқарыўға умтылыўдың оған шек келтириў екенлигин айтады. Сонда ол анасын өлимнен алып қала алмаслығын, бирақ, оның узақ жасаўын қәлейтуғынлығын соның ушын оның дәртине шыпа излегенин айтады. Улыўма Хәким Улықпан ҳаққындағы Орта Азия түркий тиллес халықлар арасында таралған эпсаналардағы бийтаптың дәртине шыпа излеў, шыпакер болыў ушын узақ жыллар даўамында тәлим алыў сыяқлы мотивлер бизиң пикиримизше, шығыста, соның ишинде Орта Азия аймағында ислам дини қабыл етилгеннен кейинги дәўирлерде тәбийи билимлер, солардың ишинде

медицина илиминің раўажлана баслаўы тәсиринде қәлиплесе баслаған. Бул процесс фольклорлық традицияда Хәким Улықпанның әўлийе, данышпан сыяқлы пазыйлеттери үстине «уллы тәўип» деген пазыйлеттиң қосымша болыўы хәм оның усы пазыйлет көплеген әпсаналардың дөрелиўине түртки болғанлығы сөзсиз. Қарақалпақлар арасында Хәким Улықпанның тарийхый шахс, уллы Ибн Синаның прототиби сыпатында танылыўы да усыған байланысly.

«Хәким Улықпан хәм дийхан» әпсанасы улыўма шығыс халықлары фольклорында көбинесе Хәким Улықпан аты менен байланыстырылған жылан зәхәри менен емлеў мотиви тийкарында қәлиплескен. Генезиси шығыс ертеклерине барып тақалатуғын бир қарақалпақ ертегинде бийдаўа кеселге шатылған бир адам тәўиплер дәртине шыпа таба алмай кең сахраға қаңғып кетип өлиўди мақул табады. Ол шөлде қаңғырып жүрип, ақыры ҳалдан тайып қулайды. Қулап жатырса, қасында турған сексеўилге оралып турған жыланның аўзынан тамып турған зәхәрди көреді де әжелини тезлетиў ушын сол зәхәрге аўзын туталды хәм сол зәхәрден өлим емес, ал шыпа табады [13]. Бул мотив әпсана жанрдың талапларынан келип шығып, қосымша деталлар: ең алды менен ўақыяның әпсанаўий Хәким Улықпан аты менен байланыстырыў хәм басқа реалистлик деталлар арқалы әпсанаға трансформацияланған. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған «Хәзрети Әлий менен кесикбас батыр» [8. – Б. 57-58], «Хәзрети Әлий», «Хәзрети Әлийдиң ашыўы», «Хәзрети Әлийдиң пушайманы», «Қуданың шери», «Анес сахаба хәм хәзрети Әлий», «Қыпшақлар» [10] әпсаналары мазмуны, тематикалық бағдары бойынша бирин-бири тәқарламайтуғын, яғный Әлий образының қарақалпақ диний фольклорындағы хәр қыйлы көринислерин өзінде сәўлелендирген.

Қарақалпақлар арасынан жазып алынған, әйемги диний қараслардың ислам дини менен контаминациясының бир үлгиси есапланған «Хәзрети Әлий менен Кесикбас батыр» әпсанасы [8. – Б. 57-58] Хәзрети Әлий ҳаққындағы әпсаналар циклиниң ең дыққатқа ылайық дәретпелериниң бири есапланады. Әпсана Мухаммед пайғамбар хәм оның халифтери Әбиўбәкир, Омар, Оспан хәм Әлийдиң алдына дәўлерден жәбирленип, денесинен, бала-шағасынан айрылған, өзи бир ўақытлары Ийса пайғамбарға, Қыдыр, Илясқа дос болған Кесикбас батырдың жәрдем сорап келиў ўақыясы менен басланады. Хәзрети Әлий Аллатаала хәм Мухаммед пайғамбардан оған жәрдем бериўине рухсат сорап, Кесикбас батырды дәўлердиң мәканына алып баратуғын қудықтың басына таслап өзи сол қудық арқалы дәўлер мәканына барады. Әлий көплеген машақатлар менен дәўлерди жеңип қудықтың астындағы дәўлер мәканынан мусылман бенделерди хәм Кесикбас батырдың ҳаялын азат етеди. Аллатаала Кесикбас батырды қайтадан өз ҳалына қайтарады. Орта Азия аймағында ен жайған суфийлик ағымлар менен жақын байланыста хәм әдебиятларда Қаландария аты менен белгили болған сектаның ағзалары – қәлендерлер хәм маддахларлардың турмысын изертлеген алым А.Л.Троицкаяның изерлеўлеринде қәлендер хәм маддахлардың тиришилигиниң тийкарларының бири халық арасында әзиз

әулийелер, пайғамбарлар, шайырлар хақында диний әпсана, аңызларды халық арасында, елме-ел гезип жүрип айтыу хәм усы хызметлери ушын хақы алыу хәм сол хақы арқасында күнелтиуден ибарат болғанлығы көрсетилген. Илимпаздың өзи профессионал маддахлардың репертуарынан мусылман әулийе-әнбиялары хақында бирқанша әпсана үлгилерин жазып алады. Олардың арасында «Хәзрети Әлий хәм оның ерликлери хақында сөз етилетуғын өз ишине бай фольклорлық материалларды қамтыған жазба әдебиятлардың бар екелигин» айтып өтип, мысал сыпатында сол дәуірде бир неше мәртебе типографиядан шыққан «Кесик бас китабы» поэмасын келтирип өтеди [12. – С. 203-221]. Тийкарынан Орта Азияның көплеген қалалы аймақларында ен жайған Қаландария ордени ағзаларының искерлиги қарақалпақлар жасаған аймақларды да шетлеп өтпегени мәлим. Тарийхый мағлыұматларда мәселен, Хожелидеги Миздакхан қаласы аймағында Мазлумхан сулыұ, Ережеп қәлпе исми менен байланыслы болған диний орайларда қәлендер – дәруишлердің болғанлығын көрсетеди [14. – Б. 43]. Соның менен бирге диний мазмундағы әпсаналар хақында мағлыұмат берген информаторлар да мусылман әулий-әнбиялары хақындағы қолжазба, литографиялық әдебиятлардың арабша сауаты бар адамларда жақынға дейин көплеп сақланғанлығы хақында мағлыұмат береді. Бул бизге қарақалпақлар арасынан жазып алынған «Хәзрети Әлий менен Кесикбас батыр» әпсанасы «Кесик бас китабы» менен тиккелей байланыслы, сол китаптағы Хәзрети Әлий хақындағы әпсаналардың негизинде қәлиплескен деген жуұмаққа келиұимиз мүмкин. Ал, әпсанадағы Кесик бас батыр образы дүнья халықлары соның ишинде түркий тиллес халықлардың агиологиясында орын алған өлип тирилиұши илахлар культи менен байланыслы қәлиплескен персонаж есапланады. Усы персонаждың түркий тиллес халықлар фольклорында қәлиплесиұиниң дәслепки басқышындағы көринисин Сибир түркий тиллес халықларының әйемги диний қараслары бойынша изертлеулердің биринде көриўге болады. Онда баян етилиўине қарағанда: «... якутлар әлле қашан өлип кеткен шаманлардың қәбирлеринен қорыққан хәм өлген шаманлардың басларының қәбирлерден шығып жақын жердеги көллерге домалап барып суў ишиўинен пайда болған соқпақлар хақында көплеген мифлердің бар екенлиги» [1. – С. 185], Шаманларға байланыслы олардың өлгеннен кейин қайта тирилиўи хақындағы усындай мифологиялық қараслар кейин ала түркий тиллес халықлардың фольклорлық традицияларында трансформацияланып, енди өлип тирилиўши шаман қахарманлық эпостың тәсиринде Кесикбас батыр образын пайда еткен. Христиан хәм ислам динлериндеги әулийелер культинде әйемги диний исенимлер қатламының қалдықлары хақындағы илимий изертлеўинде В.Н.Басилов христиан хәм мусылман агиологиясындағы басы кесилсе де тиришилигин даўам еткен персонажларды салыстырмалы түрде изерилеу арқалы олардың генезиси әйемги мифологиядағы өлип тирилиўши илахларға барып тақалатуғынлығын дәлиллейди [5. – С. 118-151]. Хәзрети Әлий хақындағы қарақалпақлар арасынынан жазып алынған «Қыпшақлар» хәм «Хәзрети Әлий» әпсаналары Хәзрети Әлий хақындағы қарақалпақ

фольклорлық традициясында басқа диний аңызбен хәм жазба дәреклердин тәсирисиз кәлиплескен әпсаналар есапланады. Еки әпсанада қарақалпақлардың қыпшақ урыўы орталығында пайда болған хәм қыпшақ урыўына дәрек болған информаторлардан жазып алынған. «Қыпшақлар» әпсанасында Хәзрети Әлийдин Қап таўында жасап атырған халықларды мусылман динине ендириў ушын алып барған саўашы хәм ол жеңилейин деп турған ўақтында оған қыпшақлардың жәрдемге жетип келиўи ҳаққында сөз етиледи. Қыпшақлардың жәрдеми менен Хәзрети Әлий таў халқын биринен соң бирин мусылманлыққа ендиреди. Сол себепли қыпшақлар дәслең Хәзрети Әлийдин соңынан бул ўақыяны Әлийден еситкен Мухаммед пайғамбардың айрықша хұрметине ийе болады. Екинши, «Хәзрети Әлий» әпсанасы «Қыпшақлар» әпсанасының екинши варианты болып, ол Хәзрети Әлий менен байланыслы болған қосымша мағлыўматлар есабынан вариантласқан. Бул мағлыўматлар улыўма Орта Азия түркий тиллес халықларының диний әпсаналар системасына тән болған мусылман дини культлери есапланған әўлий-әнбиялардың усы аймақларға қатнасын сөз ететуғын турақлы мотивлерден ибарат.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. – Новосибирск. 1980. – С. 185.
2. Баҳадырова С. «Арал бойы халықларының мифлери» гранты бойынша жыйнаған дала жазыўлары. 2-дәптер // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-539, №176382. Информатор: Арзымбетов Атамурат. 1921-жылы туўылған. Миллети: қарақалпақ, руўы: мүйтен. Тахтакөпир районы турғыны.
3. Бекимбетов А. Дала жазыўлары. // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1302, №183830. Информатор: Айымбетова Дәўлетбийке. 1941-жылы Кегейли районында туўылған. Миллети: қарақалпақ, урыўы: Әйтеке. Кегейли районы «Шоқ тораңғыл» АПЖ.
4. Бекимбетов А. Дала жазыўлары. // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1302, №183830. Информатор: Қалбай Нуратдинов 79 жаста.
5. Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии //Фольклор и историческая этнография. – М., 1983. – С.118-151.
6. Каримов А. Тарийхый адамлар ҳаққында әпсаналар //ӨзРИАҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.
7. Қарқалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том «Мифлер хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 25.
8. Қарқалпақ фольклоры. Көп томлық. 78-том «Әпсаналар». – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 55.
9. Қарақалпақ халық әпсаналары // Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис, 2000. – Б. 8-9.
10. Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыўлар. (1-дәптер) // Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ қабақ аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – 48 б. ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-590. №181281

11. Пиатровский М.А. Адам //Мифы народов мира. Энциклопедия. – М., 2008. – С. 35.
12. Троицкая А.Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане. //Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва. 1975. – С. 203-221.
13. Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары. //1986-жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары. ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-1207. №182886. Информатор: Рейм Қабыл улы 80-жаста.
14. Хожаниязов Ғ., Хәкимниязов Ж. Қарақалпақстанның әжайып жети естелиги. – Нөкис. 2004. – Б. 43.
15. Этнография каракалпаков XIX начала XX века (материалы и исследования). – Тошкент. 1980. – С. 194.

И.ЮСУПОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ЕРТЕКЛИК МОТИВЛЕР, СЮЖЕТЛЕР, ЭПИЗОДЛАР

П.Ж.Өтениязов

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Хәр бир дөретиўши балалығынан баслап жасы үлкенлерден ертек еситип, дәслепки дүньяқарасларын кәлиплестиреди. Тәбият хәм адам арасындағы байланыслар, адамзаттың күш-күдирети, билими, ақыл-ойы ертеклерде сәўлеленеди. Қайсы жазыўшы ямаса шайырдың дөретпелерине нәзер салсақ та, олардың мийнетлеринде, көркем шығармаларында халық аўызеки дөретпелериниң белгилери сезиледи. Қәлеген дөретпениң ертеклердеги сыяқлы инициал бөлими (басламасы), медиал бөлими (композицияның тийкарғы орайлық бөлими), финалы (жуўмағы) болады. Бас қахарман ямаса қахарманлар бас идеяларына жетиўи, ерисиўи жолында бир неше тосқынлықларды, конфликтлерди жеңип өтиўи керек. Барлық көркем шығармаларда жақсылық хәм жаманлық арасындағы гүрес, диалектикалық кубылыслар жүз береді. Қахарман тез арада ой-мақсетлерине ерисе қоймайды. Оны түрли өмир сынақлары, өмир сабақлары күтип алады. Қыйын ситуацияларында болса, оған жәрдемши күшлер, ойлап табылған, қыялай-сыйқырлы персонажлар жәрдем қолларын созады. Әлбетте, бунда қахарман епшилиги, тек өзін ойлап қоймастан, басқаларға да жәрдем қолын созыўи, жақсылық етиўи, ийгиликли ислерди атқарыўи арқалы нәтийжелерге ериседи. Финал бөлиминде қахарманның ис-хәрекетлери бийкарға кетпегенлигиниң гүўасы боламыз. Ол ямаса олар мурат-мақсетлерине жетип, қуўанышлы болып жуўмақланады. Сонлықтан да, гүллән халық ертекти жақсы көреді, тоқыма болыўына карамастан есите береді ямаса оқый береді.

«Ертек жақсылыққа бағдарланған. Ол тиришилиқ суўындай шөллеген руўхты жасартыў қуўатына ийе. Ертеклерсиз өмир өз пайызын жоғалтыўын хәмме бирдей аңламайды. Ертек умытылған орында жаўызлық хұкими басым келе береді. Ертек кәпестеги руўхты өз еркине қайтара биледи, негизги ылайықлы мәканға (майданға) алып шыға алады. Ертеклер руўхтың негизги

бағдарламасынан (дәстүринен) үлги алып, оған азық бериўши оң куўат жуўан (шах) тамырына байланған. Әпиўайы әдеттегидей сөз етилиўде ертек ермек, өтирик қыялый тоқымадай көринеди. Бул ертек сыртынан сырғанап өтетуғын көзге көринер-көринбес, билинер-билинбес ақылдың жуўмағы. Пүткил ақыл ийеси «кесе түбиндеги шереккесени» танийды, ондағы ҳикмет майынан (шарабынан) ләззет алады.

Ертеклер улыўмалық, соның менен бирге жекке. Улыўмалықтан жеккеликке өтилсе, формалар, көринислер түрленеди, түсленеди. Бирақ, мазмун негизине садық қала береді» [1,3] деп жазды өзбек фольклористи, филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Турдимов.

Қайсы шайыр ямаса жазыўшыны алып қарасақ та, оның дәретпелеринде халық ертеклериниң мотивлери, сюжетлери орын алғанлығының гүўасы боламыз. Атап айтқанда, Өзбекстан Қахарманы, халық шайыры И.Юсуповтың шығармаларында ертеклик мотивлер, эпизодлар, эпикалық сүүретлеўлер жийи байқалады. Мысалы, шайырдың «Ески фонтан ертеги» [2, 253-256] атлы дәретпесинде бир неше халықлардың ертеклеринде ушырайтуғын эпизодлар менен мотивлер, сюжетлер қолланылады. Онда Қырым патшасы Герейдиң күтә жаўызлығы, мийримсизлиги, қартайғанда тутқынлыққа алған грузин қызы Дилараға ашық болып, оған үйленбекши болыўы, жас қыздың өзін набыт етиўи, оған патшаның естелик орнатыўы, грузин устасының тас мүсин соғыўы сыяқлы ўақыя-хәдийселер сүүретленген. Шайыр Қырымдағы естелик жанында бул ертекти еситип, рус әдебиятының ири тулғасы А.С.Пушкинниң «Көз жас фонтаны» деп атаўын келтирип өткен. Өз теңине, сүйген ярына қосыла алмаған Дилараның моншақ-моншақ көз жаслары усы фонтан менен қосыла ағып турғандай сезиледи.

Хақыйкатында да, бундай қайғылы ўақыялар өтмиште жүдә көп жүз берген. Мысалы, бир қатар ертеклерде патша қырық хаялы болыўына қарамастан, және жас қызларға үйлениўге хәрекет етиўи сөз болады. Хәттеки, патша бас қахарманның хаялына да ийе болыў ушын оны Барса келместей алыс хәм қәўип-қәтерге толы еллерге, жин-шайтанлардың мәканларына жумсайды. Әсиресе, сыйқырлы ертеклерде, батырлық ертеклеринде бул мотивлер, эпизодлар жийи ушырасады. «Гүлзәмзе» ертегинде патша жигиттиң пери хаялына ийе болыў ушын күйеўин өлим саўдасына жумсайды. Бирақ, жигит ақыл-зейини, батырлығы менен ҳинжили қойдың териси, тонын, торғай баслы торыша суў тулпар, пери қызларды таўып алып келеди. Ертектиң финал бөлиминде пери қызлар патшаны тасқа айландырады [8,59].

«Төрт Абдулла» атлы ертекте Абдулланың хаялын алмақшы болған зулым патша оны қыйын шәртлерге жумсайды. Бас қахарман жолдасларының көмеги менен патшаның тапсырмаларын орынлайды [8, 124-130].

«Абат батыр» ертегинде батырдың хаялына үйлениўди ойлаған Қысыраў патша ҳийле қолланып, қара нийетин әмелге асырыўға хәрекет етеди. Бирақ, Абат батыр жора-жолдасларының жәрдемінде мәстан кемпирди, патшаны өлтирип, мурат-мақсетине жетеди [8, 11-18].

И.Юсуповтың кәлемине тийисли «Суў пери» [3,216-218] атлы дөретпеде қыялай хәм сыйқырлы ертеклерге тән сүүретлеўлер орын алған. Автор бул шығармасын «болған ўақия» деп жазған болса да, бунда ертек жанрындағы эпикалық персонажларға тән сүүретлеўлер гезлеседи. Суў периниң сыртқы көриниси, сулыўлығы, шашын жайып шомылыўы ертеклердеги кептер ямаса басқа қуслардың кебиндеги қыялай персонажды еслетеди. Дурыс, бул шығармадағы сүүретленген қыз негизинде қоңсы аўылдың бойы жеткен қызы болып шығады. Солай болса да, шайыр дөретпениң көркемлигин арттырыў ушын дәслебинде буны анық сүүретлеместен сыр сақлаған. Оқыўшы шығармадан тәсирленип, ўақияның не менен жуўмақланыўын күтеди. Суў перисине берилген тәрийп оқыўшыны ойға шүмдиреди. Дөретпе соңында ғана бул суў пери емес, ал, қоңсы аўылдың қызы болып шығады. Бас қахарман Пақырбай падашы сол қызға үйленеди.

Бул дөретпе бир неше тиллерге аўдарылып, бизден алыс еллердиң оқыўшыларына да таныс болып үлгерди. Белгили аўдармашы Р.Казакова И.Юсуповтың усы шығармасын рус тилине аўдарып, дөретпениң оқылыў масштабын, аудиториясын кеңейтиўге еристи. «Русалка» («Суў пери») [4,150-152] атлы шығармада жоқарыда атап өтилген ўақиялар сүүретленген. Соның менен бирге, бул шығарма өзбек оқырманларына да жетип барды. Ҳ.Шариповтың аўдармасындағы «Сўв париси» [5,156-158] атлы ертектің элементлери бар дөретпе өзбек тилинде жарық көрип, бул халық әдебият қумарларының нәзеринен шетте қалмады.

И.Юсуповтың «Үш оқ» [6,322-323] атлы шығармасы да ертеклик мотивлерге, сюжетлерге қурылған. Автор буны «легенда» деп келтирген болса да, ертек жанрында көп ушырасатуғын турақлы мотивлер көзге тасланады. Онда бажбан баласы кеклик қустың палапанларын жыланнан қутқарады. Кейин бала тоғай пири берген сыйқырлы үш оқты сыйлық ретинде алады. Бул сыйқырлы, кәраматлы оқлар қәлеген жаўды өлтириў күш-қүдиретине ийе болады. Бирақ, бала ер жетип, жигит болып, үйленгеннен соң табуды (қадаған етилгенлерди ислеп), талапларды бузып, ҳаялына сырын айтып қойып, оқлары сыйқырдан айрылады. Бунда сыйқырлы ертеклердеги жийи ушырасатуғын мотивлер, эпизодлар орын алған.

«Пери минген ат» [6, 325-326] атлы шығарма да шайырдың ең белгили дөретпелеринен. Онда түнде атқа эпикалық персонаж – периниң келип, оны минип ушыўы, соң азанда аттың келиўи, шаршаўы, болдырыўы сөз етилген. Дәслепп оқыўшы бунда сыйқырлы-қыялай қахарманларды көз алдына келтириўи тәбийий. Соңын ала бул ат, тулпар хәм пери аўыспалы мәниде келтирилгенлигин, дөретиўши тәрийплеген ат бул шайыр, ал, пери илхам периси екенлигин түсинип жетеди. Қәйткенде де, И.Юсупов бул дөретпесинде ертеклик сүүретлеўлерден шебер пайдаланғанлығын атап өтиў орынлы.

И.Юсуповтың «Патша хәм шайыр» [7,109-111] атлы шығармасында да ертеклик мотивлер, сүүретлеўлер қолланылған. Патша Шираз қаласын басып алып, шайыр Ҳафизге «Шираз жананының жүзиндеги қалына Самарқанд хәм

Бухараны берер едим» деген қосығына тоқтап, оннан неге олай жазғанлығын сорайды. Шайыр «Сондай қолы ашықлығымыз себепли Ширазды да сизге тапсырдық» дейди. Патша (Әмир Темур) бул жуўапқа қанаатланып, шайырға турақлы түрде ғамхорлық етип турыўға ўәде береді. Бул форма хәм мазмуны жағынан аңызға усайды. Деген менен, ертеклердің мазмунында көбирек ушырасатуғын патша – халық – патша байланыслары сезиледи хәм бул шығармада ертеклик сюжетлер басым орынды ийелейди.

Жуўмақлап айтқанымызда, И.Юсупов көплеген шығармаларында ертеклик мотивлерден, сюжетлерден, көркем сүүретлеўлеринен орынлы хәм утымлы пайдаланған. Бул мәселе аўызеки хәм жазба әдебият байланысларын үйрениўде оғада актуал саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б.3.
2. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. Том 2. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б. 253-256.
3. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. Том 1. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. – Б. 216-218.
4. Юсупов И. Стремлюсь Всей Душой. – Нукус: Каракалпакстан, 1986. – С.150-152.
5. Юсупов И. Раҳмат сенга, замоним. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 156-158.
6. Юсупов И. Әмир саған ашықпан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1999. – Б.322-323.
7. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Билим, 2018. – Б. 109-111.
8. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Том 1. – Б. 364.

КАМАЛ ХУДАЙБЕРГЕНОВ – ИЗВЕСТНЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ УЧЁНЫЙ И КРИТИК

Мамбетназарова Р.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук ККО АН РУз*

В этом году известному литературоведу и критику - Камалу Худайбергенову исполняется 80 лет со дня рождения. Он родился в 1940 году в Кегейлийском районе. В 1962 году закончил Ташкентский государственный университет, работал литературным работником в газете «Совет Қарақалпақстаны» (1962-1963), затем научным сотрудником в институте истории, языка и литературы имени Нажима Давкараева Каракалпакского филиала Академии Наук Узбекистана (1963-1964). Учился в аспирантуре в городе Ташкенте (1965-1968) и защитил кандидатскую диссертацию на тему «Проблема лирического героя в современной каракалпакской поэзии» (1968). Учёный до последних дней своей жизни работал сначала младшим научным сотрудником, потом старшим научным сотрудником, а затем заведующим отделом в институте истории, языка и литературы имени Н.Давкараева.

Камал Худайбергенов в 1980 году был принят в Союз писателей, награждён почётной грамотой Президиума Верховного Совета Узбекской ССР (1975). Известны его труды, такие как «История каракалпакской советской литературы» (коллектив), Ташкент-1981г; «Писатели Советской Каракалпаки», Нукус-1983 (коллектив); «На пути художественных открытий, «Сов.КҚ-ия» 3-июль, 1980г.; «Ученый и общественный деятель», «Сов.КҚ-ия» 18 апрель 1980-г; «Октябрьская революция и обогащение литератур, «Сов.КҚ-ия» №236, 1977-г.

Камал Худайбергенов в своей диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук под названием «Проблема лирического героя в современной каракалпакской поэзии» под научным руководством П.Кадырова исследует проблему лирического героя. В каракалпакской поэзии проблема лирического героя значительна и с теоретической, и с практической точек зрения. Сложность проблемы заключается в том, что она глубоко связана не только с особенностями лирики, но и с эпическими видами литературного творчества. Автор в работе правильно подмечает, что без изучения специфики лирики и отражения личности поэта в ней трудно определить социально-эстетическое лицо лирического героя. В своей научной работе автор ставит перед собой задачу внести посильную лепту в решение этих вопросов на материале современной каракалпакской поэзии. Он отдаёт себе полный отчёт в том, что, исследуя проблему лирического героя, необходимо показать основные тенденции развития современной каракалпакской поэзии, раскрыть мастерство каракалпакских поэтов в реалистическом изображении, не ограничиваясь материалами каракалпакской поэзии.

Известно, что герой лирического стихотворения, как и герой других видов и жанров литературы, - отражение объективной действительности. В лирической поэзии объективная действительность не превращается в художественную правду без участия личности поэта.

В творчестве поэта могут быть стихи, в которых тот или иной факт биографии ярко бросается в глаза, не заслоняя глубокое общечеловеческое чувство, не ослабляя идейную силу произведений. В жизни, пусть редко, встречаются такие события, действия, которые отличаются поэтичностью. Из них идея вырастает так же естественно, как родник из земли. Автор в своей работе приводит стихотворение М.Сейтниязова «Это случилось однажды днём», где рассказывается о том, как однажды маленькая девочка повела слепую мать на базар, и вдруг в опасной близости появилась автомашина. Девочка рванулась назад, а слепая старуха упала около колес. Несмотря на всю опасность, мать шарит рукой и ищет дочь. Из этого эпизода естественно вытекает идея материнской любви. Чтобы найти такие поэтические события от поэта требуется тонкая наблюдательность. Когда в стихотворении человеческий образ выражен определенным миропониманием и чувства передаются через реалистическое и индивидуальное, тогда только создается лирический характер и поэтический характер. В диссертации эту мысль автор старается доказать примерами из современной каракалпакской поэзии.

Отражение жизненных противоречий в мыслях и чувствах лирического героя говорит о наличии конфликта в лирике. Например, в стихотворении И.Юсупова «Когда надломлен куст чинары...» есть такие строки:

Свободен и силен я, владею счастьем жить и петь,
Но не могу я жить спокойно, покой не свойственен пока.
Да, потому что человек я – спокойно не могу смотреть
На то, что в мире нет покоя, что не иссякла слез река.
И если кто-то плачет на Кубе, то слёзы - на щеках моих,
Взмах каждой палки в дальнем Конго – ожогом на моей спине,
Кинжал, пронзивший Асануму, он сразу ранил нас двоих,
И все страдания Алжира распарывают ребра мне! (перевод М.Луконина).

В этих строках душевные переживания лирического героя дают возможность глубоко почувствовать, какая социальная борьба была его основой. Лирический герой, проникнутый идеей гуманизма, стоит на стороне борцов за свободу и разоблачает ее врагов. Иногда в переживаниях лирического героя противоречия действительности отражаются не как борьба классов и личностей, а как борьба идей, мировоззрений, понятий. В классической каракалпакской поэзии сама контрастность образов означает наличие конфликта. Драматизм, напряженность, внутренняя коллизия, эмоциональная насыщенность чувства лирического героя есть отражение жизненных противоречий, есть наличие конфликта, без чего нет типического героя в лирике.

Для создания национального лирического характера от поэта требуется высокое поэтическое мастерство. Но создавать яркие национальные характеры в поэзии удастся не всем. С этой точки зрения в диссертации сопоставляются два цикла стихов М.Сейтниязова: «Люблю Вас, берега Дуная» и «Германия, Германия». Свои стихи о Венгрии М.Сейтниязов написал несколько лет тому назад. И стремясь показать, что лирический герой – из Каракалпакии, он то и дело упоминает её географию: «Арал», «Амударья», а иногда лирический герой сам о себе прямо заявляет, что он каракалпак. Совсем другое мы видим в поэтическом цикле М.Сейтниязова «Германия, Германия». Здесь автор вообще не прибегает к внешним приметам. Из самих чувств и мыслей становится ясным, каковы убеждения лирического героя, откуда он и какой народ представляет. Значит, национальное является конкретной формой общечеловеческого содержания, то есть глубоко реалистическое изображение лирического героя непременно приведет к созданию национального характера. Автор солидарен с теми исследователями, которые утверждают что национальное выражается в характере, психологических чертах людей. Исследователь приходит к выводу, что лирический герой современной каракалпакской поэзии - герой активный, глубоко проникающий в сущность явлений действительности, оценивающий их с точки зрения самых передовых, общечеловеческих идей.

ЛИТЕРАТУРА

1. К.Худайбергенов. «Проблема лирического героя в современной каракалпакской поэзии».1968.
2. К.Худайбергенов. «На пути художественных открытий, «Сов.ҚҚ-ия» 3-июль, 1980.
3. К.Худайбергенов. «Писатель и герой» журнал «Амударья» №2-1973.
4. К.Худайбергенов. «История каракалпакской советской литературы» (коллектив), Ташкент-1981.

ХОЖЕЛИ РАЙОНІ ТОПОНІМІЯСІНДА QOLLANILATUG'IN QOSPA TOPONIMLER

Esemuratov A.

ÓzRIAQb Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Házirgi qaraqalpaq tilindegi toponimler morfologiyalıq qurılısına qaray hár qıylı. Olardıń ishinde dara toponimler de, eki sózdiń dizbeklesiwinen jasalǵan qospa toponimler de bap. Toponimlerdiń morfologiyalıq dúzilisin úyrengende, onıń quramındaǵı morfemalar, yaǵnıy túbiri, quramındaǵı affiksler, toponimikalıq indikatorları itibarǵa alınıwı kerek. Toponimler de til birlikleri bolǵanlıqtan, olardıń dúzilislik klassifikaciyanıwı ápiwayı jay sózlerdiń klassifikaciyanıwınan parıq qılmaıdı. Bul maqalamızda biz Xojeli rayonu toponimiyasında qollanılatusın qospa toponimlerde toqtap ótemiz.

Xojeli rayonu toponimleriniń kópshilik bólegin qospa toponimler quraydı. Olar toponim-lerdiń dizbeklesiwi hám birigiwi nátiyjesinde jasaladı. Qurama toponimlerdiń komponentleri burınnan dizbeklesip turaqlılıq qásiyetke iye boladı. Olar qanday da bir quramalı hám jańa mánili túsinikti ańlatıw ushın payda boladı. Qurama toponimlerdiń komponentleri sóz dizbekleriniń komponentleri sıyaqlı biri-birinen ajralıp bólek-bólek sóz túrinde tursa da, mánilik jaqtan olar turaqlı bolıp, birigip qalıplesedi. Olar semantikalıq jaqtan bir pútinlikti qurap, bir geografiyalıq atama xızmetin atqaradı. Demek, toponimlerdi jasalıwı jaǵınan izertlegende, dáslep olardıń toponimge ótpesten burınǵı bolǵan mánisi menen tononimikalıq mánilerin ajratıp kórsetiw kerek boladı [69] .

Sózlerdiń birigiwi, qosılıwı arqalı jasalǵan sóz máni jaǵınan ondaǵı túbirlerdiń mánisinen ózgeshe bolıp, basqa bir jańa túsinikti ańlatadı[69] .

Xojeli toponimiyasında qospa atamaların sanı dara atamalarǵa salıstırǵanda ádewir kóp. Soǵan baylanıslı qospa toponimlerdiń qurılısı boyınsha tipleri de hár qıylı bolıp keledi. Olardı qurılısı boyınsha bólgende tómendegi tiplerdi kórsetiw múmkin.

«Atlıq hám atlıq» tipi. Bunday tiptegi toponimlerdiń komponentleri izafetlik baylanısta payda bolǵan. Ol bir neshe tiplerden turadı:

Birinshi tipi eki komponenti de jalǵawsız bolıp keledi, yaǵnıy bunday toponimniń quramındaǵı birinshi komponent bolıp keliwshi atlıq penen hesh qanday grammatikalıq formasız baylanısadı: Zerger awıl (Qumjıqqın APJ, Mashın jap elatlı punkt, awıl), Ivan jap, Amangeldi awıl (Qumjıqqın APJ, awıl), Begjap (APJ), Gáwir jap, Gáwir qala (Jańa jap APJ, elatlı punkt), Kanal saǵa (Samankól APJ, elatlı punkt)hám t.b.

Ekinshi tipinde birinshi komponent ataw sepliginde turadı, al ekinshisi tartımlanğan (III bette) boladı: Ámiw tolqını (Janqonırat MPJ, kóshe), Avtomobil jolı (Abat MPJ, kóshe), Tas quyı (Qolap APJ), Tań nurı (Qırqınshı MPJ, kóshe) hám t.b.

Úshinshi tipinde birinshi komponent ekinshi komponenttiń talabı boyınsha iyelik sepliginiń jalǵawın qabıl etedi, sonıń menen birge birinshi komponent te ekinshi komponenttiń tartım jalǵawın qabıl etip keliwin talap etip turadı: Jumabaydıń atızı (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl, atız), Turdıbaydıń atızı (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl, atız), Baltanıń jeri (Qolap APJ) hám t.b.

«Atlıq hám atlıq» tipindegi toponimlerdi semantikası boyınsha tómendegishe bóliwge boladı. Birinshi komponenti:

1) adam atları: Amangeldi awıl (Qumjıqqın APJ, awıl), Esjan awıl (Jańa jap APJ, elatlı punkt), Áwez awıl (Qumjıqqın APJ, Aqterek elatlı punkt, awıl), Ivan jap, Jambıl awıl (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Nurke awıl (Samankól APJ, elatlı punkt), Tólegen aydın (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Tórejan awıl (Jańa jap APJ, elatlı punkt) hám t.b.

2) ósimlik atları: Túbir kól (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Salı jap (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Qamıssalı (Samankól APJ, elatlı punkt), Májnún tal (energetik) (Shaǵalakól MPJ, kóshe), hám t.b.

3) urıw-taypa atları: Álim awıl (Qolap APJ, elatlı punkt), Túrkmén awıl (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt), Túrkmén jap (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl), Qaraqalpaq awıl (Qolap APJ, awıl), Káris jap (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl), Uyǵır awıl (Qolap APJ, elatlı punkt), Sábik awıl (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt), Nayman awıl (Qolap APJ, elatlı punkt) hám t.b.

4) haywan hám quslar atları: Dońız jap (Qumjıqqın APJ), Shaǵala kól (Shaǵalakól MPJ), Dońızjap (Xojeli rayonı), hám t.b.

5) sociallıq jaǵdayın kórsetetuǵın atlar: Shıyıq jap (Qolap APJ), Shıyıq awıl (Qolap APJ, awıl) hám t.b.

6) kásipti bildiretuǵın atlar: Diyqan awıl (Samankól APJ, elatlı punkt), Diyqan dárwaza (Nawrız MPJ, kóshe), Túyekesh awıl (Samankól APJ, elatlı punkt), Malaqayshı jer (Qolap APJ), Zerger awıl (Qumjıqqın APJ, Mashın jap elatlı punkt, awıl) hám t.b.

7) Hár qıylı mákeme, kárxanalar menen baylanıslı atlar: Mektep karta (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl, atız), Ferma awıl (Qumjıqqın APJ, Aqterek elatlı punkt, awıl), Qumbız awıl (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt) hám t.b.

8) Xojalıq buyımlarınıń atları: Shıǵır jer (Qolap APJ),

9) Qısqaǵan sózlerden quralǵan atamalar: Lesxoz awıl (Qumjıqqın APJ)

10) Jerdiń hár qıylı qásiyetin bildiretuǵın atlar: Qum awıl (Vodnik (Ámiwdárya jaǵısı) qalasha, kóshe) hám t.b.

11) Obektiń qásiyetine baylanıslı atlar: Taskópir (MPJ), Tas quyı (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl), Mashın jap (Qumjıqqın APJ, elatlı punkt),

12) Eki komponenti indikatoran quralǵan atlar: Kanal saǵa (Samankól APJ, elatlı punkt).

«Kelbetlik hám atlıq» tipi. Kelbetlikler óziniń mánisi jaǵınan predmettiń sapasın, túr-túsin, hár túrli belgilerin bildirip keletuǵınlıqtan, olardıń kóbinese predmetlik mánini ańlatatuǵın atlıqlar menen dizbeklesip keliwi - bul nızamlı qubılıs. Birinshi komponent sıpatında sapalıq hám qatnaslıq kelbetlikler de kele beredi.

«Kelbetlik hám atlıq» tipindegi toponimler geografiyalıq obekttiń qanday da bir belgisin, túrin, formasın, mazasın, kólemin, ózgesheligin bildirip keledi. Qaraqalpaqstan toponimiyasında birinshi komponenti kelbetlikler bolıp kelgen qospa toponimler kóplep ushırasadı.

Toponimlerdiń «kelbetlik hám atlıq» tipi úshke bólinedi: 1) «sapalıq kelbetlik hám atlıq»; 2) «qatnaslıq kelbetlik hám atlıq»; 3) «sapalıq kelbetlik, qatnaslıq kelbetlik hám atlıq».

«Sapalıq kelbetlik hám atlıq» tipindegi toponimlerdi semantikası boyınsha tómendegishe bóliwge boladı:

1) obekttiń túri: Aqqora (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Aqqum (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Qara kól (Qolap APJ, elatlı punkt), Qızıl günde (Jańa jap APJ, elatlı punkt, awıl), Sarataw (Qumjıqqın APJ, Jańa jer elatlı punkt, awıl), Sarışúńgil APJ, hám t.b.

2) obekttiń forması: Tereń say (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Úlken jap hám t.b.

3) obekttiń reńi hám mazası: Sarıshıyrın (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt) hám t.b.

4) obekttiń sapası: Aydın jol (Bunyodkor MPJ, kóshe), Jańa jap (Jańa jap APJ, elatlı punkt), Jańa jer (Qumjıqqan APJ, elatlı punkt), Taza baza (Qolap APJ, elatlı punkt) hám t.b.

5) obekttiń baǵıtı: Arqa súrim (Qolap APJ, elatlı punkt), Arqa awıl (Nurlıjol MPJ, kóshe),

6) sociallıq jaǵdayı: Boydaq kópır (Taslı japtıń kópiri), Erkin jap hám t.b.

«Qatnaslıq kelbetlik hám atlıq» tipindegi toponimlerde birinshi komponenti sıpatında hár qıylı sóz jasawshı affiksler járdeminde jasalǵan kelbetlikler qollanıladı, -lı/-li affiksli dórendi kelbetlikler atlıqlar menen baylanısıp kelgende, dáslepki sóz sońǵı sózden ańlatılǵan predmettiń bar ekenligin, kóp ekenligin bildiredi: Dońızlı (Jańa jap APJ, elatlı punkt), Qarabaylı kanal, Nurlıjol (MPJ), Taslı jap, Súwenli kanalı, Terekli (Nawrız MPJ, kóshe) hám t.b.

«Sapalıq kelbetlik, qatnaslıq kelbetlik hám atlıq» tipindegi toponimlerde birinshi komponenti sapalıq kelbetlik hám -lı/-li affiksli dórendi kelbetlikler atlıqlar menen baylanısıp kelgende, dáslepki sóz sońǵı sózden ańlatılǵan predmettiń bar ekenligin, kóp ekenligin bildiredi: Tazataslı jap (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt), Gónetaslı jap (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt) hám t.b.

«Sapalıq kelbetlik hám feyil» tipindegi toponimlerde birinshi komponenti sapalıq kelbetlik, ekinshi komponenti feyil sóz shaqabınan bolıp keledi: Terisaǵar (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awıl).

Orın mánisin bildiretuǵın sózlerge -ǵı/-gi affiksiniń jalǵanıwınan jasalǵan dórendi kelbetlikler atlıqlar menen dizbeklesip kelgende, olar obekttiń belgili bir orınǵa tiyisli ekenligin kórsetedi: Arqadaǵı awıl, Oydaǵı awıl.

«Sanlıq hám atlıq» tipi. Sanlıqlardıń geografiyalıq atamaların quramındaǵı roli ayırıqsha. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar óziniń mánisine qaray, tiykarınan, atlıqlar menen bir qansha ónimli dizbeklesedi. Bunday jaǵdayda atlıqlar ekinshi komponent sıpatında keledi de, al sanlıqlar sol atlıq sózdiń sanlıq belgisin, sanlıq muǵdarın kórsetiwshi anıqlawısh komponent retinde baylanıadı.

«Sanlıq hám atlıq» tipi tómendegidey mánilik qatnasıqlardı bildirip keledi:

1) «Sanaq sanlıq hám atlıq». Sanaq sanlıqlar menen atlıqlar dizbeklesip kelgende, olar geografiyalıq obektin sanın anıq kórsetedi: Besqala (Shaǵalakól MPJ, kóshe), Bestam (Qolap APJ, elatlı punkt), Toǵıztam (Qumjıqqın APJ, Mashın jap elatlı punkt, awıl) hám t.b.

2) «Sanaq sanlıq hám qatnaslıq kelbetlik». Sanaq sanlıqlar qatnaslıq kelbetlikler menen dizbeklesip kelip obektin sanın anıqlaydı: Qırqúyli awıl (Sarışúńgil APJ, elatlı punkt).

3) «Qatarlıq sanlıq» tipi. Qatarlıq sanlıqlar ózi baylanısıp kelgen predmettin belgili bir qatar tártibin, retlik sanın kórsetedi. Olar sanaq sanlıqlarǵa -ınshı/-inshi affiksin jalǵaw arqalı jasaladı: Qırqınshı (MPJ).

4) «Numerativ sózler+atlıq» tipindegi toponimlerde atlıqlar menen baylanısqan numerativ sózler zattın birew yaki ekew ekenligin bildirip keledi: Taq jap, Qosshıǵır jer (Qolap APJ) hám t.b.

«Feyil hám atlıq» tipi. Bunday qospa toponimler eki yamasa úsh komponentten quraladı: Shanshar túbek awılı (Ámiwdárya APJ, elatlı punkt), Atketken lar (Qumjıqqın APJ, Shortanbay awılı). Bul atamalar ádette eki komponentli toponimlerge sáykes keledi. Sebebi birinshi bólegi (Shanshartúbek, Atketken) bir sintagma sıpatında birikken. Bul, tiykarınan, predikativlik qatnasıqtaǵı gáp bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, Xojeli rayonu toponimleri óziniń jasalıw jolları, morfologiyalıq qurılısına iye. Olar toponimikada ónimli jumsalatuǵın onomastikalıq konversiya hám leksika-sintaksislik usıllar arqalı jasalǵan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы. Нөкис, 1979.
2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақстан топонимлериниң қурылысы. Әжинияз атындағы НМПИ «Илим хәм жәмийет». Илимий-методикалық журнал. Нөкис 2017. №2.
3. Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1982.

XOJELI RAYONÍ TOPONIMIYASÍNDÁ QOLLANÍLATUǴÍN DARA TOPONIMLER

Esemuratov A.

ÓzRIAQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Sózlerdin grammatikalıq qurılısın úyreniw – túbir morfemanın mánisin, kómekshi morfemalardıń xızmetin, olardıń shegaraların, dórendi sózlerdin jasalıw usılların anıqlaw múmkinshiligin beredi.

Tilimizde keńnen qollanılıp kiyatırǵan toponimler házirgi qaraqalpaq toponimiyasınıń belgili bir qatlamin quraydı. Sonlıqtan olardıń qurılısı boyınsha ógesheliklerin kórsetiw hám t.b. máselelerdi arnawlı túrde úyreniw - tildin házirgi rawajlanıw jaǵdayında oǵada áhmiyetli máselelerdin biri. Óytkeni, olardı strukturalıq jaqtan tallap úyreniw eń dáslep tilimizdin tariyxın, onıń rawajlanıw basqıshlarındagı til nızamlılıqlarına sáykes morfemalar shegarasındagı hár qıylı ózgerisler haqqında kóplegen maǵlıwmatlar alıw ushın óz paydasın bere alıwı sózsiz.

Dórendi sózler bnr tipte jasalmaydı, olar belgili bir nızamlılıqlarǵa tiykarlanıp, hár qıylı sóz jasaw usılları arqalı júzege keledi [2, 3]. Toponimler de til birlikleri bolǵanlıqtan, olardıń dúzilislik klassifikaciyanıwı ápiwayı jay sózlerdin klassifikaciyanıwınan pari qılmaıdı. Bul maqalamızda biz Xojeli rayonu toponimiyasında qollanılatuǵın dara toponimlerge toqtap ótemiz.

Qaraqalpaq tilindegi toponimlerdin kópshiligin dara toponimler quraydı. Bul toparǵa kiretuǵın terminler óziniń qurılısına qaray tek ǵana bir sózden ibarat boladı. Mısalı, Abadan, Abat, Azatlıq, Tuba, Atalıq, Balıqshı, Diyqan, Dońızlı, Dúkan, Erkin, Jalayır, Qırqınshı, Párwaz hám t.b. Bunday dara toponimler de qurılısına hám affikslerdin qatnasına qaray óz ishinde túbir hám dórendi toponimler bolıp ekige bólinedi.

Dara toponimler tek ǵana bir tiykardan ibarat bolıp, bólinbeytuǵın bir túbirden turadı. Onıń quramında affiksler bolmaıdı. Bunday dara toponimler qaraqalpaq tilinde az bólegin quraydı. Q.Qonqaboev hám S.Qoraev dara toponimlerdi az, sonday-aq, kóp qollanılatuǵın toparlarǵa bólip úyrengen [3-4, 112-113].

Jer-suw atamaları júdá erte dáwirlerdin jemisi bolıp, áyyemgi dáwirlerde-aq adamlar ózlerin qorshaǵan ortalıqtaǵı kóplegen geografiyalıq obektlerge atamalar bergen. Bunday atamalar hár qıylı sebeplerge baylanıslı júzege kelgen. Máselen, olar xalıqtın turmısına, jámiyetlik dúzimge, aymaqtın tábiyiy shárayatına baylanıslı qoyılǵan. Sonlıqtan, toponimler ilimnin bir qatar tarawları, atap aytqanda, lingvistika, tariyx, etnografiya hám geografiya ilimleri ushın bay maǵlıwmat alıw dáreklerinen biri bolıp esaplanadı. Ayırım jaǵdaylarda tilshiler, tariyxshılar, etnograflar menen arxeologlar, geograflar da ózleriniń izertlew jumıslarında toponimikalıq dáreklerge súyenedi.

Toponimler ayırım jagdaylarda tariyxıy waqıyalardan da xabar beredi. Óytkeni, olar jámiyettin ideologiyasına baylanıslı júzege keliwi múmkin. Buǵan mısıl retinde, burınǵı awqam tusında Orta Aziya mámleketleri, sonıń ishinde Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan aymaqlarındaǵı bir qansha qala hám awıllardın atamaları jergilikli xalıq ushın hesh qanday baylanısı bolmaǵan adamlardın, úlken kalalardın atamaları menen atalıp keldi. Bunday atamalar ǵárezsizlik dáwirinde qayta ózgerildi. «Toponimler tariyxı sonı kórsetedi, - dep jazadı E.Begmatov, - tariyx saxnasına kelgen hár bir siyasiy dúzim jeńilgen úlkenin geografiyalıq atamaların ózgeriwge háreket etedi, onı ózleriniń siyasiy-ideologiyalıq kózqaraslarına, jeke hám milliy dástúrlerine say etiwge háreket qıladı. Bunın

menen jeńgen xalıq jeńilgen millettiń ótmishin, ózligin, milliy tariyxın, mádeniyatın, ruwxıy dúnyasın hám de tilin umıtıwǵa májbúrleydi»[1, 10].

Qálegen sóz belgili bir mánilik birliklerden ibarat boladı, yaǵnıy óziniń qurılısına iye boladı. Tildegı sózler ózleriniń morfologiyalıq quramı hám qurılısı jaǵınan birdey bolmaydı. Máselen, olar bir morfemadan, eki morfemadan, úsh hám onnan da artıq morfemadan turıwı múmkin. Sonlıqtan da sózdi qurılısı jaǵınan úyreniw, onıń qanday dáreklerden turatuǵının anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Sebebi sózlerdi grammatikalıq jaqtan izertlew júdá kóp lingvistikalıq máselelerdi sheshiwge, sonıń ishinde tilimizdegı bar hám qollanıwıdan shıǵıp qalǵan ayırım formaldardı anıqlawǵa, sonday-aq sóz jasawdıń eski usılları hám ayırım fonetikalıq qubılıslardı anıqlawǵa járdem beredi.

Dara toponimler qollanıwda qolaylılıǵı, termin talabına tolıq juwap bere alıwshılıǵı menen ayırılıp turadı.

Dara toponimler túbir hám dórendi toponimler bolıp bólinedi. Túbir toponimler túbir sózlerden jasalǵan bolıp, olar toponimlerdiń eń az bólegin qupaca da, basqa toponimlerdi jasawda tiykar bolıp xızmet atqaradı. Dórendi toponimler túbir sózge sóz jasawshı affikslerdiń jalǵanıwı nátiyjesinde payda boladı. Dórendi toponimler túbir toponimlerden óziniń qospalılıǵı, morfologiyalıq qurılısı menen ayırılıp turadı. Qaraqalpaq tilinde affiksaciya usılı menen sóz jasaw eń ónimli usıllardan biri esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde sóz jasawshı affiksler kóp. Biraq olardıń hámmesi de jańa mánidegi sózlerdiń jasalıwında qatnasa bermeydi. Máselen, affiksler járdeminde jasalǵan toponimler Qaraqalpaqstan toponimiyasında ushıraspaydı.

Sońǵı jıllarda túrkiy til biliminde toponimlerdiń jasalıwı hám olardıń morfologiyalıq qurılısına arnalǵan bir qatar izertlewlerde -lıq//-lik hám -lı//-li affiksleri toponim jasawshı affikslerdiń qatarına kirgizilgen. Biraq bul affiksler qatnasqan barlıq toponimlerdi de affiksaciya usılı menen jasalǵan dep aytıw múmkin emec. Máselen, Tınıshlıq (MPJ), Erkinlik (Shaǵalakól MPJ, kóshe) toponimlerin -lıq affiksi menen jasalǵan dep bolmaydı. Sebebi erkin, tınısh, sózlerinen, tiykarınan, basqa dórendi sózler yaǵnıy azatlıq, atalıq, doslıq, tınıshlıq, erkinlik leksemaları payda boldı. Bul jaǵdaylar toponimge deyingi bolǵan qubılıs bolıp tabıladı.

Solay etip, rayon toponimiyasında ushırasatuǵın dara toponimlerdiń kópshiligi tariyxıy shıǵısı boyınsha túrkiy tillerge ortaқ sózlerden ibarat. Bul aymaqtaǵı toponimler semantikasi hám qurılısı boyınsha keń túrde tolıq ilimiy izertlew jumısların júrgiziwdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бегматов Э. Мустақиллик ва топонимия. // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. 2006. - №5. - Б. 10.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалығы. Нөкис, 1979.
3. Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. -Фрунзе, Илим, 1980. С.109-120.
4. Караев С. К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. -Т., 1998. С. 112-113.

НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР СИНТАКСИСИ МӘСЕЛЕСИНЕ

Альниязова Г.А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Нақыл-мақаллар жүдә кең қолланыў өрисине ийе фольклор жанрларынан бири болып есапланады, себеби әсирден әсирге, әўладтан әўладқа үзликсиз өтип хәм байып киятырған бул дүрданаларда халықтың турмыс тәжирийбелери, ой-пикирлери, терең сезимлери хәм даналығы жәмленген. Нақыл-мақалларды бул тараўдағы кәнигелердин барлығы да хәр тәреплеме, өз мақсетлери шеңберинде үйренеди хәм анализлейди, деген менен бул тараўға тийисли хәм шешилиўи لازم болған мәселелер еле баршылық.

Нақыл-мақалларда қолланылатуғын, турмысымыздағы дерлик хәр бир кубылыс яки хәдийсеге, инсанлардың ис-хәрекетлери менен минез-кулқына хәм т.б. байланыслы қолланылған рәңбәрең усыллар бундай көркем ибараларды метафора дәрежесине көтериў имканын береді. Басқаша айтқанда, нақыл-мақалларды сан-санақсыз ўақыя-хәдийселер, ис--хәрекетлер, ой-пикирлердин ҳақыйқый өзине тән эквивалентлерине айландырыў мүмкин. Сондай-ақ, бул мәселеде «нақыл услубы (стили)» деген түсиникти изертлеў мәселеси етип қойыў мүмкин. Себеби бул услубқа байланыслы ўақыт түсинигиниң өзін қолланыў мүмкин емес: нақыл-мақаллардың халыққа дәстүр болып кеткенлиги соншелли, бул ибаралардың қайдан келип шыққанын, түп дәрегін сорастырып отырыўдың өзи де гейде қандай да бир дәрежеде қолайсыздай сезилиўи мүмкин.

Қарақалпақ нақыл-мақаллары өзине тән дүзилислик өзгешеликлерине ийе. Олар семантикалық мазмуны бойынша көплеп конкрет, айқын ой-пикирлерди, халық даналығын хәм тәжирийбесин қысқа қатарларда сәўлелендириў қәсийетине ийе. Усыған байланыслы, нақыл-мақаллардың тиллик өзгешеликлерин олардың синтаксислик дүзилиси көзқарасынан үйрениў әҳмийетли мәселелердин бири болып есапланады.

Қарақалпақ нақыл-мақаллары бүгинги күнге шекем тек әдебияттаныў илими көзқарасынан ғана арнаўлы үйренилген, ал олардың грамматикалық дүзилиси, лексика-семантикалық яки басқа да лингвистикалық аспектлердеги өзгешеликлери өз шешимин күтип турған мәселелер қатарына киреди. Сонлықтан да бул мақаламызда қарақалпақ паремияларының синтаксислик өзгешеликлерин анықлаўға хәрекет етемиз. Бул бағдарда илимий изертлеўдин әҳмийети қарақалпақ нақыл-мақалларының грамматикалық, соның ишинде синтаксислик өзгешеликлериниң жетерли үйренилмегени менен түсиндириледі. Бундай изертлеўлер халқымыздың тили, мәденияты хәм поэтикасының тығыз байланыслы екенлигин анықлаўға жәрдем береді, сондай-ақ, қарақалпақ лингвофольклористика илиминиң кәлиплесиўи хәм раўажланыўи машқалаларын шешиў ушын да әҳмийетли хәрекетлердин бири болып есапланады.

Нақыл-мақаллардың метафоралық қәсийети, қысқа хәм түсиниклиги, анықлығы, көркемлеў имканиятлары олардың синтаксислик дүзилесине

байланыссыз жүзеге келеді. Өз дүзилисіне көре олар тилимизде тұрақты жасайтуғын, тилдің барлық тарауларына да тийисли тәртіпте өнімлі қолланылатуғын предикатив бірліктер болып есапланады. Нақыл-мақаллардың өзине тән өзгешелігі соннан ибарат, олар тилимизде сөйлеу тилинің ұлыма қолланыстағы коммуникатив синтаксистік моделлер тийкарында дүзілген хәм әйне усы өзгешелігі арқалы түрлі сөзліктерде, сабақтықтарда хәм оқыу қолланбаларында мысал сыпатында көптеп келтириледі.

Қарақалпақ нақыл-мақаллары өз дүзилисі бойынша жай гәп, қоспа (дизбекли, бағыныңқылы) гәп, сондай-ақ, көп компонентли гәптер түрінде келеді. Олардың ишінде дизбекли қоспа гәп түріндегі нақыл-мақаллар оғада кең қолланылады. Бул усы тил бірліклеринің аўызеки тилде кең қолланылыуы менен ғана емес, ал паремнологиялық ибаралардың өзине тән тәбиятына да байланыссыз, яғнай халық аўызекти әдебиятының коммуникатив өзгешелігін сәулелендире отырып, дизбекли қоспа гәптер түріндегі нақыл-мақаллар тил нормасы, жанр модели сыпатында көринеді. Бундай дүзилистеги қоспа гәптер компонентлери арасында қарсыласлық, биргелік-параллелизм, салыстыру қатнастары олардың баслы семантикалық өзгешелігі болып есапланады.

Дизбекли қоспа гәптерде дәнекерлер сийрек қолланылады: *Жүкти нар көтереди, шығынды бар көтереди; Ат қәдириң баққан билер, ас қәдириң ишкен билер; Таз да тарақты болды, ол да керекли болды.*

Нақыл-мақаллар системасында синтетикалық хәм аналитикалық формалардағы бағыныңқылы қоспа гәптер қолланылады. Бунда шәрт бағыныңқы гәптер жийи қолланылады, сондай-ақ, хал феил формалы, *бар/жоқ* сөзлери арқалы, бұйрық мейилдің екінші бет, бірлік формасы менен берілген баянлауышлар да көбірек ушырасады. Мысалы: *Аўыл аўлақ болса, доңыз төбеге шығады; Қойшы көп болса қой харам өледі; Аўырыу қалса да, әдет қалмайды; Мешкейдің өзи тойса да, көзи тоймас; Аталастың аты озғанша, аўылластың тайы озсын; Аўырыу азабын сау билмес, төсек тартып жатпағанша, аш қәдириң тоқ билмес, ашлық зарын тарпағанша; Зарымыз бар да, зорымыз жоқ.*

Аналитикалық формадағы нақыл-мақаллар ишінде қатнастық сөзлер жәрдемінде дүзілген гәптер (*ким/сол, не/сол, қайда/сонда* хәм т.б.), сондай-ақ, шәрт, себеп, толықтыру/түсіндиру мәнилі гәптер көбірек ушырасады. Мысалы: *Ким ислесе, сол тислейди; Үлкен үйге не керек болса, кишкене үйге сол керек; Айғырды неден қойсаң, атты да соннан минесең; Түйенің өзи қандай болса, жауыры да сондай; Кимнің тарысы писсе, соның тауығы.*

Соны да айтып өтиу керек, нақыл-мақалларда тийисли синтаксистік қатнастарды билдируи арнаулы тил бірліклеринің шеңбери шекленген болып, тийкарынан оларда шәрт, шәрт-ұақыт, салыстыру-қарсыласлық мәни қатнастары көзге тасланады. Бизіңше, бул нақыл-мақаллардың жанрлық өзгешеліклерине, поэтикалық функцияларына байланыссыз болады.

Қарақалпақ нақыл-мақаллары системасында дүзилистік-семантикалық қатнастарды сәулелендируде грамматикалық құраллар (бетлеу аффикслери,

болымсызлық қосымталары, бар/жоқ сөзлери хәм т.б.) хәм гәп компонентлериниң лексикалық мазмуны менен бир қатарда тәкирарлаўлар, антонимлер, синонимлер; синтаксислик параллелизм, семантикалық бириктириў, эллипсис хәм т.б. кеңнен қолланылады.

Қарақалпақ тилинде көп компонентли гәплерден дүзилген нақыл-мақаллар да жийи ушырасады. Олардың ишинде компонентлери параллел дүзилiske ийе, композициялық дүзилиси бойынша қосық қатарларына уқсас гәплер, сондай-ақ, бир компонент мазмуны екінши, үшінши хәм т.б. компонентлер мазмунын түсиндирип, толықтырып келетуғын гәплер белгили орын ийелейди. Мысалы: *Ханды қудай қарғаса, Қарашасы менен қас болар, Байды қудай қарғаса, дәўлетине мәс болар, бийди қудай қарғаса, душпаны менен дос болар; Лашын қусқа ҳаўа қәдирли, шапқан атқа дала қәдирли, ата-анаға бала қәдирли; Жолсыз жүрип зорықсаң, жол қәдири билерсең, жалғыз жүрип зорықсаң, ел қәдири билерсең, сырласарың болмаса, дос қәдири билерсең.*

Бизиң пикиримизше, бундай дүзилистеги гәплерди изертлеў нақыл-мақаллардың эстетикалық талғамлылығын, стилистикалық өзгешеликлерин, улыўма түркий поэзияға тән болған әйемги поэтикалық сөйлем тарийхы менен байланысын анықлаўға жәрдем береді. Ал олардың дүзилиси менен семантикасын үйрениў болса қарақалпақ нақыл-мақалларына тән болған улыўма тенденцияны – көркемлеў хәм баянлаў куралларының ықшам және нәзик, универсалласқан қәлипте болып, сеслер уйғынлығы, пикирлер көркемлиги хәм қысқалығы менен хәммеге түсиникли екенлигин анықлаўға имкан жаратады.

Нақыл-мақаллар баянлаў формасының қысқалығы менен ғана емес, ал мәни жаратыў механизмлери, формасының ықшамлығы, улыўмалығы, ақыл-нәсият дәреги екенлиги менен де итибарды тартады. Көлеминиң кишилиги, дүзилислик-семантикалық өзгешелиги бул жанрдың текст пайда етиўши баслы функцияларынан бири болып есапланады.

Солай етип, қарақалпақ нақыл-мақалларында халқымыздың сөз шеберлери тәрәпинен торланған улыўма халықлық тил үлгилери жәмленген. Оларда қолланылған жанлы сөйлеў тили бирликлери ой-пикирди баянлаўдың әжайып көриниси болып, түрли дәўирлерде де бәршеге түсиникли болып келген. Себеби нақыл-мақаллар қарақалпақ фольклорының баслы жанрларынан бири, халқымыздың мәдений мийрасының ажыралмас бөлеги сыпатында әўладтан-әўладқа өтип келмекте.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖУМБАҚ ХӘМ ЖАҢЫЛТПАШЛАРЫНА ТИЙИСЛИ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕҰЛЕРДИҢ АНАЛИЗИ

Оразымбетова Э.Ш.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Халқымыздың бийбақа тәжирийбелери оның аўызеки дәрәтпелери болған дәстанлар, ертеклер, нақыл-мақаллар, әпсаналар, жумбақ хәм жаңылтпашлар тағы басқада мийрасларымыз сақланып, бизиң дәўиримизге жетип келди. Биз сөз етпекши болып отырған жумбақ хәм жаңылтпашлар

хаққында анализ жасар екенбиз, әсирлер дауамында халықтың сана-сезимін, ой-өрісін, пикирлеу қабилетіне тиккелей тәсирін тийгизетуғын ақыл-ойын рауажландырыуда жумбақ хәм жаңылтпашлардың роли үлкен әхмийетке ийе хәм өзинің халық аўызеки дәретпелери жанрлары ишинде гиреули орны бар. Әсиресе өсип киятырған жас әўладты, жасларды еркин пикирлеуге, көркем ойлауға, мийнет етиуге, дәретиўшилиқ пенен шуғылланыуға, тапқырлыққа үйретиў, логикалық ойлау қабилетін өсириўге ерте дәўирлерден-ақ ата-бабаларымыз рухый байлықты жоқары санап, әсирлер дауамында атадан балаға жеткерип берди. Жаслардың ақыл-ойын рауажландырыуда жумбақ, жаңылтпашлардың әхмийети билимди, жуўапты, шешимди табыуда, жәмийет кубылысларындағы, тәбият хәдийселериндеги хәр түрли халатларды таллауда, улыўмаластырыуға хәм оннан жуўмақ шығарыуға оғада утымлы саналады. Жумбақлар халық аўызеки дәретпесиниң ең қадимги хәм бай жанрларының бири. Бул жанр фольклорда ерте дәўирлерден хәзирге дейин жасап келмекте хәм рауажланып атыр. Узақ өтмиш дәўирлерде жумбақлар инсанды қоршаған орталық хәм тәбияттың түрли-түрли хәдийселери хаққындағы түсиниклериниң көркем көриниси сыпатында жүзеге келген. Таў хәм тоғайлар, дәрья хәм көллер, жер хәм аспан, қуяш хәм ай, жулдыз хәм пасыллар, жақтылық хәм қараңғылық, гүлдирмама хәм шақмақлар, ҳайўанат әлеми, үй дәске-буйымлары, мийнет қураллары хәм басқалар хаққында жәмәат дәретиўшилигиниң өними болған жумбақлар әўладтан - әўладқа өтип, үлкен-кишилерге өмир, турмыс, тәбият сырлары хаққында ойлауды, билиуди үйретип келгенлиги менен күтә әхмийетли.

« Атамасына қарағанда «жум» хәм «бақ» деген еки сөздиң бирикпеси болып, сөзлик мәниси бойынша бир нәрсени ойлап жасырыу (жумыу), хәм оның шешимін изле, қара (бақ) дегенди аңлатады»-дейди белгили илимпазларымыздан Қ.Жәримбетов хәм Қ.Оразымбетовлар [16. 23-б]. Сондай-ақ буның тастыйығы ретинде «жумбақ деген сөз бириккен еки сөзден қуралып, «жум-жасырыу, бақ-қара, изле» деген мәнини аңлатып, жумылған, жасырылған затқа қара, усыны тап дегенди билдиреди»-деп тастыйықлайды И.Қурбанбаев өз мийнетинде [8. 188-б].

Жумбақлар көлеми хәм формасына қарай мақалларға уқсайды. Гейде мазмунына қарай уқсаслық сезиледи. Лекин генезиси хәм функциясы бойынша өзгешеленеди

Жумбақлар жанр сыпатында төмендеги өзгешеликлерге ийе:

1. Көлеми бойынша қысқа хәм ықшам.
2. Формасы бойынша қосық көринисине ийе.
3. Жаратылыуы (пайда болыуы) мәқсетинде текстте жасырынған нәрсени табыу ўазыйпасы қойылады.
4. Мазмунында ҳайўанат, өсимлик, әлем, турмыстағы нәрселердиң қәсийетлери жасырын тәризде сыпатланады, оны табыуға, шешиуге умытылдырады.
5. Табылыуы лазым болған нәрсе көбинесе биреу, гейде екеу хәм оннанда артық муғдарға ийе болады.

6. Жумбақларда қолланылған тийкарғы көркемлеу құралы метафора есапланады.

Жумбақларда табылуы лазым болған нәрсенің формасы, көлеми, ұазыйпасы, реңи хәм усы сыяқлы қәсийетлери хакқында мағлыұмат бериледи, бирақ бул белгилер метафоралық құраллардан пайдаланылған халда басқа нәрсе менен байланыстырылады. Мысалы:

Сырты татлы ет

Иши қатты тас

Тастың ишинде

Тағы дәмлі ас (ерик).

Бул текстте жасырылған нәрсенің үш белгиси үш метафоралық құрал жәрдемінде берилген. Демек оның формасы татлы етке, ишиндеги бөлеги тасқа мегзетилмекте хәм тастың ишинде де дәмлі асы да бар екен. Жумбақты шешип атырған адам текстте ерик хакқында гәп болып атырғанлығын тапса, логикалық жарыста жеңген есапланады. Көбинесе, жасырын нәрсенің тек көриниси, қәсийетлери хакқында мағлыұмат бериледи, бирақ хеш нәрсенің аты көрсетилмейди. Бундай жағдайларды излеуши шахс тек өзи билген нәрселерге сәйкес (тән) белгилерди еслеп, шешимин табыуы мүмкин.

Төрт аяқлы, тал таяқлы

Хәр нәрседен қорқар емес,

Әлле неди, бул қаяқлы? (жаба)

Бул жумбақта «аяқлы», «таяқлы», «қаяқлы» созлери тийкарынан рифма пайда етиу ушын келтирилгенлигин сезиуимиз мүмкин. Енди жасырынған нәрсемиздің төрт аяқлылығына, таяғы барлығына, қай нәрсе екенлигине итибар қаратамыз хәм жаба екенлигин табамыз. Деген менен жумбақтың жууабын табыу аңсат емес. Жумбақты шешиу ушын оның жаратылыуында автордай белгисиз шахстай пикир жүритиу усылын излеу керек.

Егер хәр бир жумбақтың негизінде белгили бир ақылай дөретиушиликтен ибарат екенлигин нәзерде тутсақ, оны табыушы шахста тап усы жаналықты басқа жол менен тапқырлық пенен ашып бериуи керек болады. Солайынша, олда автор турмыс тәжирийбесине, көз-қарасына, пикир жүритиу уқыплылығына ийе болуу лазымлылығы себепли жүда терең пикир жүритиу, ойшыллық процесин бастан кеширеди.

Жумбақлардағы сауаллар системасы санау тәризінде әмелге асар екен, таң қаларлық қарама-қарсылықларға дус келемиз. «Қол аяқсыз есик ашар, жеңил майда затты шашар», «Белгили бир мәканы жоқ, жерди көкти гезеди, қырман сууырып шақырсаң, тап қасыңа келеди» деген жумбақларда хайран қалыуға мәжбүр қылатуғын машқалаға дус келемиз. Әсиресе, бизди қалайынша қол болмаса, аяқ болмаса есик ашыу мүмкин, негизи не менен ашылады?-деген сауал ойландырады. Екиншисінде не ушын белгили мәканы жоқ, хәмме жерди гезеди, шақырсаң қасыңа келеди деген қыял пайда болады. Бул не болуы мүмкин деген сауаллар қыйнайды.

Бул сауалдарға жууап табыу үшін биз сауалды қойған адамның пикир жүритиуі ұсылынан пайдаланыуымыз керек. Сонда ғана биз сауалдың самал екенлигин табамыз.

Деген менен мәселенің жәнеде қурамалылығы сонда, гейпара жумбақларда баян етилген тәрийптен пайдаланып қандай бағдарда пикир жүритиуі лазымлылығын анықлай алмаймыз. Мысалы барлық түркий тиллес халықларға ортақ болған:

Он еки –түйе

Он ---бийе

Тоғыз-сыйыр

Бес-ешки

Еки ярым-қоян

Үш-түлки . Жумбақта адамның қыялын санлар ийелейди. Неге қоян еки ярым, ямаса түйе он еки болыуы керек, деп ойлаймыз. Кейин санларды қосып қандай да бир нәтийжеге ериспекши боламыз. Тийкарында машқаланы анықлау жолы менен шешиледи, яғнай қоян еки ярым айда, түйе он еки айда, сыйыр тоғыз, ешки бес, түлки үш айда көбейеди ямаса тууылатуғын уақты болып есапланады. Бундай жумбақты табыу үшін шаруашылықтан хабары болса ғана шешим аңсатырақ болады.

Жумбақлардың пайда болыуы хаққында фольклоршы алымларда анық дәлийл мағлыуатлар жоқ. Айырым алымлар оның ески дәуирлерден басланатуғынлығын келтирип өтеди. Бирақ мақаллар тууралы мысаллар көплек келтирилген. «Девону луғатит түрк» шығармаларында жумбақлар текстлери ушырайды. «Табзуғ» сөзи жумбақ мәнисин аңлататуғынлығы айтып өтилген. Жумбақлар көлеми хәм формасы жағынан нақыл-мақалларға уқсағанлығы үшін бул еки жанрдың пайда болыу уақты да бирдей болыуы мүмкин деген шамалаулар билдирилген. Төмендеги еки халатқа дыққатты қаратамыз

1. *Бир жигит бир қызды атқа мингестирип киятыр екен, сонда алдынан бир жигит шығып, «Мына қызды алып қашып киятырсан ба?» дейди. Сонда қыз:*

- Қәй-қәй жигит, қәй жигит,

Абайлап сөйле сен жигит.

Бул жигиттиң қәйин енеси,

Мениң анамның құдағайы.

Сонда мен кими боламан? – дейди.

2. *Барып едим жоқ екен*

Айтып едим беремен деди

Келгени зой келмегени

Келмегенде келер еди

3. *«Жарлының қызы» ертегинде ханның өз журтына «дуньяда не қатты», «не жүйрик», «не мазалы» деген сорауына қыздың берген жууаплары: дуньяда жоқшылық – қатты, тил- жүйриклигин, дуньяда бир-*

бирин сүйген ашықтық- мазалы деген тапқырлығына, ақыллылығына патша тән беріп үйленбекші болады.

Қызға жасушы жибергенде қалың малына не берсин дегенде, қыз: - Он бес орақ, жигирма бес кетпен, 50 ғарға, 60 шымшық берсин. Ал үйіндегі жалғыз қозысын берсе- берсин бермесе өзі билсин, ханыңа соны айтып бар. – депти.

Хан дана адамды шақырып сорағанында, ол былай депти: Он бес орақ дегени, жигит он бес жасында орақтай кескир, жигирма бес кетпен дегени, жигит жигирма бесінде кетпендей кескир, елиұ ғарға дегени, адам елиұ жасында ғарғадай-ақ қалы болады, ал алпыста болса сиздей ақылсыз ханның шымшықтай-ақ жаны болады дегени. Ал үйіндегі жалғыз қозысын берсе-берсин бермесе өзі билсин дегени- үйіндегі жалғыз баласына алса-алсын, алмаса гәтин қойсын дегени.- депти.

Жоқарыдағы мысаллар арқалы жумбақтардың пайда болуы хақындағы болжауларға мәлім дәрежеде анықтық киритеди. Яғнй бизің бақлауымызша, жумбақтар дәслеп ертек, дәстан хәм басқа да қайсыдур жанр курамында жүзеге келген. Соңын ала эне усы жанр курамынан ажыралып шығып, бөлек ғарезсиз дөретпелер сыпатында халық ауыз еке дөретпелеринен әхмийетли орын ийелеген.

Текстлердегі метафоралық көркемлеу куралы қолланылған орақ, кетпен, ғарға, шымшық, қозы сыяқты жумбақты машқаланы шешиуші курал сыпатында пайдаланылған. Әхмийетлиси сонда, ертек, шешенлик сөзлер, дәстанлардағы жумбақты пикирлер, соңын ала да жумбақтар бөлек жанр болғаннан соң да оның жаратылыуында тийкарғы орын ұазыйпасын атқарады. Улыұма, қандай да бир жумбақтың жаратылыуы ушын шешилиуи лазым болған нәрсе - предметлердің өзине тән қәсийетлери жетекши мағлыұмат бериуші фактор болған.

Жумбақтардың жаратылыуы табылыуы лазым болған нәрсе бир қатар өзине тән өзгешеликлери менен басқа нәрсеге уқсатылды. Бул өзгешеликлерди төмендегіше белгилеуге болады:

1. Жасырынған нәрсенің сыртқы пишими: оның көлеми, формасы, көриниси негиз етип алынады.

Көп жеринен байланған

Ишин шадлық жайлаған

Ғаслы ағаш болса да

Қытықласаң, сайраған.

Демек, табылыуы лазым болған нәрсе ағаштан жасалады, көриниси көп жеринен бууылған, тийсең сес шығаратуғын, шадлық бағыш ететуғын қәсийетлерин сездик. Нәтийжеде, азғана пикир жүритсек, бул нәрсенің музыка әсбабы екенлигин, дуұтар хақында гәп кетип атырғанлығын аңлаймыз.

2. Жумбақ текстінде рең хақында мағлыұмат бериледи.

Қара сыйырым қарап тур

Қызыл сыйырым жалап тур.

*Суў емес, суйық
Қар емес, ақ
Көк көйлекке қас қойдым
Жазда жасыл кийинер
Гүзде сары кийинер
Қыста хамме кийингенде*
Бул бийшара шешинер,- деген жумбақларда қазан, от, сүт, жүзик, терек хаққында пикир жүргизилмекте.

3. Таппақшы болған нәрсемиздің дүзилиси, қурамы арқалы мағлыұмат бериледи.

*Бир теректиң он еки путасы бар.
Хәр путада отыз жапырақ бар.
Бир жапырағында бардур еки жүз.
Бир жүзінде қара бардур,
Бир жүзінде ағы бардур. (жыл, күн, ай)
Бир жайын тынбай жүрер, дөп-дөңгелек,
Уясы үш жүз алпыс бес, бөлек-бөлек,
Бир күнде жигирма төрт жүрип келер,
Ақ-қара қанаты бар, бир бөлек. (1 жыл, 365 күн, 24 саат, күн, түн).*

4. Нәрсениң орынлайтуғын ұазыйпасы тәрийпленеди. Турмыстағы тийкарғы белгиси хәрекет мысалында баян етиледи.

*Аспанға қарап аўзын ашқан,
Төменге қарап суўын шашқан. (суўқабақ)
Еңкейсең еңкейеди,
Шалқйасаң шалқаяды. (сая)
Жалт-жулт етер, жалмап кетер. (от)
Жылт етти, жылғаға түсти. (суў)
Жуўырып жете алмадым,
Қол салдым тута алмадым. (көлеңке)*

5. Жасырынған нәрсениң сыртқы пишими, көриниси, авжыралып турыўшы белгиси салыстырылады.

*Аппақ аппақ аппағым,
Түбиттен де жумсағым.
Иии толы ақ майым,
Кийим-кеншек, бел-баўым,
Жерден өнген байлығым. (пахта)*

Жумбақларда бир нәрсениң, бир емес, бир нешше белгилери, екинши бир нәрсеге салыстырылыўы мүмкин. Мысалы, жер астын алтын қазық жумбағында, геширдің формасының қазыққа ұқсаўы, оның реңи алтынды еслетиўи хәм жер астында өсиўи үйлесимли тәризде сыпатланған. Бундай жумбақларды табыў (шешиў) аңсатырақ әмелге асады. Ал және бир жумбақларда бийкарлаўшы мәни жетекши болады:

*Үлкени киширеймейди,
Кишиси үлкеймейди. (тас)
Жүриси бар, түри жоқ,*

*Сести бар да, тили жоқ.
Услатпайды, қашаған,
Жол жүриү менен жасаған. (самал)
Колы жоқ сүүрет салады,
Тиси жоқ, тислеп алады. (суўық)
Аяғы жоқ, қашады,
Қанаты жоқ, ушады. (түтин)*

Әдетте жумбақлар халық турмысының хәмме тараўын ийелегени менен хәм дыққатқа ылайық. Турмыстағы, социаллық орталықтағы мүнәсебетлер жумбақ текстлеринде өз тәрийплеўине ийе. Көрпе, қулып, қазаннан баслап, қазы, сүтхорлық хәрекетлерине шекем жумбақларда тәрийпленген.

Қарақалпақ халық поэзиясы жанрлары болған жумбақларды изертлеў, оларға илимий сыпатлама бериў, жан-жақлама тәрийплеў, классификациялаў, илимий анализ жасаған бир нешше илимпазларымыз тәрeпинен көплеген мийнетлер жарық көрди хәм елде топлаў, жаңаланыў мәксетинде жумыслар исленип атыр. Жумбақлардың ең тийкарғы үлгиси ең дәслеп 1917-жылдан кейинги баспа сөзде айрықша оқыў куралларында көрине баслады.

Рус революциясынан бурынғы рус илимпазларының фольклорынан басқа жанрлары менен бирең-сараң жыйнаған жумбақларын айтпағанда, жумбақларды басқа жанр менен қатар ХХ әсирдин 20-30- жылларында жыйнала баслады. Солардың ишинде 1926-1946- жылларда Қарақалпақстан районларында И.А.Баскаков жыйнаған фольклорлық материаллар ишинде бирқанша жумбақлар бар еди. Солардан 1951-жылы баспадан шыққан И.А.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» китабының I томында 150 ден аслам қарақалпақша жумбақлардың үлгиси берилген деп көрсетеди [13. 143-б].

1928-жылдың өзинде еле араб графикасы менен С.Мәжитовтың «Қарақалпақ әдебияты жыйынтығы» басылып шыққан еди. Усы китабында автор бирнеше ертект, нақыл-мақал, жумбақларды береди [14. 92-б].

И.А.Баскаковтың қарақалпақ аўыз еки халық творчествосын семья-турмыс, тарийхый-экономикалық жанрлар болып екиге бөледі. Семья-турмыс дәстүр фольклорын да екиге бөледі: 1. Айтымлар: 1. Бәдик, гүлапсан, қурт шақырыў. 3. Ярамазан хәм тағы басқа турмысқа байланысly: 1. Хәййиў, балалар қосықлары. 2. Қыз-жигитлер қосықлары, жигитлер қосығы, айтыс, жуўап хәм т. б. 3. Тойға байланысly қосықлар (хәўжар, беташар). 4. Өлимге байланысly қосықлар (жоқлаў, жылаў). 5. Қосықлар: дослық, лирикалық, мухаббат, күлки хәм сатиралық хәм т.б. 6. Ертектлер. 7. Бәйт. 8. Халық дәретпелериниң майда түрлери, нақыл-мақал, жумбақ, жаңылтпаш, күлки сөз хәм т. б [14. 203-б].

И.А.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» деп аталған китабында, китапқа киргизилген материаллардың ең көпшилигин жумбақлар қурайды. Материалларды жанрма-жанр айырып бериўи жағынан, хәр қыйлы информаторлардан жыйнап алынған китапқа 164 жумбақ киргизилген.

Бундай көлемде, бундай тематикада, бундай хәр қыйлы көркемликте қарақалпақ жумбақларының басылыуы хәм рус тилине аударылыуы басқа көрсетилген жанрлар менен биринши рет иске асырылды,- деп талқылайды илимпаз Қ.Мақсетов [14. 211-б].

Н.А.Баскаковтың кітабына халық арасында узақ дәуірлерден айтылып киятырған сайланды традициялық жумбақлар кирген, автор тәрәпинен олардың дәл русша аудармасы ислеп берилген [14. 212-б]. Өткен әсирдің 20-30-жыллардағы қарақалпақ фольклоры жағдайына нәзер аударғанымызда, бул дәуірдеги фольклорға тийкарынан жыйнау хәм оның гейпара үлгилери басып шығыу менен шуғулланылды. 1936-жылдан басланған жумыслары жаңа фольклордың ең әзиз хәм дәслепки адымлары. Оның ең биринши алымларынан рус илимпазлары Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, қарақалпақ илимпазларынан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуровлар тәрәпинен басланды [14. 103-б].

Н.Дәўқараевтың толық мийнетлериниң топламы 1977-жылы «Қарақалпақстан» баспасында Ж.Нарымбетов, Қ.Байниязов хәм И.Қурбанбаевлар тәрәпинен баспаға таярланды хәм басылып шықты. Усы кітаптың II томында «Қарақалпақ аўыз еки әдебиятының тематикасы хәм түрлери» деген бабында, турмыста шарўашылық, дийханшылық, балықшылық, аңшылық пенен шуғылланатуғын, олардың халық аўыз еки әдебияты тарийхында тутқан орны туўралы кең түсиник берип, қарақалпақ фольклорын лирикалық хәм эпикалық жанрларға бөлип қарайды. Лирикалық жанрларды: 1. Қосықлар. 2. Салт әдебияты. 3. Аталар сөзи - деп үшке бөледі. Солардан жумбақлар ҳаққында ерте заманлардан айтылып киятырған мазмуны хәр түрли екенлигин, жумбақлар өзиниң дәслепки шығыуында тез ойлап табыуға мәжбүр етиў ўазыйпасын ғана атқарса, кеўил көтериў, тамаша, қызы ретинде де қолланыла баслаған. Жумбақлардың өзине тән қолланылыў тәртиби, стили, тил қурылысы бар екенлигин, олар бир гәп пенен де, бир нешше гәп пенен де, еки, үш хәм көп қатарлы уйқасық қосық түринде де айтылады,- деп дәлиллеиди [5. 138-140 бб]. Мысалы: Бир ғаз ушып киятырып, қайырда отырған ғазларға: Ассалаўма аликум жүз ғаз,- депти. Отырған ғазлар: Жоқ, биз жүз емеспиз. Жүз болыў ушын бизлерге тағы усындай, және оның жартысындай ғаз қосылса хәм сен қосылсаң, сонда үз боламыз- депти. Жерде отырған ғазлар нешеў? (33).

Қ.Айымбетов қарақалпақ фольклорының ең дәслепки изертлеўшилеринен бири болып табылады. Ол өткен әсирдің 20-жылларының ақыры, 30-жылларының басларында қарақалапақ аўыз еки әдебиятының үлгилерин топлап, қарақалпақ әдебияты, фольклоры ҳаққында, солардың ишинде бир нешше мақалалары жарияланды. Оның О.Кожуров пенен жазған «Қарақалпақ әдебиятының түрлери», «Халық даналығы» (1968), «Қарақалпақ фольклоры» (1977), [10. 373-436 бб]. Қ.Айымбетов пенен О.Кожуров «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» мийнетинде қарақалпақ фольклорын 13 түрге бөлип қарап, солардың ишинде жумбақлар хәм жаңылтпашлар өз алдына жанрлар сыпатында қаралады. Қ.Айымбетов пенен

О.Кожуров «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» мийнетінде қарқалпақ фольклорын 13 түрге бөліп қарап, солардың ишінде жумбақлар хәм жаңылтпашлар өз алдына жанрлар сыпатында қаралады [1. 80-б].

Қ.Айымбетов қарақалпақ фольклорының ең дәслепки изертлеушілеринен бири болып табылады. Ол өткен әсирдің 20-жылларының ақыры, 30-жылларының басларында қарақалапақ аўызеки әдебиятының үлгилерин топлап, қарақалпақ әдебияты, фольклоры ҳаққында, солардың ишінде бир нешше мақалалары жарияланды. Оның О.Кожуров пенен жазған «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» (1939), «Халық даналығы» (1968), «Қарақалпақ фольклоры» (1977) [2. 35-36 бб].

Қ.Айымбетов қарақалпақ фольклорының ең дәслепки хәм көрнекли изертлеушілеринен бири болып, топлаған материаллары бойынша илимий мақалалар жәриялап, биринши шөлкемлестирилген қарақалпақ мектеплерине оқыў куралларын дүзиўде, қарақалпақ әдебияттануы илиминиң актуаль мәселелерин шешиўде, илимий китаплар дәретиўде, илимге өзиниң үлкен салмағын қосқан илимпаз болып есапланады. Оның авторлығында 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери», 195-56-жыллары «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» баспадан шықты. 1977-жылы баспадан шыққан «Халық даналығы» китабының үшінши бөлиминде жумбақлар ҳаққында жас өспиримлердің ой-өрисин кеңейтиўге жәрдемлесетуғынын, тәрбиялық әхмийети айрықша екенлигин, жумбақларды балалар да, үлкенлер де айтатуғынлығын, жумбақлар қыз-жигитлер айтысларында да, жуўап-дәстүр айтысларында да, жедел қолланылатуғынлығын дәлийлеп көрсеткен..

Сондай-ақ, Абубакир менен Құлымбет шайырлардың, Мәўлик пенен Сейфулғабит Мәжитовтың айтыслары жумбақлар арқалы саўал бериў хәм оның жуўабын таўып, қосық пенен жуўап қайтарыў айтыслары еди,- деп дәлиллейди [2. 35-36 бб].

1959-жылы Илимлер Академиясының тарийх, тил хәм әдебияты Институты филиалында қарақалпақ фольклоры бөлими дүзилгеннен кейин қарақалпақ фольклорының басқа жанрлары менен бирге қарақалпақ жумбақлары да ҳәр тәрәплеме топланған. 1960-жылдан Республика бойлап экспедициялар арқалы, мектеп оқыўшылары, муғаллимлерди жыйнаў исине қатнасыў қолға алынып, соның нәтийжесинде, нешше жыллар даўамында жумбақлардың нешше мыңлаған үлгилери топланды [3].

Н.Дәўқараев та, Қ.Айымбетов та өз илимий мийнетлеринде жумбақ хәм жаңылтпашлар туўралы қысқа анализ жасайды. Қарақалпақ аўыз еки әдебияты туўралы илимий мийнетлери арқалы ири көлемли бир нешше монографиялық мийнетлер дәретип, қарақалпақ әдебиятына салмақлы үлесин қосқан илимпазлардан Н.Жапақов, қарақалпақ фольклорының жумбақлар ҳаққында, ондағы реалистлик көринислерин айқын мысаллар менен: «*Жүрип кетсе изи жоқ, баўызласа қаны жоқ*» (қайық), «*Иши тоқ, көлеңкеси жоқ*» (ура) тағы басқада жумбақлар да реаль турмысты, турмыста бар болған затты сүўретлеп, реалистлик тенденцияны фольклорлақ материаллар тийкарында ашып бериўге тырысқан. Ол халық жумбақларында

турмыс шынлығына байланысly болған реалистлик элементлер ушрасатуғынлығын көрсетип өтеди [6. 14-15 бб].

Сондай-ақ Н.Жапақовтың «Еске түсирийлер, илимий мийнетлери» атлы китабында (дүзийшилер Т. Мәмбетназаров, Х.Сейитов, И.Қурбанбаев, У.Жапақова) [7] жумбақлардың әйийемги жанр екенлиги, бизиң әсиримизден бир нешше әсирлер бурын пайда болғанлығын, басқа халықлардың әдебиятларында, мысалы: «Хәр ай сайын жаңадан не туады» (ай), «Сууыққа қарсы қандай дәри бар» (от) сыяқлы жумбақлар Хинд, Мысыр, Вавилон, Шумер, Иран т.б халықлар әдебиятларында ушыратыуға болатуғынлығын келтирип өтеди. Ол XIII әсирде шыққан «Кодекс Куманикус» (Қыпшақ сөзлиги) мийнетинде түркий тиллес халықларға ортақ, соның ишинде қарақалпақ халқында да жумбақлар ерте дәуірлерден баслап пайда болып, жанр ретинде қәлиплескенлигин дәлийлеп көрсетеди. Н.Жапақов: «Жумбақлар қай дәуірде дәреседе сол дәуірдеги адамлардың дүнья таныуына, оны сезип, ой елегинен ой елегинен өткерийуине байланысly болған, жумбақ арқалы адамның дүнья таныуындағы ой-өрисин, қыяллының қаддин сезийуе болады»-деп көрсетеди. Буннан биз хәр бир адамның жумбақлар хәм басқада халық дәретпелерини жақсы меңгерген, билген адамлардың сана-сезими, билими, сол халықтың басқа халықлардан айырылып турыушы миллийлигин сезийуимизге болады.

Жумбақларды таллай отырып, халық жумбақларының үлкен темаларының бири адам хаққында, адамның мүшелери, дене қурылысы хаққында мысалларды келтирип өтеди.

*« Жол, жол-жол жатыр,
Жол үстинде пул жатыр,
Ақ қаланың ишинде*

Алпамыс, султан қол жатыр» (адамның тили, тиси, аўзы) деген мысалларды келтирсе, хайуанлар туўралы аттың жүйриклиги, түйениң бийиклиги, сыйырдың сүти, мүйизи, туяғы, ийттиң сақшылығы т.б. хаққында сулыу сөз бенен тәрийпленип, астарлы, қашырымлы, қупыя етип бериледи-деп сыпатлайды [7]. Автордың бул мийнетинде басқа да керек-жарақ буйымларына, қара үйге, отқа байланысly, суу қатнасына байланысly кемеге, бизиң тәбиятымызда жасайтуғын дүз хайуанларына байланысly басқа түркий тиллес халықлардың жумбақлары менен салыстырмалы түрде мысаллар менен дәлийллеп көрсетеди. Сондай-ақ жумбақлар сораў-жууап арқалы да дүзилгенлигиг, буған мысал ретинде Соппаслы Сыпыра жыраудың Тоқтамысханның өмирине, хәмелдарларың харекетине байланысly берген сораўларына оның толғау менен берген: «Аўыз айғақ, тил тайғақ» хәм «Ғаррыңман» толғауларында ханның жумбақлы сораўларына тартынбай ашық жууап береді деген пикирлерди билдиреди. Басқа илимпазлар сыяқлы ол да Жийренше шешен менен Жәнибек ханның астарлы жумбақлап сөйлесийулерин, тағыда жумбақтың айтыс түрлериде бар екенлигин мысаллар менен сыпатлайды. Көп жағдайларда жумбақлар метафора арқалы дүзилетуғынлығын, мысалы:

*«Бир таўдың басында еки лашын,
Көрмейди қанша уйса таўдың басын»* (адамның еки көзи, басы),
Эпитет арқалы да: *«Он бүркит, отыз ақ қуу көлде жатқан,
Ол ақ қуу ҳәр нәрсениң дәмин татқан»* (он бармақ, отыз тис),
Теңеу арқалы: *«Жас күнinde орақтай,*

Орта жаста шөректей» (ай) хәм тағы басқа ирония, гипербола көркемлеу қуралларынан дүзилгенлигин көрсетип өтеди. Ҳәттеки көп жумбақлар шын мәнісінде қосық түрінде дөретилгенлигин, қосық-жумбақлар поэзияның жақсы үлгиси ретінде: *« Кең жауырынлы дөңгеленген бир киси,*

*Қыймылдайды, оның жарқылдар тиси,
Етлерине тырнап жара салса да,*

Оның менен сирә болмайды иси...» (жер)-деп жумбақлардың жақсы көркемлігінен, халқымыздың ойлау, пикир жүргизиу уқыбының кең хәм тереңлігінен дерек беретуғынлығын айтып, халқымыздың талантлы халықлардың бири сыпатында, жуумақлап айтқанда, рухый байлықлардың хәм көркем сөз маржанларының бири екенлігін көрсетип өтиу арқалы жақсы анализлейди.

Сондай-ақ Қ.Мақсетов хәм О.Кожуров тәрәпинен топланған «Қарқалпақ халық творчествосы» деген ат пенен 1940-жылы баспадан шыққан китапта фольклорлық бир қанша материаллар менен биргеликте жумбақ хәм жаңылтпашлар да жәрияланды [7].

1928-жылдан 1940-жылға шекем С.Мәжитовтан баслап А.Бегимов, Қ.Мақсетов, Қ.Ерманов, Н.Дәуқараев, И.Сағитов хәм тағы басқалар тәрәпинен мектеплерге әдибият сабақлақлары дүзилди. Солардың хәммесінде қарақалпақ фольклорының үлгилери киргизилген [7].

Қарақалпақ жумбақларын жыйнаған хәм изертлеген А.Алымов олардың жыйналыуы ҳаққында тоқтап, жумбақларды жыйнаудың жаңа дәуири 1960-жыл Өзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы филиалы тарийх, тил, әдебият Институтында фольклор секторларының шөлкемлестирилиуине байланысly бир қатар фольклорлық экспедициялар жүргизиу дәуиринде, республикамыздың барлық районларында болған халық творчествосының барлық жанрлары қатарында бир қанша жумбақларды хызметкерлери тәрәпинен республикамыздың Қоңырат, Хожели, Мойнақ, Төрткүл, Беруний, Әмиўдарья районларынан көп ғана жумбақлар топланды, -деп келтирип, өзи 1967-жылдан берли республикамыздың барлық районларында болған 3000 нан аслам жумбақ жыйнағанын көрсетеди [7. 129-б].

Соның менен бирге, ол жумбақларды жыйнау мәселесине иркилип, жумбақлар ел арасында оғада көп хәм олар тынымсыз дөрелип, раўажланып келмекте. Ел арасынан жумбақларды жыйнауда «Жетекши» газетасы, мектеп оқыўшылары жақыннан жәрдем берди. Әсиресе Мойнақтағы «8-март», Қоңыраттағы «Пушкин», «Щевченко», Төрткүлдеги «Нариманов», Берунийдеги «Мақтумқулы», Нөкистеги «К.Маркс», «М.Горький» атындағы

мектептердің оқыушылары хәм жеке мағлұмат бериушилерден Шоманайлы Б. Асқаров, Коңыратлы М. Жалалов, Кегейлиши Қалылаев, Мойнаклы Мария кемпир, Шымбайлы А. Абдыкаликовлардың атларын айрықша атап өтеди [11. 126-б].

1963-жылы киши жастағы балаларға арнап С.Аббазов хәм А.Алымов жумбақлардың топламын қарақалпақ тилинде баспадан шығарды хәм жумбақлар текстлерин тәртиплестириуде оларды тәбият ҳаққындағы, адам ҳаққында хәм хайуанатлар ҳаққындағы, тағы да өз алдына бурынғы аўқам дәуириндеги дөреген жумбақлар деп классификациялайды. 1970-жылы Нөкисте қарақалапақ тилинде балаларға арналған жумбақлардың А.Алымов таярлаған топламы баспадан шығады.

Көп томлықтың III томы 1978-жылы басылды хәм қарақалпақ халық жумбақларына арналды. Бул томды баспаға таярлаған, қарақалпақ жумбақлары бойынша илимий изертлеу жумысын алып барған, филология илимининң кондидаты А. Алымов. III томға тәбият қубылысларына, адамға, хайуанатлар дүньясына, өсимликлерге, тутыныу буйымларына хәм тағы басқа жумбақ айтыслары кирген. Булар ерте дәуирдеги хәм аўқам дәуиринде дөреген жумбақларда көп томлықтан өзиниң хәр қыйлы тематикасы бойынша орын алған [11].

Халық аўыз еки дөретпеси болған жумбақларды жеткиликли дәрежеде үйренип, талқылаған Ә.Алымов 1969-жыл «Қарақалпақ халық жумбақлары» [4. 22-б] атлы кандидатлық диссертациясын жақлайды. Илимпаз өз диссертациясында қайсы жыллары кимлер тәрөпинен жумбақлардың жыйналыуы, үйренилиуи, оларды бир системаға түсириу мәселелери, оларды баспадан шығарыу туўралы мәселелерге толық тоқтап өтип, әдебий аспекте изертлеу объекти етип жумбақларды толығы менен изертлейди хәм олар ҳаққында мағлыұмат берип өтеди. Өзиниң илимий мийнетиниң «Қарақалпақ жумбақларының түрлери хәм тематикасы» деген биринши бабында тәбият, адам хәм оның мийнети, шаруашылық, дийханшылық, хайуанатлар, өсимликлер, үй буйымларына байланыслы хәм тағы басқа жумбақларды группаларға ажыратып, көплеген мысаллар арқалы дәлийллеп береди. 1873-жылы Россияға қосылыуы нәтийжесинде тилимизге жаңадан кирип келген чайник, самовар, гармонь, граммафон, қол машинасы, фәэтон хәм басқада сөзлерге байланыслы дөреген жумбақларды да келтирип өтеди. Мысалы самовар ҳаққында:

*«Өзек емес сай емес,
Суу ағады жылғадаң,
Өз-өзинен турады,
Зорыққан аттай ҳарлаған»*-деп келтиреди.

Өзелден халқымыз шаруашылық пенен шуғылланғанлықтан, соған тийисли жумбақлар, тағыда ықлым шараятымызда жасайтуғын хайуанларға байланыслы, жабайы қусларға тийисли жумбақлар ҳаққында қулласы тәбиятта не нәрсе бар болса, солардың бәри қамтылған жумбақларды хәр тәрөплеме әдебий көз-қарастан толық изертленген хәм анализленген.

Илимпаздың илимий мийнетинің екінші бабында халық поэзиясының басқа жанрлары менен байланысы мәселелерине тоқтап өтилген. Бунда қосық, нақыл-мақаллар, ертектер, дәстанлар, шешенлік сөздер менен байланысы анализленген.

Үшінші бабы жумбақтардың көркемдік өзгешеліктері анализ етилген. Усылайынша Ә.Алымов біріншілерден болып жумбақ жанрын илимий аспекте дәлйілдеп көрсеткен алымдардың бири болып есапланады.

1974-жылы баспадан шыққан Исмайыл Қурбанбаевтың «Қарақалпақ балалар әдебиятының тарихының очерки» атлы кітабында да жаңылтпаш, жумбақтардың балалар әдебиятына қатнасты машқалалары хақында талқыланады [9. 7-63].

1977-жыл Ташкенте «Фан» баспасында қарақалпақ фольклористикасының жәмәат болып биригип ислеген мийнети ретинде рус тилинде «Очерки по истории каракалпакского фольклора» басылып шықты. Бул қарақалпақ фольклористлеринің көп жыллық изертлеген жұмыстарының нәтижеси болып, лирикалық қосықтар хәм жумбақтарды А.Алымов тәрәпинен қарақалпақ фольклоры жанрларын терең хәм хәр тәрәплеме изертлеўге жаңа бағдар берди [14. 141-б].

1979-жылы тағы да Қ. Мақсетов хәм А.Тәжимуратов пенен биргеликте жоқарғы оқыў орынлары ушын сабақлық «Қарақалпақ фольклоры»н баспадан шығарып, бунда да қарақалпақ фольклористлеринің топлаған жумбақтар хәм жаңылтпашлары хақында А.Тәжимуратов тәрәпинен айтып өтиледі [15].

Сондай-ақ тилимиздеги сөзлерди тексеретуғын тил терминлери, қағыйдаларына жақсы билиўге, тил материалларын терең өзлестириўге, оларды таллап түсиниўге, кимде-ким мәдениетли, билимли болыўға тырысса, ең алды менен анна тилин хәр тәрәплеме үйрениўге, оны жақсы меңгериўге өз үлесин қосатуғын, жас әўладтың тил билимин өсириўге арналған Ж.Қайырбаев, Ж.Есболғанов тәрәпинен мектеп оқыўшыларына арналған көмекши курал сыпатында «Билесең бе тилиңди?» [12. 68-б] -деп аталған кишкене топламында мысал ретинде келтирип өтсек мәсетке муўапық болады. Хақықатында да, халықтың әсирлер бойына ой өсириў ушын дөреткен ҳасыл ғәзийнесиниң бири - жумбақтар.

Халқымыздың канша терең ойлылығын, жәмийетлик хәм жеке турмыслық жағдайларды дурыс пикирлегенин, жәмийеттеги социаллық, класслық қубылыстарға қатнасын билдиргенин, сол дәўирде адам билими жетпеген тәбият қубылыстарына хайўанат дүньясына кеўил бөлгенин, даналықты, сулыўлықты, әдилликти ардақлағанын, хәр қыйлы қара күшке қарсы турғанын барлық жағынан шеберлик пенен көрсетеди хәм жас әўладты, келешектиң ийеси жасларды тәрбиялаўға курал етеди [12. 211-б].

Аты жасырылып уқсатыўдың барлық формаларын ислетиў менен белгили ритмге қурылған, мазмунын ашып бериўде атын айтыўды талап ететуғын фольклордың ой өсириў, тапқырлықты оятыў ушын қолланылытуғын миниатюралық жанрын жумбақтар деймиз.

Хәзирги дәүирде жумбақлардың метаграмма, анаграмма, логогриф, шарада түрлериде белгили. Метаграмма-бул жумбақтың бир түри болып, оның өзгешелиги дәслепп бир сөз жасырылады хәм оның бир хариби айтылады, сөзди тапқаннан кейин сол хариби өзгертилип жаңа мәнидеги сөзлер табыў усынылады, анаграммада-сөздің мащзмуны қосық арқалы түсиндириледі, соңынан сөздің терис оқығандағы мәниси көрсетиледи, логогрифте дәслепп қай сөз ҳаққында сөз болатуғынлағын билип алыў керек, соннан кейин табылған сөзге бир ямаса еки харипп қосып, жаңа сөз жасаўға болады, шарада да болса, сөз буўынларға бөлинеди хәм хәр буўынның, хәриптиң мүмкиншилигинше, беретуғын мәнисине қосық арқалы түсиник бериледи, буннан кейин олар бириктирилип, сөздің бир пүтин мәниси түсиндириледі. Және де жумбаққа сәйкес кроссворд, сканворд, кийворд түрлериде халқымызға белгили.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери. // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. 1939. №4. 80-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 35-36 бб.
3. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
4. Алымов А. Каракалпакские народные загадки. // Автореферат дисс. на соис. учен. степени канд. фил наук. – Нукус, 1969. – с. 22.
5. Дәўкараев Н. шығармаларының толық жыйнағы. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 138-140 бб.
6. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972. 14-15-б.
7. Жапақов Наўрыз. // Баспаға таярлаған: Мәмбетназаров Т. хәм басқалар. – Нөкис: «Билим», 1990. 395-б.
8. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992. 188-б.
9. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхының очерки. – Нөкис, 1974. 7-63 бб.
10. Қарақалпақ фольклоры. 96-том. Нөкис: «Илим», 2015. 373-436 бб.
11. Қарқалпақ фольклоры. III том. // А.Алымовтың алғы сөзлери. – Нөкис, 1978. 12-б.
12. Қайырбаев Ж., Есболғанов Ж. Билесең бе тилиңди. – Нөкис: «Билим», 1997. 68-б.
13. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўыз еки дәретпелери. – Нөкис: «Билим», 1996. 143-б.
14. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 92-б.
15. Мақсетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
16. Jarimbetov Q., Orazimbetov Q. // Qaraqalpaq adebiyati. – Nokis: «Bilim», 2006. 23-b.

Ғ.СЕЙТНАЗАРОВТЫҢ «САХРА САЗЛАРЫ» ПОЭМАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Сайымбетов Ш.О.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Ғ.Сейтназаровтың «Сахра сазлары» поэмасы өз уақытында жәмийетшиликтің қызығушылығын оятқан, өткен ХХ ғасырдағы сахра-шөлдерге, тың-партау жерлерге су апарып, сол арқалы өмірдің жаңа мазмұнын, адамдардың мийнет іскерлігін, жасардың зәбердес іс-шарасын сүзетуге арналған. Бул шығарма баспа сөз бетлерінде жарияланғаннан баслап, әдебиеттанушылар С.Ахметов пенен Т.Мәмбетниязовлар тәрәпинен хәр тәрәпке үйренілди. Олар өз мийнетлерінде поэманың идея-тематикалық өзгешеліклеріне көбірек дыққат аударып, шығармада «шайыр жаңа жер ашыушы адамдардың, құдіретли техниканың ролин, тыңда қайнаған мийнет процессинің романтикалық пафосын, ҳақыйқат мийнет поэзиясын жырлағанлығын» [1; 361], соның менен бирге, поэмада «илимий-техникалық жаңаланыу дәуіринің сәулелендирилиуи ҳәм заманның талабына сай келетуғын образдың ашылғанлығын» [3; 42-43] жоқары бағалады. Жоқарыда аты аталған илимпазлардың пикирлерин қоллап-қуатлаған ҳалда, поэманың идея-тематикасында Кендирли меканында жаңа жер ашып, дийқаншылықты жетистириуге, қулазыған сахраны гүллендириуге болған мийнет процесслері айрықша көтеріңкилик пенен жырланғанлығын сыпатлап өтиўимизге болады.

Илимпаз С.Ахметовтың Ғ.Сейтназаров «Сахра сазлары» поэмасында «қарақалпақ дийқанларының пидәкерлик мийнетлеринің романтикасын сүзетлеу арқалы оғада актуаль мәселелерди ортаға қояды» [2; 345] деп айтып өткеніндей, шығармада шайыр тың жерди өзлестириу, егислик жерлерин ашыу, канал қазыу, жаңа үй-жайлар курып, дийқанларға қолайлы шараятларды жаратыу усаған әҳмийетли мәселелердің тынымсыз мийнет тийкарында әмелге асырылғанлығын көркем сөз жәрдемінде сәулелендирди.

Шығармада Кендирлидеги партау жерди өзлестириуде Үзилхан ҳәм оның қарамағындағы ауыл жасларының тынымсыз ҳәм көтеріңкилик пенен алып барған мийнет процесслерин, олардың жаңа мекан ашыуға болған мақсетли умтылысларын жанлы етип сәулелендириуге айрықша әҳмийет бериледи. Поэмада қахарманлардың жаңа жерди ашыуға бағдарланған іс-хәрәкетлері менен байланыслы эпикалық көринислер лирикалық қахарман мүнәсибетлері арқалы ашылады. Шығарманың дәслепки қатарларын оқыудан-ақ, биз Кендирли елатының бай тәбияты лирикалық қахарманның ишки ой-сезимлері арқалы көркем сәулеленгенлігін көремиз. Бул қатарларда шайыр қулазыған сахра тәбиятын көркем сүзетлеу арқалы уақыялар болып өткен орын (мекан), уақыт (заман) пенен таныстырыуға хәрәкет еткенлігі сезиледи. Мәселен:

Ай артынан айлар өтти тиркелип,
Мәўсимлерден жыллар өтти жыл келип,
Түпкирдеги қол тиймеген Кендирли
Жата берди жыңғыл, ақпас бүркенип.

Өзгериске атланғанда жер-жәхән,
Бийхабар боп қала берди сол мекән.
Ара-тура өтип турды үстинен,
Қосық айтып совхоздағы бир шопан [4; 92].

Поэмада шайыр тәрәпинен бас қахарман Үзилханның кеуіл дүньясын ашып бериўге айрықша итибар қаратылады. Яғный, оның сахра жерлерди өзлестириўге қуштарлығы, қахарманлық мийнет ислеўге айрықша ықлас қойғанлығы лирикалық қахарманның кеуіл кеширмелери арқалы мақтаныш сезиминде жырланады. Мәселен:

Қыз жүреги шәўкилдейди, тасады,
Қумарында нур келешек жасады,
– Сахрада мийнет сазын шертемен! –
Усы әрман қызға қушақ ашады[4; 94].

Усылайынша қыз кеўлиндеги қахарманлық мийнетке болған талапшаңлықтың көркем сүўретлениўи менен Үзилханның характерлик өзгешеликтери ашылады.

Ғ.Сейтназаров поэмада сахра шөлде қызып атырған көтериңки мийнет процесслерин образлы етип бериў мақсетинде пейзажлық сүўретлеў усылынан жийи пайдаланып отырады. Ол шығармада ўақыя болып өтетуғын меканның тәбияты туўралы еркин ой-пикир жүритип, тәбият хәм инсан арасындағы қатнастың сырлы байланысқа, мәңги бирликке ийе екенлигин, тәбияттың инсан кеўли, мийнети арқалы жанланатуғынлығын, көркейип гүлленетуғынлығын хәм тәбият гөззаллығының инсан қолы менен жаратылатуғынлығын романтикалық руўхта көрсетиўге урынады. Мәселен:

Бәхәр, бәхәр!
Бәхәр күни ләззетли,
Қысқы тоны түлеп, жер де хәз етти.
Еркеленип кесе сәўир самалы,
Қуслар сайрап кең даланы саз етти.

Дала, дала!
Бул қәдимги Кендирли,
Мәңги уйқысын шад күлките жеңдирди.
Өмир келди, жаслық келди бул жерге,
Жаслық кашан жүрек отын сөндирди?

Анаў дала, мәңги сахра Шомайым,
Жыңғыл, ақпас алған еди қолайын.
Енди бүгин уллы күштен оянып,
Күлим қағып күтип алар қонағын [4; 95].

Усылайынша шайыр поэманың эмоционал-эстетикалық сыпатын арттырып отырады.

Поэмада шайыр Үзилхан образы тийкарында хәр қандай инсанийлық хызметлерди нәтийжели әмелге асырыўда турақлы болыў, излениў,

кишипейиллик, терең ақыл хәм сабырлылық талап етилетуғынлығын көркем поэтикалық бағдарда көрсетип береді.

Солай етип, шығармада Ғ.Сейтназаров тәрәпинен Кендирлидеги қулазыған далада Үзилханның қахарманлық мийнети арқалы жана жердің ашылғанлығы, қурылыс ислери жуўмақланып, дийқанлар ушын қолай шараятлар жаратылғаны, Үзилхан хәм ол баслаған ер азаматлардың жаңадан ашылған жерлерге ғалаба егин егиў менен байланысly болған оғада жуўапкерли ўазыйпаны да атқарып шыққанлығы хәм бул меканда дийқаншылықтың раўажланғанлығы лирикалық қахарманның мүнәсибетлери арқалы ашып берилген.

Улыўма жуўмақтастырып айтқанда, Ғ.Сейтназаровтың «Сахра сазлары» поэмасында ўақыя-хәдийселер шайыр (лирикалық қахарман) ишки ой-сезимлери арқалы көркем сўўретленген. Яғный, сахра даланы өзлестириў, жаңа егислик жерлерди ашыў, дийқаншылықты раўажландырыў менен байланысly қызғын мийнет процесслерин көркемлик пенен ашып бериўде, көбирек, лирикалық сўўретлеў усылынан пайдаланылған. Әлбетте, бул «Сахра сазлары»ның лирикалық поэма үлгисинде дөретилгенлигинен дәрек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С. Талантқа талап. (Әдебий критикалық мақалалар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
2. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
3. Мәмбетниязов Т. Поэзия ҳаққында ойлар. (Мақалалар менен изертлеўлер). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985.
4. Сейтназаров Ғ. «Сахра сазлары» поэмасы //«Әмиўдәрья» журналы, №6-саны, Нөкис, 1977.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎ ТАРИЙХЫНАН

Өтениязова Х.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Қарақалпақ халқының сөйлеў тилинде жийи қолланылатуғын, тужырымлы хәм кең ойды қысқа қатарларда билдиретуғын фольклордың бир жанры болған нақыл-мақалларды халық арасынан жыйнап жазып алыўлар ХХ әсирдің 20-жылларынан басланды. 1926-жылы Москва мәмлекетлик университетиниң тарийх-этнология факультетиниң этнография бөлими студенти Н.А.Баскаков басқа да тарийхшылар менен бирге қарақалпақлар арасына усы халықтың тарийхы, этнографиясы, фольклоры, мәденияты, тили ҳаққында мағлыўматларды жыйнаў мақсетинде келеди. Н.А.Баскаков қарақалпақ халқының тилине, әдебиятына көбирек қызығып, бул экспедициядан соң және бир неше мәрте Қарақалпақстанда болып, барлық районлардан халық дөретпелериниң үлгилерин барынша жыйнап алыўға урынады. Нәтийжеде 1951-жылы «Қаракалпакский язык» атлы мийнетиниң биринши томы “Материалы по диалектологии” (текты и словарь) деген

бөлими академик Гордлевскийдің жууаплы редакторлығында Москвада жарыққа шығады. Китапта қарақалпақ нақыл-мақаллары айтарлықтай орынды ийелеген, яғный халық арасында жедел қолланылатуғын нақыл-мақаллардың көпшилиги дерлік кирген. Бул мийнеттің баслы мақсети қарақалпақ тили диалектлериниң тиллик өзгешеликлерин районлар хәм аўыллар бойынша дизимге алыў болғанлықтан текстлерде нақыл-мақаллардың бир неше вариантлары ушырасады. Китапқа улыўма саны 685 нақыл-мақал киргизилген. Н.А.Баскаков бул мийнетинде фольклордың ески турмысқа: ханлар, бийлер, аталықлар, моллалар, байлар идеологиясына байланыслы текстлерди киргизбей, керисинше, сол дәўирде дөреген жаңа үлгидеги жаңа турмыс, жаңа өндирис қатнасықларын сәўлелендириўши нақыл-мақалларды көрсетиўге ҳәрекет еткен:

1. Егин ексең илим менен,
Молығарсаң елиң менен.
2. Машина менен жер айда,
Егер билсең сонда пайда.
3. Жас баланы таза сақла,
Тәрбия бер, урып соқпа.
4. Хожалық күшейсе,
Билим гүлленер [2. – с. 8].

Нақыллардың көпшилиги Шымбай, Кегейли, Коңырат хәм Тахтакөпир районлары территориясынан жыйналған. Автор хәр бир келтирилген текстке өз түсинигин берип, рус тилине аўдармалап барған. Н.А.Баскаковтың қарақалпақ фольклоры бойынша ислеген бул жумысы оның көп жыллық илимий мийнети екенлиги көринеди.

Нақыл-мақалларды халық аўзынан жыйнап алыў хәм оларды изертлеў жумысларын оннан кейин жергиликли илимпазлар даўам етти. 1940-1950-жыллары қарақалпақ халық қосықларын, нақыл-мақалларын, ертеклерин, аңыз, әңгимелерин жыйнаўда Н.Дәўқараев пенен бирге А.Бегимов, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, Д.Касымов, Х.Палымбетов, К.Бердимуратов, Р.Хожамбергенов хәм т.б. белсене қатнасты. Нәтийжеде 1949-жылы К.Айымбетов таярлаўында биринши мәрте қарақалпақ нақыл-мақаллары өз алдына китапша болып басылып шықты. Кейинирек, 1956-жылы бираз толықтырыўлар менен қарақалпақ нақыл-мақалларының екнши басылымы шықты.

Н.Дәўқараев 1951-жылы «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген темада докторлық диссертациясын жақлады. Диссертацияның биринши бөлими «Қарақалпақ аўыз еки халық творчествосы» деп аталып, қарақалпақ аўыз әдебиятының түрлери хәм оның тематикасына арналған. Жумыстың толық варианты 1977- жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде басылып шықты. Бул мийнетте автор қарақалпақ аўыз әдебиятын лирикалық хәм эпикалық деп еки ири жанрға бөлип, нақыл-мақалларды лирикалық жанрдың аталар сөзи деген түрине киргизеди: “...бул шығармалар ақыл айтыў, нәсихат бериў, өткендеги турмыс тәжирийбелерин, тарийхый хәдийселерди жас әўладларға билдириў қусаған қысқа, мәнилери жыйнақлы, уйқасықлы сөзлерден ибарат.

Бул типтеги жанрдың составына түрлі нақыллар, мақаллар, нәсыйхаттар, тилектер, толғаулар киреди. Бул шығармалардың қурылысында, стилинде гейпара өзгешеликтер болғаны менен, атқаратуғын хызметлери бир бағдарлы болып, мақсети - кейингилерге ақыл айтыу болғанлықтан, аңыз әдебиятының бул түрін аталар сөзи деп алдық” деген түсиник береді [3. 128-б]. Ол нақылға мынадай анықлама береді: «Нақыллар дара адамның емес, коллективлик пикирди билдирип, соны түсиндирип, түрлі характерлерди, социал байланысты, жәмийетлик мораль нормаларын хәм шәртлерди жыйнақлап топлайды. Нақыллар толық пикирди мысал ретинде билдирип, ақыл айтыу менен питеди» [3. 128-б].

Н.Дәуқараев нақылларды формасы жағынан бир неше түрге айырып:

Биринши түрине ақыл нәсихат айтыу туура мәнисте берилген, гәп қурылысы жағынан баянлаушы бұйрық фәйилдің екинши бети менен айтылатуғын нақылларды киргизеди, мысалы:

1. Аўзың қанға толса да,
Душпанның алдында төкпе.
2. Ишиң аўырса тамағынды тый,
Көзиң аўырса қолыңды тый.
3. Бүгинги исти ертеңге қойма хәм т.б.

Екинши түрине баянлаушы фәйилдің үшінши бетинде айтылып, мәниси гәп ишинде айтылып атырған ой менен байланысып анықланатуғын нақылларды киритеди, мысалы:

1. Айрылғанды айыу жер,
Бөлингенди бөри жер.
2. Ат айланып қазығын табар хәм т.б.

Үшинши түрине баянлаушы фәйилдің белгисиз түринен болған ямаса атау гәп, баянлаушы белгисиз гәп формасындағы нақыл-мақаллар ды киргизеди, мысалы:

1. Ақылдан артық байлық жоқ.
2. Ашыу душпан, ақыл дос хәм т.б.

Мазмуны жағынан нақылларды төмендегише түрлерге бөледі: ел, халық, көпшилик, бирлик жөнинде; мийнет, бахыт, рәхәт жөнинде; батыр, ер жигит, дослық, душпан жөнинде; билим, өнер, ақыл жөнинде; қатын, бала, келин жөнинде; дийханшылық жөнинде, төрт түлик мал жөнинде; балықшылық жөнинде; тау, тас, суу, жауын жөнинде; аншылық жөнинде; ден саулық жөнинде; ханлар, бийлер, сәудагерлер жөнинде; динге қарсы нақыллар; булардан басқа да турмыстың барлық тараулары, адамлардың характерлери, минезлери, кәсиплери жөнинде; хайуанлар, қуслар хәм т.б. тууралы нақыллар [3. 163-б].

Ал, мақаллар ҳаққында ол: «шығысы, атқаратуғын хызмети жағынан мақаллар нақыллар менен бирдей. Солайда оның қурылысы, мазмуны, мәниси жағынан нақылға қарағанда өзине тән өзгешеликлери бар. Мақаллар бир көринисти ямаса хәдийсени баян етип келип жуумақ жасайды ямаса шәртлерин айтып келип жуумақ жасайды. Мақаллар тек бир тынлаушыға ғана емес, хәммеге ортақ айтылады” деп, мынадай мысаллар келтиреді:

1. Ай менен күндей
Хәммеге бирдей.
2. Аямаўыз алты күн,
Алты ай қыстан қатты күн [3. 164-б].

1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Карақалпақстан филиалының ашылыуы менен өз алдына карақалпақ фольклоры секторының шөлкемлестирилиуи, аўызеки халық дөретпелериниң барлық түрлери бойынша тереңнен үйрениўге тағы да кең жол ашты. Атап айтқанда, 1959-1970 жыллар аралығында филология илимлериниң докторы, профессор Қ.Мақсетовтың басшылығында Андижан, Наманган, Фергана, Самарқанд областьларында, сондай ақ Карақалпақстан республикасының барлық районларында өткерилген фольклорлық экспедициялар оғада жемисли болды. Жыйналған материаллардың ишинде ертеде пайда болған нақыл-мақаллар хәм терме толғаўлар менен бирге кейинги дәўирде дөрөп атырған жаңа нақыл-мақаллар, афоризмлер де мол еди деп тастыйқлайды карақалпақ нақыл мақалларын изертлеўши Т.Ниетуллаев [4. 6-7 б].

1968-жылы карақалпақ фольклористикасына үлкен үлес қосқан алым Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» атлы китабы басылып шықты. Бул китап оның докторлық диссертациясының тийкарғы мазмуны еди. Бул мийнетте Қ.Айымбетов нақыл-мақалларды, термелер менен бирге изертлейди: “Нақылдың айырмашылығы көп қатардан қуралады, ал мақал еки яки бир қатардан туратуғын нақылдың бөлимшеси болады. Нақылдың және бир қәсийети - көп халықларда бир бирине уқсап ортақ болыуында, ал мақал көбинше сол жасап отырған халықтың өзиниң өмири турмысына, территориясына байланысly дөрөй береди” деп көрсетеди [1. 36-б].

1978-жылы «Карақалпақстан» баспасында Қ.Байниязовтың таярлауында Қаллы Айымбетовтың «Карақалпақ нақыл мақаллары» китабы басылып шықты. Бул китапта автордың бурын бир неше рет баспадан шыққан нақыл мақаллары текстинен басқа термелер, фразеологиялар, нақыл мақаллар сөзлиги, жүйели сөзлер, хәзирги заман юморлары, Абуль Фараждан аўдармалары, қабуснамадан аўдармалары, хәзирги заман Өмирбеклери бөлимлери орын алған.

Карақалпақ фольклорының IV томы нақыл-мақалларға арналды хәм бул том 1978-жылы К. Мақсетов редакторлығында басылып шықты. Нақыл-мақаллар томда тематикалық бөлиниўлер менен орналастырылған. Традициялық нақыл-мақаллардан басқа шайырлардың дидактикалық қатарлары, соңғы дәўирде дөреген нақыл-мақаллар, афоризмлер, терме толғаўлар томға киргизилген. Томды баспаға таярлаған нақыл-мақал бойынша изертлеў жумысын жүргизген Төребай Нийетуллаев болды. Ол 1971-жылы “Қарақалпақ халық нақыллары хәм мақаллары” деген темада кандидатлық диссертациясын табысly жақлайды хәм 1982-жылы бул жумысын кеңейтип “Қарақалпақ нақыл-мақаллары” монографиясын “Қарақалпақстан” баспасында басып шығарады. Бул усы жанр бойынша жазылған биринши көлемли мийнет еди. Бунда биринши гезекте карақалпақ нақыл-мақалларының илимий жақтан анализин көремиз. Автордың

қарақалпақ нақыл-мақалларының көркемдік өзгешелігін ашыуы, олардың қурылысы, рифмалар, көркем сүзетілеу құралдары, көркем фигуралары, тілі хақында пікірлері айрықша бағалы.

Т.Ниетуллаевтың “Қарақалпақ нақыл-мақалларының совет дәуірінде дәрілейуі және рауажланыу жолдары” мийнетінде жаңадан дәрілей атырған нақыл-мақаллардан мысал келтіреді: “Дәрти жоқ дәрі ізлемейді”, “Жас бала жорта ауырмайды”, “Құдіретлі күш көпте, хасыл дәрі шөпте”, “Тәрбия менен гүл өседі, сөйлеу менен тил өседі”, “Жақсы тәрбия жаслардың жаны”, “Оқыу ойынды дүзейді, көпшілік бойынды дүзейді”, “Мектеп ақылына ақыл қосады, муғаллим келешектің жолын сызады”, “Доктор диагноз сорайды, тәуіп қалтаңа қарайды”, “Кітап – түбі жоқ ушан, билим оннан бир алған нышан” [5. 90-б].

Нақыл-мақалдардың байыуында сол уақыттағы жазыушы, шайырлардың шығармаларындағы айырым қатарлардың нақыл-мақалдарға айналыу қуылысын мынадай мысаллар менен көрсетеді: “Мәрт жигитлер шабар арға, жүрер дүзіу соқпақ жарға” (А.Мусаев), “Исте илим керек, илимде өнер, илимсіз ис өнбес, ол демде сөнер”, “Хасыл өнер жоғалмас” (С.Мажитов), Дәстүр заң емес, өмірдің өзі заң”, “Қыз кеулі ақ сандық” (И. Юсупов) т.б.

Сондай-ақ таза нақыл-мақалдардың дәрілейуі және халық арасында таралыуында ғалаба хабар құралдары – баспа сөздің, радио, телевидениенің ролі күшлі екенін атап өтеді: “Хәзирги хәрекет, ертеңги берекет”, “Уәде беріу бир мәртлік, орынлап шығуы мың мәртлік”, “Техниканың тетигін билген, истин кетигін де биледі”, “Зурәт мол болса, қалтаң толы пул болады” және т.б [5. 90-б].

Ауызекі халық творчествосын жыйнауға республиканың барлық мектеп оқыушылары, муғаллимдер коллективі менен айырым өз бетінше қызығушылар көп жәрдем көрсетіп, хәр жылы сектордың адресіне түрлі қызықты сораулар, өзлері жыйнаған бағалы материаллар жиберіп отырды. 1962-жылы Т.Генжемуратов (Тахтакөпір) турмыс салт қосықтары және нақыл мақалдары үлгілерін жыйнап тапсырған болса, сол жылы О.Шәрибаев (Нөкіс) «Қарақалпақ нақыл мақалдары» деген ат пенен 1331 нақыл-мақалды жыйнап, оны өз бетінше алфавит бойынша тәртіпестірген. Азат Абдикаликов (Нөкіс) «Қарақалпақ нақыл мақалдары», О.Нурғалиев (Шоманай) «Қарақалпақ нақылдары», 1963- жылы А.Кулымбетов (Хожели) «Қарақалпақ нақыл мақалдары» деген топтамаларын жыйнап, алфавит бойынша системаластырып тапсырған [6. 19-б].

А.Насруллаев 1957- жылдан 1974-жылдар аралығында жыйнап топтаған нақыл-мақалдарын илимий изертлеп анализ етпесе де, оларды тематикалық бөлімдерге бөліп жазғанын көреміз:

Бирінші бөлім: Мийнет хақында; дийқаншылық кәсібінде байланыс; шаруашылық кәсібінде байланыс; балықшылық кәсібінде байланыс; аңшылық кәсібінде, қуларға байланыс; жыл мәусімдері тууралы; сауда менен байланыс; ханлар, бийлер тууралы; дин тууралы және динге қарсы дәретілген нақылдар.

Екинши бөлим: Адамның турли сыпатлы белгилери ҳаққында; ўатан, ел халықты сүйиў ҳаққында; батыр ер-азамат ҳаққында; ата-ана, перзент ҳаққында; әдеп-икрамлык ҳаққында; өнер-билим ҳаққында; ден-саўлық хәм тазалық ҳаққында ойын-дәллек; ҳәкимшилик, хан, бийлер ҳаққында нақыллар.

Үшинши бөлим: Нақылдың жанрлык түрлери: терме нақыллар; нақылдың айтыс-жуўап турлери; рубаятлар. (С.Мажийтовтан, Аббаз шайырдан, Садык шайырдан, И.Юсуповтан, Т.Жумамуратовтан); шайырлык дидактикалык қатарлар (Кунхожа, Бердак, Аббаз, Аяпберген, Садык шайырлардың дәретпелеринен алынған қатарлар); советлик дәўирде дөреген нақыллар, афоризмлер.

Сондай-ақ, Т.С.Сафиевтиң үй архивинен табылған “А.Мусаев хәм басқа да шайырлардың шығармалары хәм нақыл-мақаллары” (1962 ж.) №1, №2 дәптерлери Өзбекистан Республикасы илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлими фундаменталь китапханасының қолжазбалар фондында сақлаўлы тур.

Демек, қарақалпақ халық аўызеки дәретпелери ишинде дыққатқа ылайықлы жанры болған нақыл-мақаллар усы ўақытқа шекем әдебиятшы, фольклорист алымлар тәрөпинен жыйналып, хәр тәрөплеме изертленгенлигин, оны халық аўзынан жыйнаўда тек ғана усы тараў хызметкерлери емес, ал дерлик барлық интеллигенция қатламы қатнасқанлығын көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 36-б.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. том 1. // Материалы по диалектологии. Изд. АН СССР. – Москва, 1951. – с. 8.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 128-б.
4. Ниетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1982. 6-7 б.
5. ӨзР ИА ҚБ «Хабаршысы». – Нөкис. 1968, №4. 90-б..
6. Қарақалпақ фольклоры. IV том. – Нөкис: «Билим», 1987. 7-19 б.

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАДА СЫРТҚЫ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ БИРЛИКЛЕР

Тлеуниязова Г.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Лирикалык шығарма композициясын улыўма көркем пүтинлик көзқарасынан алып қарағанда оның сыртқы композициялык қурылысында тийкарғы бирлик болған бәнт пенен бирге: алғы сөз, арнаў, эпиграф, ескертиў сыяқлы бир қанша қосық мазмұны менен байланысly, бирақ улыўма тексттен графикалык жақтан бөлинип туратуғын, көркем бирликлер бар. Әдебияттағы *алғы сөзлердиң* лирикалык шығармалардағы көриниси болған

түсіндіріуші алғы сөзлер – қосық қурылысында бір қанша композициялық ұазыйпаларды атқарады. “Алғы сөз – сөз басы, кирисий – белгили бир шығарманың характерин, жанрын, мәдений турмыста тутқан орнын, егер ол шығарма алдын жәрияланған болса, ендиги баспасынан паркы хәм себеплерин көрсетиуші, шығарма менен қурам бирликке ийе болмаған мақала” [5, 376]. Сөзликте алғы сөзлердің шығарма хәкқындағы айырым мағлыұматлардан баслап, сын көзқарастағы мақала, көтеріңки эмоционал эссе формасында да болыуы мүмкинлиги айтылған. Алғы сөзлер улыұма қәлеген көркем шығарма ушын ортақ. Көркем тексттің басында атамадан кейин жайласады (егер атама бар болса – Т.Г.). Бірақ лирикалық шығармалардың композициялық қурылысында қолланылуында өзгешеликке ийе болады.

Әдебиятымызда көпшилик лирикалық топламлардың басында топлам хәкқында яки қосық, әдебият хәкқында автордың хәр түрли ойлары, пикирлери бериледи. Ол басқа автор тәрәпинен де жазылуы мүмкин. Бірақ лирикалық шығармаалардық қурамында сол шығарманы мазмунлық жақтан толықтырыушы алғы сөз орнына келген қатарлар да ушырасады. Олардың функциясы да улыұма көркем шығармалардың, топлам хәм китаптардың алдында келген алғы сөзлер сыяқлы. Лирикалық шығармалардың композициялық қурамында келген алғы сөзлер қысқа бир гәп, бир сөз дизбеги яки бир сөзден ибарат хәм алғы сөзлер түсіндіріуші сыпатқа ийе болады. Мысалы, Ә.Әжиниязовтың “Орайлық Азия – ортақ ұатаным” қосығына “(Бес мәмлекет пуқараларының тәрийп қосығы)”, “Сәлем, жаңа әсир – аппақ әрманлар” қосығына “(Оқыушы баланың тилинен)” хәм “(Жаңа жыл тилеклеринен)” деген еки алғы сөз, “Бердақ пенен сөйлесиу” қосығына “Бердақ ескерткиши алдында ядқа түскен ойлар”, И.Юсупов “Еки жол” қосығына (“болған ұақыя”), “Шайтанның шағымы” қосығына “(Аллегориялық хәзил)” алғы сөзлерин береді. Бул алғы сөзлер түсіндіріушилик сыпатқа ийе болып, автор ол арқалы қосықтың не ушын жазылғанын, анық болғанлығын яки басқа мақсет көзде тутылғанлығын, қосықтың дәретилиу орнын яки дәрелиуине себеп болған ұақыяны, қосықтың жанрын оқыушыға алдыннан түсиник сыпатында айтып өтеді. С.Ибрагимов лирикасында түсіндірме алғы сөздің қосық атамасы ұазыйпасын атқарғанын да көриуимизге болады. “Кең қәпесинен ушып та кете алмайтуғын, қәпесиниң шегине жетип қәпестелигине исене де алмайтуғын қус хәкқында қосық” деп аталған қосығында алғы сөздеи түсіндіріушилик ұазыйпа қосықтың атамасына көшкен. Деген менен, егер бул атаманы алып таслап, тек қосықтың өзін оқығанда да атамада айтылған мазмун келип шығады. Сонлықтан, С.Ибрагимовтың атамада түсіндірме-алғы сөзди узыннан-узақ гәп көринисинде бериуи қосықтың мазмунындағы тәкиарланыушылықты пайда етип, оның композициясының тартымлылығына кесент етип турғандай. Себеби, қосықтың ишинде төмендеги қатарларда атамадағы пикир көркемлеп жеткерилген:

Сонындай кең қәпес. Тарлау болғанда
қайғы болмас еди, ғам болмас еди –

билер-ең қаерде отырғаныңды.

Пәрұазыңнан кеңірек кеңлік өлтиреді. [2, 48]

Демек, лирикалық қосықтар композициясында алғы сөздер белгили бир топлам яки кітаптың кірісіуі сыяқлы кең көлемлі емес, ал тек ғана түсіндіріуші сыпатқа ийе киші бир қатар яки сөз хәм сөз дизбеги көринисінде болады.

Хәзіргі қарақалпақ лирикасында түсіндіріуші алғы сөздің қосыққа қарағанда көлеми жағынан үлкен хәм қосық қатарларына араласып келген композициялық қурылыстағы формасын да ушыратамыз. У.Хожаназаровтың “Әдиулі устазым” шығармасы үш шуұмақ қосықтан, хәр бир шуұмақтың басында хәм қосықтың соңында қара сөз бенен алғы сөзді даұам еттиріуі өзегеше композициялық қурылымды пайда еткен.

“Бүгін биз, толайым журт уллы руұхыятымыздың уллы тулғасы Ибрайым аға менен хошласып отырмыз. Биз бул уллы шайыр менен бир заманлас, бир тәғдірлес болып дүньяға келгеніміз ушын, ини болып изине ергеніміз ушын яратқанға миннетдармыз. Қалаберсе, уллы адамның изине еріудің өзі қаншадан-қанша жуұапкерлі ис екенін де түсінемен:

Иним,-деп бизіңдей нешше баланы,

Айырып танытты ақты-қараны,

Сиз жаратқан мәнәуият мектептен,

Енді санмың әулад тәлім алады.

Ол киші бизді,өз шәкіртлерін, бирінші гезекте мынадай болыуға үйретті:

Жоқ тәғдірде: “Ерте ўақыт”, “Кеш ўақыт”,

(Қәне, бола берсе мұдам “Хош ўақыт”)

Болың десе халық қурбаны болыңлар,

Даңқ қурбаны болмаң, - дедің хеш ўақыт!” [4, 39]

Егер алғы сөзі бар қосықты алғы сөзсіз талқыға тартсақ, онда қосықта сәулеленген мазмун өзгеріп кетіуі яки анық болмауы мүмкін. Яғный, алғы сөздер тиккелей болмағаны менен лирикалық шығарманың көркем пүтинлігине белгили дәрежеде тәсірін тийгизеді. Ол арқалы автордың көркем нийеті айқынласады.

Алғы сөз бенен бир орында (атамадан кейін туруушы - Т.Г.) қолланыушы көркем бирлік арнаулар болып, қосық кімге арналғанлығын айтып өтеді хәм ол меншікли атлықтардан, яки қысқарталғансөзлерден (Б.ға) болады. Мысалы, И.Юсупов “Жақсы хаялларға жас минген сайын” қосығын “Д.Қырмызыға”, “Тусаулы кийік” қосығын Мүсінші К.Жолдасбекке, “Сақланың бүгінгі бузық хаўадан” қосығын шайыра Зульфияға арнайды.

Бундай арнау сыпатындағы сөздер қосық атамасы образлылыққа ийе болған арнау қосықтарында гезлеседі. Оларда қосық атамасында қосық арналып атырған адамға ишара етіуші сөздер болмайды. Сонлықтан, автор өз алдына қосық атамасынан кейін оның кімге аталғанлығын жазып көрсетеді. Деген менен қарақалпақ лирикасында бундай арнау сөздер қосықтың атамасына сіндірилип, тиккелей қосық атамасында берилетуғын

түри көп ушырайды. Мысалы: И.Юсуповтың “Шайыр Теңелбайға”, “Қырғызларға”, “Хорезмге”, Ә.Әжиниязовтың “Наўайыға”, “Әжиниязға”, “Қосығыма” хәм т.б. қосықларын атап өтиў мүмкин.

Арнаў сөзге ийе қосықлар көбинесе арнаў, тәрийп, жоқлаў, минберлик қосықларында, яғный адресатлы хәм публицистикалық қосықларда қолланылады.

Лирикалық шығармалардың композициясында арнаў сөзлер сыяқлы эпиграфлар да сюжеттен тыс элемент сыпатында шығармадағы жетекши идеяны жеткерип берийде жәрдемши хызмет атқарады. Эпиграф (грекше *epigraphe* - үстине жазылған хат, жазыў) – толық шығармаға ямаса оның бир бөлимине жолланған (арналған) дәл ямаса өзгериске ушыраған халда басқа тексттен алынған үзинди [3, 850] болып, ол әдебий шығарманың композициясында өз орнына ийе. Эпиграфлар әдетте шығарма яки оның бөлиминиң (баптың) алдына жайластырылады. Эпиграфлар көркем шығарманың эстетикалық қабыл етилиўинде үлкен әхмийетке ийе, себеби, эпиграф қысқа формада берилсе де, шығарманы толық оқымастан алдын-ақ, оның идеясын, темасын анықлаўға тиккелей жәрдем береді, шығармада берилген ой-пикирди еле де айқынластырыўға хәм оқыўшыны автордың көркем нийетин аңлаўға бағдарлайды.

Эпиграфты тексттиң грамматикалық, семиотикалық, коммуникативлик аспектлеринде алып қарағанда хәр түрли функцияларды атқарады. Оны сюжеттен тысқары элемент сыпатында түсиндирийде мазмунлық өзіншелиги хәм формалық қурылысы, сондай-ақ жанрлық формасы да есапқа алынады. Себеби, авторлар эпиграфларды қосық, диалог, нақыл, афоризм, фразеологиядық дизбек яки белгили адамлардың қара сөзлери хәм т.б. формасында қолланады. Эпиграфлар тырнақшалар жәрдемінде бөлинеді хәм тийкарғы тексттен айрықша шрифте териледи, Оның текстте қолланыўының және бир шәрти алынған цитатаның дереги көрсетилиўи шәрт.

Эпиграфларды өз шығармаларында қолланыў хәр бир дөретиўшиниң шеберлигине байланысly.

Ескертиўлер, ямаса қосық текстиндеги сйлтемелер де қосық композициясында автрдың өз сөзи менен берилетуғын пикирлер болып, ол қосықтың көркем тексти менен тиккелей байланыспаса да, ондағы мазмунды тереңирек түсиниўге хызмет етеди. Ескертиўлер тематикалық жақтан хәр түрли болып, қосықтағы бир сөзге түсиндирме, яки тарийхый мағлыўма, яки жанрға байланысly түсиник, яки болған ўақыя хәм т.б. түсиндирмелер көринисинде болады. Мысалы, Ә.Әжиниязов «Наўрыз тилеклери» қосығында Нәбийра сөзине сйлтеме берип, оны төменде «Нәбийра (Сағыйра, Кәбийра) пүткиллей түрклескен араб сөзлери. Нәбийра сөзи – кәмалатқа келген, әйне толыскан ўақты деген мәнисти аңлатады. Сағыйра – нәресте, Кәбийра – жүдә қартайған деген уғымды аңлатады» деген қатарларда түсиндиреди. Қосықта болса төмендегише қолланылған:

Сәлем, бәхәр айямы,

Нәбийра Наўрыз байрамы [1, 241].

Айырым қосықлардың соңында сол қосықтың жазылған ўақтын билдиретуғын сәне көрсетилген болады. Қосық текстине тиккелей қатнасы болмағаны менен, қосықты жазылған дәўири контекстинде анализлеўде бундай ўақытлық көрсеткишлердин әҳмийети үлкен.

Солай етип, қосықты пүтинлик ҳалында алып қарағанда графикалық жақтан бөлекленип көзге тасланатуғын эпиграф, алғы сөз, силтеме (ескертиў) киби композициялық бирликлердин сырткы композицияны тәмийнлеўге қатнасы шайырлардың көркем мақсетине байланыслы өзгешеликке ийе болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Әжиниязов Ә. Аманат. – Н.: «Билим», 2009.
2. Ибрагимов С. Жер менен аспанның аралығында. –Н.: «Қарақалпақтан» 1990.
3. Литературная энциклопедия. Терминов и понятия. Главный редактор и составитель А.Н. Никольюкин. – М.: НПК. «Интелвак», 2001.
4. Хожаназаров У. Кеўил қусым. – Н.: «Қарақалпақтан», 2010.
5. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: «Ўқитувчи», 1983.

ҚУЎАНЫШБАЙ ОРАЗЫМБЕТОВ – ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫН ИЗЕРТЛЕЎШИ АЛЫМ

Тлеуниязова Г.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Дерлик бир әсирлик тарийхқа ийе қарақалпақ әдебияттануў илиминде улыўма қарақалпақ әдебияты мәселелери бойынша 100 ден аслам мақалалар, еки монография, сабақлық хәм оқыў қолланбаларын жәриялаған профессор Қ.Оразымбетовтың изертлеўлериниң әҳмийети айрықша. Оның баспасөзде жәрияланған изертлеўлери, әдебий сын мақалалары миллий әдебиятымыз туўралы илимий ой-пикирлерди кенейтиўге, миллий әдебиятымыздың көркемлик жақтан жетилисиўине, жәмийетлик, көркем-эстетикалық көзқараслардың раўажланыўына айрықша үлес болып косылды.

Қ.Оразымбетовты кең илимий жәмийетшиликке қарақалпақ лирикасын изертлеўши алым сыпатында танытқан мийнети оның 1992-жылы «Билим» баспасынан шыққан «Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилик» монографиясы болды. Жумыстың кунлылығы сонда, қарақалпақ әдебиятында лирикалық шығармалар көпшилик изертлеўлерде поэзия көзқарасынан үйренилип келинди. Лириканың өзине тән өзгешеликлери, оның лиро-эпикалық жанрлардан айырмашылығы бөлип алып изертленген жумыслар аз санлы болып (К.Худайбергенов «Лирика хәм өмир» (Нөкис, 1971), Қ.Муратбаев «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» (Нөкис, 1977) хәм т.б.), автор монографияда қарақалпақ әдебиятында лирикалық түрди өз алдына үйрениўге хәрекет етеди.

Екиншиден, алым монографияда өзине шекемги дәўирдеги изертлеўлерден шетте қалып киятырған лирикалық шығармалардың

формасын изертлеуге дыққат қаратады хәм бул ўазыйпаны табыслы орынлап, қарақалпақ әдебияттаный илимининиң және де раўажланыўына үлес қосады. Соңынан жәрияланған илимпаздың «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (Нөкис, 2004) деп аталған монографиясы да тиккелей лирикада форма мәселесин изертлеуге арналған болып, бул изертлеў жумысында дәслепки изертлеўлердеги илимий пикирлер еле де жетилистириледи хәм толықтырылады. Мийнетте ХХ әсирдиң соңғы 30 жыллығындағы қарақалпақ лирикасы мысалында көркем форманың илимий-теориялық тийкарлары ашып бериледи. Монографияда сыртқы хәм ишки формалық дүзилис, форма хәм мазмунның қатнасы, әдебий тәсирлер, киши формалар, қосық курылысы, лирикалық топламлардың теориялық мәселелериниң изертленилиўи қамтылған.

Қ.Оразымбетовтың бул монографиясы ХХ әсирдиң соңғы шерегиндеги қарақалпақ лирикасының раўажланыў барысын үйрениўге қаратылған З.Бекбергенованың «Хәзирги заман қарақалпақ поэзиясында халық аўызеки поэтикасының дәстүрлери (70-80-жыллар)» (Нөкис, 1995), А.Хамидованың «И.Юсуповтың творчествосы хәм Европа әдебияты (Әдебий байланыслар хәм әдебий тәсирлер)» (Нөкис, 1999), М.Мәмбетованың «И.Юсупов поэзиясында қосық курылысы» (Нөкис, 1999), Э.Ешниязованың «Төлепберген Матмуратов лирикасы (идеялық-тематикалық, жанрлық хәм көркемлик өзіншеликлери)» (Нөкис, 2000), Д.Пахратдиновтың «И.Юсупов лирикасында Шығыс классиклери дәстүрлери (Әдебий байланыслар хәм тәсирлер мәселеси)» (Нөкис, 2001), О.Гайлыеваның «Хәзирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық хәм формалық кәсийетлери (1970-2000 жыллардағы еркин қосық хәм насырый қосықлар)» (Нөкис, 2006) хәм т.б. изертлеў жумысларынан бир қанша айрықшалықлары менен ажыралып турады. Автор қарақалпақ лирикасының формалық өзгешеликлерин әдебий тәсирлер хәм байланыслар аспектинен талқыға тартады. Бул бағдарда ол Батыс хәм Шығыс қосық формаларының қарақалпақ лирикасындағы эволюциясына терең әхмийет береді. 1970-2000-жыллар қарақалпақ лирикасында Шығыс жанрлық формаларынан ғәззел, мустазад, муашшах сыяқлыларына тоқтап өтеді. Олардың қарақалпақ поэзиясындағы қолланылыў өзгешеликлерин тийкарлап береді. Себеби, бул жанрлық формалар сап ҳалында бармақ өлшеминен тийкарланбаған. Оны шайырлар тәрәпинен әдебиятымызда қолланылыўын алым жаңалық хәм олардың көркем изленислери сыпатында бахалайды. Сондай-ақ, Батыс Европа әдебияты жанрларының қарақалпақ лирикасындағы көринислери болған октава, хакку, сонет жанрлық формаларының әдебиятымызда қолланылыў өзгешеликлерине тоқтап өтеді.

Алымның мийнетте жәхән әдебиятшы алымларының поэзия бойынша жетекши изертлеўлеринен оғада орынлы пайдаланғанлығы да оның табысын тәмийнлеген.

Бул монографиялардан тысқары Қ.Оразымбетовтың баспасөз бетлеринде қарақалпақ лирикасының хәр түрли мәселелерине арналған бир қанша мақалалары жәрияланып келмекте. Оларда әдебияттаныўдың

теориялық, сынлық-портретлік, әдебиі процесс хәм т.б. бағдарларындағы мәселелери көтерілген.

Қ.Орызымбетовтың «Тырналар менен сөйлесіу ямаса лирикалық қахарманның өксиги» («Қарақалпақ әдебияты» газетасы), «Структуралық анализ хәм көркем текстти үйрениу» (Таңламалы шығармалар топламы», 2018, 9-13-бб.), «Бердақтың поэтикалық дүньясы» («Бердақ дүньясы» китабынан), «Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ әдебияты хаққында ойлар» («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2008, 25-сентябрь), «Ғәрезсизлик дәуири хәм қарақалпақ әдебияты» («Қарақалпақ әдебияты» газетасы, 2014, сентябрь), «Тарийх дәртинен пайда болған қосық» («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1992, 25-апрель), «Поэзия шәшмесинен нәр алған шайыр» («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2015, 17-декабрь, №150), «Қарақалпақ поэзиясы хаққында бирер сөз» («Евроазия халықлары мәдениятының қәлиплесіуінде Дешти Қыпшақ хәм Алтын Орда» атамасындағы Халықаралық илимий-әмелий конференция материаллары топламы, 2003-жыл, 10-11-апрель, 317-321-бб.), «Көркем пикир хәм лирика» («ӨзРИА ҚҚБ Хабаршысы» журналы, 2001, №5, 88-б.), «Сезимлер дүньясының есигин ашың» (Б.Генжемуратовтың Сайланды шығармаларына жазылған алғы сөз, «Қарақалпақстан» баспасы, 2012-жыл) хәм т.б. әдебияттың теориялық мәселелерине арналған мақалалары жәрияланды. Оларда қарақалпақ поэзиясының, лирикасының хәр қыйлы дәрежедеги теориялық мәселелелери өз шешимин тапқан.

Алымның «Структуралық анализ хәм көркем текстти үйрениу» атлы мақаласы соңғы жыллары жәхән әдебияттаныу илиминде кең ен жайып атырған текстти таллаудағы жаңа методлардың бири структуралық анализдің өзине тән өзгешеликлерин, текстти таллаудағы абзаллықларына, келип шығыу тарийхына, ұазыйпаларына, мақсетине тоқтаған.

«Шығарманың имманентлик изертлеу принципери структуралық анализдің тийкарғы методологиясы болып есапланады. Бунда көркем текст өз алдына пүтинлик сыпатында қаралады. Текстти структуралық анализ жүзесинен үйрениу шығарма пайда болған дәуирдеги тарийхий шәраяттан, оны басқа көркем шығармалар менен салыстырыудан, жазыушының өзиниң өмирбаянын бөлип қарауды аңлатпайды» [3,10] деп жазады Қ.Оразымбетов бул мақаласында хәм структуралық анализ жасау арқалы тексттиң ишине кирип барыуды, оны барлық майда-шүйдесине шекем хәм және де текстти пүтин халында анализге тартыуда структуралық анализдің абзаллығын айтады. Структурализм де, лирика да сөздің өзегине умтылады. Себеби қосық сөздің нәзик мәнисине, маңызына ишара етеди. Тилекке қарсы бизиң әдебияттаныу илимимизде көркем тексттиң ишине кирип, соның менен бирге оған дерек басқа материалларды да қосып талқыға тартыу сийрек гезлеседи. Сонлықтан, әдебиятшы Қ.Оразымбетов бул мақаласында әдебияттаныу илими ушын зәрүр болған анализ методын машқала сыпатында дурыс көтерип шыққан хәм оны теориялық тийкарлаған.

Алымның булардан басқа да «Тырналар менен сөйлесіу ямаса лирикалық қахарманның өксиги», «Тарийх дәртинен пайда болған қосық» «Поэзия шәшмесинен нәр алған шайыр», «Көркем пикир хәм лирика»,

«Сезимлер дүньясының есигин ашың» мақалаларында ол шайырлар дөретиўшилигиндеги басқалар онша байқай бермейтуғын тәреплерин көркемлик жақтан анализлеўге ҳәрекет етеди.

Қ.Оразымбетовтың баспасөзде мақала көлеминде жәрияланған қарақалпақ поэзиясы бойынша мақалаларының және бир өзгешелиги – ол бир шайыр поэзиясы ҳаққында, яки бир лирикалық шығарма ҳаққында илимий талқы жасайма, оған қарамастан, сол изертленип атырған көркем материал бойынша жән-жақлама пикир жүритиўге, оның ҳеш бир тәрепин дыққаттан шетте қалдырмайға ҳәрекет етеди. Мысалы, бир ғана қосықтың анализине арналған мақаласында төрт-бес теориялық машқаланы усы қосықты таллаўдағы жуўмақларынан келтирип шығарады. Мәселеге усылай жандасыў әдебиаттаныў илиминде зәрүр болған талаплардың бири. Алымның қарақалпақ лирикасына байланыслы изертлеўлериниң бир бағдары әдебий сын менен байланыслы. Поэзия сынында ол поэзиялық шығармаларды баҳалаўда шайырлардың жаңалыққа, айрықша поэтикалық шеберликлерге қарай умтылыўына дыққат қаратады. Алым М.Бердиев, Б.Генжемуратов, Ж.Избасқанов, Ҳ.Айымбетов, К.Қаримов, Н.Төрешова, Х.Дәўлетназаров, С.Ибрагимов, М.Жуманазарова, О.Сәтбаев, Ә.Өтепбергенов ҳәм т.б. шайырлардың лирикаларына сынлық-портретлик бағдарда пикир жүритип, шайырлар дөретиўшилигиниң жаңалығын ҳәм өзине тәнлигин, керек жеринде кемшиликлери де өткир түрде ашып көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, Қ.Оразымбетов қарақалпақ поэзиясы, лирикасы бойынша изертлеўлеринде әдебиат теориясының, әдебий процесстиң, әдебий сынның бир қанша мәселелерин шешиўге ҳәрекет етти. Әдебиаттаныў илимине салмақлы теориялық жуўмақлары менен үлес қоспақта.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. - Нөкис: Билим, 1992.
2. Оразымбетов Қ.К. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. - Нөкис: Билим, 2004.
3. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы». Еки томлық. I, II томлар. Нөкис: «Билим», 2018.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМЛЕРДИҢ ҚУРЫЛЫСЫ

Даниярова З.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Тил лексикасының басқа қатламлары сыяқлы, антропонимлик лексика да тил раўажланыўының барлық нызамлылықларына бағынған ҳалда сол тилдиң сөзлик қоры менен сөзлик курамын дүзиўге қатнасады.

Антропонимлер, бириншиден, тилдиң өз сөзлик байлығынан, екиншиден, басқа тиллерден сөзлерди қабыллаў арқалы пайда болады. Бирақ, соны айтып өтиў керек, басқа тил элементлеринен пайдаланыў дегенде ана

тилинің өз имканиятларын бийкарлау емес, керисинше, хәр бир тил өзинің барлық мүмкиншиликлеринен толық хәм хәр тәреплеме пайдаланыуы нәтийжесинде рауажланады.

Сөзди қурылысы жағынан үйрениу, оның қандай бөлеклерден туратуғынын анықлау үлкен әхмийетке ийе. Бул тил бирликлеринің тәбиятын ашып көрсетиуде, олардың хызметлерин хәм мәнилерин анықлауда жәрдем береді. Бундай изертлеулер қарақалпақ тилинің рауажланыу өзгешеликлерин ашып көрсетиуге, қарақалпақ тили әдебий нормасының қәлиплесиу жолларын, қоңсы қазақ хәм өзбек тиллери менен өз-ара қатнасын анықлауға жәрдем береді.

Сөздің қурылысын үйрениу бойынша түркий тиллерде бир қанша жұмыслар исленди, түркий тиллердеги хәр қыйлы топардағы сөзлердің дүзилиси бойынша өзгешеликлери ашып көрсетилди [1].

Мәнилик бирлик болған қәлеген сөз өзинің фонетикалық, морфологиялық қурамы хәм қурылысына ийе болады. Тилдеги сөзлер өзинің морфологиялық қурамы хәм қурылысы жағынан бирдей болмайды, олар бир морфемадан, еки морфемадан, үш хәм оннан да артық морфемалардан турыуы мүмкин. Антропонимлерди пайда етиуде қатнасқан тил бирликлерин изертлеу, ең алды менен атамалардың пайда болыуына, өзгериуине хәм олардың мәнилерин анықлауға байланыслы мәселелерди шешиуге жәрдем береді. Соның менен бирге олардың лингвистикалық анализи антропонимлердің келип шығыуын анықлауға мүмкиншилик тууғызады.

Меншикли атлардың морфологиялық қурылысын лингвистикалық жобада изертлеу актуал мәселелердің биринен болып есапланады. Сонлықтанда адам атларының грамматикалық қурылысы бир қатар тилши алымлардың илимий мийнетлеринде хәр қыйлы тиллердің материалларында ашып көрсетилген. И.Бегматов өзбек тилиндеги меншикли адам атларын морфографиялық қурылысы бойынша жай, қурамалы хәм қысқарған меншикли адам атлары деп үшке бөлып қарайды. Ол өзбек тилиндеги атлардың морфологиялық, лексикалық, синтаксислик усылларда жасалатуғынын дәлилли мысаллар арқалы сыпатланған.

Т.Жанузақов өзинің кандидатлық дыссертациясында қазақ тилиндеги меншикли адам атларын грамматикалық қурылысына қарай жай хәм қурамалы деп екиге бөлген. Г.Саттаров татарша меншикли адам атларын қурылысына қарай фәйил дүзилимли хәм атлық дүзилимли деп ажыратқан хәм татарша атлардың фонетика-морфологиялық системасына хәм диалектлик өзгешеликлерине жән-жақлама лингвистикалық таллау ислеген. З.Садықов әзербайжан меншикли атларының қурылысын жай ,дөренди хәм қурамалы деп үшке бөлип қарайды. Олардың морфологиялық, лексикалық хәм семантикалық жасалыу усылларын ашып көрсеткен. Түркий тиллердеги адам атларының қурылысы бойынша усындай пикирлер Т.Кусымова ,А.Г.Шайхулова, В.У.Мақыров х.т.б. мийнетлеринде де ушырасады.

Хақыйкатында да қайси бир тилдеги адам атлары дүзилимин алып қарасақ та, қурылысы жағынан жай, қурамалы, дөренди болып топарларға бөлинеди. А.В.Суперенская хәр қыйлы Хинд-Европа тиллериндеги

меншикли адам атларының курилисы дәстүрий жақтан курамалы хәм апелятивлик болады деп тастыйқлайды [2, 31]. Дүня тиллериндеги меншикли адам атлары грамматикалық курылысы жағынан усындай бирдей классификасияға ийе болғаны менен, хәр бир тилдеги қойылған меншикли ат сол тилдің ишки нызамлылықларына бағынады.

Басқа түркий тиллер сыяқлы, қарақалпақ фольклорындағы адам атлары грамматикалық курылысы жағынан жай хәм қоспа болып екиге бөлинеди.

Түбир меншикли адам атлары морфемаларға ажыратыўға болмайтуғын сөзлерден жасалады. Түбир сөз, оның тәбияты, курамы, раўажланыў сыпаты т.б. мәселелер алымлар дыққатын аўдарып келеди. Атап айтқанда, В.В. Радлов, Г.Рамстедт, Э.В. Севортян, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, И.А. Батманов, Б.М.Юнусалиев, Н.А. Баскаков, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак, Б.О.Орузбаева, А.Г.Шайхумов т.б. алымлар менен қатар, қазақ тили материаллары бойынша Ә.Т.Қайдар, А.Ысқақов, А.Қалыбаева, М.Томанов, К.Ш.Хусайынов, Е.Қажыбеков, Б.Сағындықұлы, А.Салқынбай, М.Ескеева, Ж.А.Манкеева сыяқлы илимпазлардың түркий хәм қазақ тиллериндеги түбирлердің тәбиятын изертлеў бойынша мийнетлери бар [3].

Қарақалпақ фольклорындағы түбир меншикли адам атлары атлық, келбетлик, рәўиш хәм фейил сөз шақапларынан жасалады. Атлықлардан жасалған меншикли адам атлары: Қарақалпақ фольклорынан орын алған бундай адам атлары абстракт хәм конкрет атлықлардан бола береді. Абстракт атлықлардан жасалған адам атлары нәрестеге хәм оның келешегине ишки хәм сыртқы орталықларға болған тилек, әрманларға байланысly болып келеди. Бундай атлықларға төмендеги хаял-қызлар атамалары киреди:

Нәсийхатым алмай кетип, **Иззет** қыз,

Қолға түсип, болып жүрме шерменде (46-т, 153-б).

-Алып кете бер, **Сәўле**, -депти Палўанияз сонда (83-т, Аў гүр, 411-б).

Ал ерлерге байланысly атларға төмендегилер киреди:

Бир зайыфдың **Даңқы** болды,

Андын Қысағағыў туғды (80-т, Шежире, 216-б).

Батыр халқы саған деди жетпейди,

Атың буннан былай **Дүнъя**-Бахадир (23-т, Қараман, 404-б).

Бурынғы өткен заманда **Қәўендер** деген бир бай болыпты (67-т, Қыя ерт, 172-б).

Конкрет атлықлардан жасалған адам атлары, тийкарынан алғанда, салыстырыў, теңеў сыпатындағы тилеклерге байланысly қойылады: Хаял-қызларға байланысly қойылған атларға төмендегилер киреди:

Пурханшаның қызы, атымыз **Гүлдур** (66-т, Гүл с, 443-б).

Тағы болды бир қызы,

Атын **Қумыры** қояды (49-т, Х т, 195-б).

Ерлерге байланысly атларға төмендегилерди келтириўимизге болады:

Қанлыкөлде Айдостың,

Молла Қораз, Кекил таз,

Деген еки досты бар еди (54-т, Ад б, 392-б).

Муўса бий әўладлары-Шайқын, Сейтек, Қасым, Досым, **Орак**, Қазый, Юсип хәм Исмайыллар хәммеси де аға султан болып, айырымлары хан атанды(80-т, Шеж, 205-б).

Бул аўхалды еситкен **Темир** патша қатты ашыўы келеди (76-т, Жмб ерт, 521-б).

Саңмурын, **Торғай**, Толыбай,

Хийўаға шаўып бир тынбай (29-т, А б, 143-б).

Келбетликлерден жасалған адам атлары хәр қыйлы түр-түсти, сын-сымбатты билдиретуғын сөзлерден жасалады: Хаял-қызларға байланысly адам атлары: Өткен заманларда Ибрайым деген байдың **Жупар** деген хаялы болған (79-т, Аңызлар, 142-б).

Сол ўақтында Хәмрениң енеси **Мийрбан** кемпир бул хабарды еситип, Хәмрени жоқлап бир сөз деди (55-т, Хүрлика-Хәмире, 416-б):

Зийада саҳибжамал, хусни баркамал, қәдди наўниҳал, йузиниң шуғласйдың көз хирә, күн тийрә булур әрди (61-т, Ғш а, 203-б).

Ерлерге байланысly адам атларына төмендегилер киреди:

- **Ғәрип** Шасәнем дер, ашық Муртаза,

Сен Ләйли, мен **Мәжнүн** болан сәўдигим (19-т, Дтк, 295-б).

Қарақалпақ фольклорындағы жай меншикли адам атларының қурамында, тийкарынан алғанда, атлық, келбетлик, фәйил жасаўшы қосымталар хәм сеплик, бетлик, тартым, көплик жалғаўлары ушырасады. Атлық формалы атлар: -ман//-мен,-пан//-пен, -бан//-бен қосымталары хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер жасаў менен бирге адам атларында да өнимли қолланылады. Адам атларында тек түбир сөзлердиң соңында қолланылады. Т.Жанузақов -ман//-мен,-пан//-пен, -бан//-бен қосымталарының барлық топонимлерде, этнонимлерде, антропонимлерде хәм космонимлерде сақланғанлығын айта келип олардың келип шығыўы жөнинде хәр қыйлы пикирлердиң бар екенлигин көрсетеди. Мәселен, Н.Аристов ман, бан жер, ел мәнисин билдиретуғынлығың, С.А.Аманжолов ман араб тилинде адам мәнисин аңлатып, соңынан аффикске айланғанлығын көрсеткен [2. 54].

Қара батыр, **Айман**, **Байман**,

Бул қуралға ол да келди (29-т, А б, 162-б).

Өткен заманда **Дәўмен** деген бир жигит болыпты (74-т, Юс ерт, 475-б).

-лан//-лен қосымталары қарақалпақ тилинде атлық жасаўшы қосымта ретинде гезлеспейди, тек адам атларында ғана көзге түседи. Илимпазлардың пикиринше, бул аффикс қытай тилиндеги лан сөзинен алынған делинеди. Қытай тилинде бул сөз жас жигит деген мәнини аңлатады хәм адам аты ретинде қолланылады. А.Н. Кононов оғул, оғлан сөзлерниң әўлад, жас, бала, бөке мәнилеринде келетуғынлығын көрсетеди.

Ойланып **Көклен** мамаңыз,

Алла деп турды жайынан (13-т, Қн, 413-б).

Арыслан туўған қалаға,

Хә демей-ақ жетесең (9-т, Ққ, 62-б).

-лык//-лик қосымталары түбір хәм дөрөнди рәуиш, келбетлик, модал жалғанып қолланылады. Бул қосымта белгили бир кәсиптиң атамасын билдиреди, улыўма өсимликке байланыслы жеке атларды билдиретуғын сөзлерге жалғаныў арқалы олардың көплигин билдиреди, тамыр-таныслық, туўысқанлық, жақынлыққа байланыслы мәнилерди аңлатады [4] Сондай-ақ қарақалпақ фольклорында лығ варианты да қолланылады.

Сол Шүйитбай өнип-өсип, оннан **Аманлық**, Шуғыл, Сырлыбай, Жағалтай деген балалар туўылады (79-т, Аңз, 173-б).

Мен **Әдилқутлығ** ханның елине баратырман (79-т, Аңз, 132-б).

-дас//-дес,-лас//-лес қосымталары қарақалпақ тилинде атлық сөзлерге жалғанып ортақлық, шериклик, биргеликлик деген мәнилерди аңлатады.

Жолдас ушып турды “хәзир мине” деп (62-т, Өт б, 330-б).

-ў аффикси фейил түбірлерине жалғанып, ис-хәрекет, просесс атларын аңлататуғын дөрөнди атлықлар жасайды хәм тилек, өтиништи билдирип меншикли адам атларында қолланылады:

Әўеле халық аўзындағы қосықлардан айтып, соңынан маңғытлы

Сүйеў бақсының шәкирти Атажан гөрден хәм Әмет бақсыдан үйренген (79-т, Аңз, 87-б).

Қарақалпақ тилинде дөрөнди меншикли адам атларында атлық жасаўшы -стан, хан,-зар, -им аффикслери де ушырасады.

-стан қосымтасы миллет атына, сондай-ақ өсимлик манисиндеги атлықларға жалғанып, орынды билдиретуғын атлықлар жасалады. Ал фольклорлық шығармаларда болса бундай қосымтаға питкен адам атлары көплек ушырасады.

-зар қосымтасы атлықтың түбіринен аңлатылған заттың молшылығын билдириўши атлықларды жасайды [5, 96]. Ал бул шығармаларда адам атларында қолланылғанда бул мәнисинен қашықласады.

Сейитхәзим сонша жасаған өмиринде бундай алтын түўе, сары мыс теңгеде усламаған адам еди (67-т, Қыя ерт, 99-б).

Атын қойдырды Гүлистан,

Сол қыз жетилди камалға,

Нырқы толмас дүнъя-малға (25-т, Гст, 499-б).

Қарақалпақ фольклорындағы адам атларының қурамында төмендеги келбетлик жасаўшы қосымталар ушырасады:

-лы//ли қосымтасы атлық хәм атаўыш фейил формаларынан соң жалғанып, адамның жағдайына, ойына, сыпатына, истиң аўыр я жеңиллигине байланыслы түсиниклерди аңлататуғын келбетликлерди жасайды. Ал, адам атларында қолланылғанда бул мәнисинен қашықласады.атларында кең қолланылады.

Сол ўақтында Байыр мәрт үш жүз алпыс суўпыларды қатар қойып, «енди ийшаннан Меңлиқалдың қайда екенин сораң» деп, **Ердалы**, Шердалы деген Әдилханның адам сойатуғын жәллатлары бар еди (41-т, Меңлихал, 382-б). Сол ўақта Жаңа қалада **Изейли** хәким екен (79-т, Аңз, 150-б).

Қарақалпақ фольклорындағы адам атларының құрамында фейил жасаушы аффикстердің төмендегі формалары ушырасады.

1. Фейилдің бетлік формалары. Бұл форма адам атларында көбінесе 1-бет бірлік хәм көптік формаларда келеді хәм олар адам атларында төмендегідей формаларда қолланылады.

Қарақалпақтар посып киятырғанда оларға Айбас, **Сағындық** деген киcилер басшылық еткен (83-т, Аў гүр, 343-б).

Менің атым **Сүйиндик**,

Хийуалы менен дос болдым (93-т, Толғ, 257-б).

2. Фейилдің дәреже формалары. Өзлік дәрежесінің -н,-ин,-ыл,-ил,-л аффикслері тийкар фейиллерге жалғанып келеді хәм адам атларында төмендегідей буйырыу мәнісін билдирип келеді.

Атасы оның Арда бий,

Бабасы оның Сүйин бий (48-т, Х Г, 185-б).

Орал байдың ең кишкентай баласы екен (69-т, Бт ерт, 272-б).

Шериктік дәрежесінің -с,-ас,-ес аффикслері тийкар фейиллерге жалғанып, адам атларында тилек мәнісін аңлатады:

Олар үш баланың атын Қызыр ата айтқандай етип Хожаназар, Қосназар, **Төлес** деп қояды (69-т, Бт ерт, 219-б).

Әмелдар менен **Кеңес** бий,

Бестен бөліп екіге,

Байрағын тайын қылады (24-т, 476-б).

3. Фейилдің мейил формаларынан адам атларында буйрық мейилдің -сын//-син аффиксі көбірек ушырасады. Ол меншикли адам атларына тийкар хәм дөренді фейиллерден кейін жалғанып, адамның өтініш тилеклерін билдиреді хәм өнімлі қолланылады:

Ата-ана қойған аты **Улбосын** (62-т, Өт б, 303-б).

-Ха, қайнаға, атымыз керек болса, мынаның аты Мастара, мынаның аты Гүлсара, мынау Бийбиш, мынау Қутығыз, мынау **Турсын**, соны сорап жүрген баба – тас төбеңнен қудай урсын,-деп күлiстi (4-т, Алп, 493-б).

4. Фейилдің мәхәл формаларының анық өткен мәхәлдің III бет ды/-ди аффиксі тийкар хәм дөренді фейиллерге жалғанады хәм төмендегідей формада қолланылады:

Амангелди хәм Төлеген,

Халқын нәсиятқа бөлеген (29-т, А б, 162-б).

Қарақалпақ антропонимлерінің тарихый дереклери ерте дәуірлерден басланып, олардың құрамы жәмиеттің өзгеріуіне хәм хәр қыйлы тиллердің тәсірiне байланысly өзгеріп хәм рауажланып келеді. Усындай жағдайларға тийкарлана отырып, биз қарақалпақша меншикли адам атларының қатарынан орын алған фольклорлық шығармалардағы(дәстанлардағы) меншикли адам атларының морфологиялық құрылысына тоқтап өттік.

Қарақалпақ фольклорындағы жай адам атлары бир жай сөзден жасалып, түбір (қосымтасыз) хәм дөренді (қосымталы) меншикли адам атлары болып

екиге бөлінетуғынлығы белгили. Ал биз мақаламызда дөренди меншикли адам атларының курамында, тийкарынан алғанда, атлық, келбетлик, фейил жасаушы қосымталар хәм сеплик, бетлик, тартым, көплик жалғаулары ушырасатуғынлығын анықладық.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Искаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке: Автореф. дис. ... док. фил.наук. -Алма-Ата, 1964; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках// Структура и история тюркских языков. -М. 1971; Севортян Э.В. Морфологическое описание слова в связи с другими его характеристиками//Тюркологический сборник.-М.,1972; Джикия М. Морфологическая структура слова в турецком языке:.. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Тбилиси, 1975; Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков//Структура слова и механизм агглютинации. - М.,1979.

2. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары.- Нөкис:Билим. 2000.-Б. 54.

3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ана тілі, 1991. - Б384 .; Қайдаров Ә.Т. Структура односложных основ корней и основ в казахском языке. -Алматы: Арыс, 2005. -304 с.; Сағындықұлы Б. Қазақ тілі дамуының этимологиялық негіздері. -Алматы: Санат. 1997. -Б 167.; Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. -Алматы: Қазақ университеті, 1999. -Б 309.; Ескеева М. Орхан–Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері. Филол.ғыл. док. ... автореф, 2007. -48 б; Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. - Алматы: МТДО, 2010. -Б 212.

4. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология.-Нөкис. :Билим 1994.-Б.29.

5.Дәулетов А. Дәулетов М, Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили.-Нөкис: «Билим», 2010.

ГАЗЕТА ТИЛИНДЕГИ ПЕРИФРАЗЛАР

Каллибекова Г.П.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Перифразалар белгили бир шығармалар ямаса күнделикли баспасөз мысалында азлы-кем илимий изертлеу объекти болған. Контексттиң көркемлігін, тәсиршеңлігін тәмийинлеуши көркемлеу куралының бири болған перифразаларды баспасөз тилинде жийи ушыратыуға болады. Газета тилинде перифразаларды бир неше түрлерге бөлип үйрениу мүмкин: шахсты аңлатыушы перифразалар, байрам атамаларын тәрийплеуши перифразалар, мөкан-орын атамаларын баян етиуши перифразалар, нәрсе, уакыя-хәдийселерди баянлаушы перифразалар.

Соның ишинде, *мөкан-орын атамаларын баян етиуши перифразалар* экстралингвистикалық хәм психоллингвистикалық тәсирлер нәтийжесинде жүзеге келеди. Бундай перифразалардың айырымлары объекттиң өзине тән белгисин басқа бир объекттиң белгисине салыстырыу арқалы қайта атау

негизинде пайда болады. Мысалы: «Бул бийбаха мийраслар халқымыздың раўажланыў жолындағы басқышларының айнасы болыўы менен бирге, жасларымызды өзлери туўылып өскен, *киндик қаны тамған топырақты* қәдирлей билетуғын әўлад етип тәрбиялаўда да әҳмийети үлкен» («Қарақалпақ әдебияты» 2019. №11. ноябрь). Бул мысалдағы «киндик қаны тамған топырақ – Ыатан» деген сөзди билдирип тур. «... орта әсир қалаларының бири, *«он еки мың елаттың орайы»* – «Миздахқанның материаллық мәденияты бойынша жаңа мағлыўматлар берилген» («Устаз жолы» 2014.03.05. №20). «Тазғара» - республикамыздағы *тарийхый бес қаланың бири болған Шымбай* елатына арқа дәрўазасынан кире беристеги АПЖ аймағы». («Устаз жолы» 2019.29.04. №16-17). Бул мысалларда да «Миздахқан естелиги» хәм «Шымбай қаласына» үнлес перифразадан орынлы хәм газета оқыўшылары ушын түсиникли усылда пайдалана алған. « – *«Сахрадағы Лувр»* деп тән алынған музей алдында сахра бұлбиллери жанлы ҳаўазда қосық атқарды». «Пайтахтымыздағы И.В.Савицкий атындағы Мәмлекетлик көркем өнер музейиниң *дүнья жүзиндеги екинши Лувр* музей екенлигин таныстырыў мақсетинде мектебимиздиң оқыўшылары, муғаллимлери менен биргеликте музейге саяхатқа барды» («Устаз жолы» 2014.03.05. №20). Бул мысалларда «сахрадағы Лувр» перифразасы арқалы И.В.Савицкий музейи баян етилген. «Мәлим болғанындай, *шаңарақ жәмийетимиздиң тийкарғы буўыны* есапланып, республикамыз Конституциясында оның жәмийет хәм мәмлекет қорғаўында екенлиги белгилеп қойылған». («Ғәрезсизлик хәм нызам» 2019.10.09. №25). Гәптеги «шаңарақ жәмийетимиздиң тийкарғы буўыны» перифразасы газета текстлеринде жийи қолланылыў нәтийжесинде газета оқыўшылары ушын түсиникли болып қалды хәм дизбеклесип қолланылыўшы белгили бир перифразаға айланды.

Газета текстлеринде *байрам атамаларын тәрийплеўде де перифразалар* қолланылған. Мысалы: «... күн менен түнниң теңлескен күни *Наўрыз-Жаңа күн* деп аталады» («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №3. март). «Наўрыз – *жаңаланыў, жасарыў, жаңа күн* деген сөз» («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №3. март). Бул мысалларда да Наўрыз байрамын – *күн менен түнниң теңлескен күни, жаңаланыў, жасарыў, жаңа күн* деген перифразалар арқалы баянлай алған. Кейинги мысал: «Бүгинги күнде *бас Нызамымыздың* жаратылыў тарийхына нәзер таслар екенбиз, ең дәслепп ол халқымыздың ғәрезсизликке қарай бағдарланған айдын жолындағы изленислериниң нәтийжеси екенин көриўимизге болады» («Устаз жолы» 2019.14.12. №48-49). «Мине быйыл *мәмлекетимиз тарийхындағы уллы сәнелерден бири* ғәрезсизлигимиздиң 28 жыллығы белгилеп өтилди». («Ғәрезсизлик хәм нызам» 2019.31.08. №24). Мысаллардағы *бас Нызамымыз* сөзи арқалы Конституция ҳаққында, *мәмлекетимиз тарийхындағы уллы сәне* – ғәрезсизлик ҳаққында сөз болып атырғанлығы белгили.

Газета тилинде айырым *перифразалар публицистлер, журналистлердиң актив қолланыланыўы* нәтийжесинде де пайда болып атыр. Олар көбинесе

сөзлерди тәкирар қолланыўдан сақлайды хәм тексттиң тәсиршеңлигин тәмийнлеўге, образлы мәни пайда етиўге де хызмет етеди. Мысалы: «Пасыллар малийкасы - бәхәр» («Ғәрезсизлик хәм Нызам» 2015.10.03. №7). «... *сахра перзенти сексеўиллер* Аралқумнан ултанының дузлы шаңтозаңларының хаўаға көтерилюден иркип туратуғын, апатшылықтың алдын алатуғын өсимлик болып табылды» («Қарақалпақ әдебияты» 2019. №1. январь). Мысаллардағы *пасыллар малийкасы, сахра перзенти* деп келтирилген перифразалар да журналистлер тәрәпинен дәрәтилди хәм актив қолланылыўшы перифразаларға айланды. «Оларды оқыған *хәр бир поэзия шайдасы* оннан илхамланып, руўхый ләззет алатуғынына гүман жоқ» («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №3. Март. А.Султанов). «Хәр бир халықтың *сөз зергери*, жазыўшылары турмыстан сатираға керекли болған материалларды излейди» («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №4. апрель). Ал, өз нәўбетинде перифразалар бир неше мағаналарды баянлаў мүмкиншилигине ийе екенлигин де көриўимиз мүмкин. Бул мысалларда келтирилген *хәр бир поэзия шайдасы* перифразасы арқалы *оқыўшы, китапхан, газета оқыўшысы* деген мәнилерди баяланып тур. *Сөз зергери* перифразасы *шайыр, жазыўшы, журналист* деген мәнилерди билдиреди. Кейинги мысал: «Ойлайман, *халықтың айнасы* болған телевидениеде ислесек, бизиң де салмағымыз кимгедур аўыр, кимгедур жеңил келип атырғандур». («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №3. март). «Илажсыз қалған Севинч үйиндеги пуллардың да есабын сораған *өмирлик жолдасына* болған ўақыяны айтып бериўине мәжбүр болады («Ғәрезсизлик хәм нызам» 2019.30.11. №33). Гәптеги *халықтың айнасы-телевидение, өмирлик жолдасы-күйеуи* деген перифразалар да газета текстлеринде яғный жазба хәм аўызша формада да кең қолланылады хәм қәлипескен форма сыпатында да алып қараўымызға болады.

Газета текстлеринде перифразалардың қолланылыў өзгешелигин үйренер екенбиз, қандайда бир атаманы екинши бир өзине сәйкес атама менен атаў арқалы контекст тәсиршеңлигин тәмийинлеген хәм мазмунды түсиникли баянлай алғанлығын да көремиз. Мысалы: «Хүрметли Президентимиз де Олий Мажлиске жоллаған Мүрәжатнамасында елимиздеги хәр бир адам «*хадаллық вакцинасы*» менен қорғалса, жәмийет жемириўшиси болған коррупцияның алдын алыўға ерисиўимизди айрықша атап өткен еди» («Қарақалпақстан мәденияты» 2020.08.02. №7-8). Демек, коррупция сөзин баян етиўде «*хадаллық вакцинасы*», «жәмийет ушын қәўипли иллет» («Ғәрезсизлик хәм нызам» 2019.10.09. №25) перифразалары жийи қолланылмақта. «Биреўге гөр қазсаң, өзиң жығыласаң» деген даналық бар. Севинчти бийабырай еткен Нурылла ислеген қылмысы ҳаққында *темир тор* артында ойланып, өзиниң қәтелигин түсинип жетерме екен?!» («Ғәрезсизлик хәм нызам» 2019.30.11. №33). Гәптеги «темир тор» сөзи «түрме, қамақхана» сөзиниң орнына перифраза сыпатында қолланылған. «Өтирик ўәделерден шаршаған жәбиркешлер ҳуқық қорғаў уйымларына мүрәжат етеди. Нәтийжеде «*сақ гарға сагагынан илинип*» суд тәрәпинен тийисли жазаға

тартылды». («Ғәрезсизлик хәм нызам» 2019.31.10. №30). Гәптеги «сақ ғарға сағағынан илинип» перифразасы «жынаятшы» мәнисин билдирип тур.

Предмет яки затты, уақыя-хәдийселерди баянлаушы перифразаларды бирнеше түрлерге ажыратып қарауға болады. Мысалы: инсаният тиришилигин тәмийинлеуге хызмет ететугын, олардың турақлы пайдаланыуы ушын керекли болған нәрселерди баян етиуши перифразалар (суу-тиришилик арқауы, нан-ең уллы нәрсе, өмир – булақтың ағысы), медицина хәм басқа да тарауларға байланыслы перифразалар (ақ қалат ийелери, саламатлық сақшылары, тынышлық сақшылары, көринбес жау, тажлы вирус), инсанның интеллектуал искерлиги менен байланыслы перифразалар (китап-ақыл шырағы, ең жақын дос), өсимликлер хәм хайуанат дүньясы менен байланыслы перифразалар (дала маликасы, хайуанлар патшасы), мәденият хәм спорт тарауына байланыслы перифразалар (сахра бүлбиллери, қыл қәлем ийеси, жасыл майдан, миллионлар ойыны, футбол кароли), инсанияттың информация алыуы хәм тарқатыуы менен байланыслы болған перифразалар (төртинши хәкимят, халық айнасы, көк экран, хауа толқынлары, информация әсири), айырым өнимлерди металлар менен салыстырып хәм байланыстырып қолланыушы перифразалар (ақ алтын, сары алтын, қара алтын), жыл мәусимлери менен байланыслы перифразаларда (пасыллар келиншеги, пасыллар маликасы, ояныу пасылы) газета тилинде кең қолланылмақта. Бул да газета тилинің өзине тән өзгешелегин, мүмкиншиликлерин көрсетеди. Демек, газета тилинде қолланылып атырған перифразалар контексттің мазмунын дурыс хәм анық баянлауға хызмет етип тур. Сондай-ақ, тийкарғы сөзге ямаса заттың, предметтің атамасына үнлес келетуғын перифразалардан орынлы пайдалана алған.

Жуумақлап айтқанда, тилдің көркемлеу қуралларының бири болған перифразалар көркем эстетиканы, эмоционаллық тәсирди тәмийинлеу менен бирге пикирди ықшам етип баянлауда да хызмет етеди. Дерлик газета бетлеринде мақалалардың темасында, рубрикаларында да перифразаларды жийи ушыратыуға болады. Сонлықтан, олардың қолланылыу өриси кең, гәптің тәсиршеңлигин арттырыуда хызмети айрықша. Солай екен, көркем шығармалар менен бирге, газета тилинде де қолланылып атырған перифразаларды үйрениу де тил билиминде айрықша әхмийетке ийе деп есаплаймыз.

НОВЕЛЛА ХӘМ ГҮРРИҢ: ЖАНРЛАР АРАСЫНДАҒЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ

Камалова Д.Э.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Новелла жәхән әдебияттаныу илиминде жанр сыпатында қәлиплесип, илимпазлар тәрәпинен хәр қыйлы аспектте үйренилип атыр [5]. Бугинги күни новелла гурриң жанрынан анық айырмашылыққа ийе екенлиги көпшилик изертлеушилер тәрәпинен айтып өтилген. Ал, қарақалпақ әдебияттаныу

илиминде «гүрриң» хэм «новелла» арасында дифференциаллық қатнас болмады. Новелла 1970-1980-жыллары гүрриң жанрының курамында үйренілди. Қарақалпақ прозасын бириншилерден болып изертлеу объекти етип алған М.Нурмухамедовтың мийнетлеринде новелла гүрриң жанрының курамында аз ғана сөз етиледі [6]. Автор 1956-1964-жыллардағы қарақалпақ прозасында фельетон, очерк хэм гүрриңлер ҳаққында сөз етип, Ғ.Сейтназаровтың «Қызыл қум новелласы»ын да анализлеп, көркемлиги жоқары болған шығарма деп атап өтеди [6, 264]. Изертлеуши топламдағы «Сүйиклим мениң», «Сен қайтып келесең, Гүлжан» гүрриңлеринен соң жоқарыда келтирилип өтилген новелланы таллайды. Көркем таллаудан кейин автордың төмендеги жуўмағы бериледи: «... Әдебиятымызда ески менен жаңаны салыстырып сүүретлеу жаңалық емес. Бирақ та шөлистан қумның еки өмирин-өткендеги хэм ҳазирги көринисин салыстырыу қарақалпақ прозасы ушын жаңа мотив екенлиги сөзсиз... Автор новелланың тийкарғы идеясын түсиниўге оқыўшыны узақтан орап алып келеди. Қуры шаўқым – сүрен, көп сөзлиликтиң жоқлығы, ўақыялардың тәбийғий хэм көркем, исенимли сүүретлениўи оқыўшыны гүрриңниң идеясын исениўге мәжбүрлейди. Бул – ҳақыйқат шеберлик» [6, 267]. Бул шығарманы таллау барысында автордың биресе новелла, биресе гүрриң деп атағанының өзинен-ақ 1960-жылларда әдебияттаныўда гүрриң хэм новелла жанрына дифференциаллық қатнас болмағанлығын, киши эпикалық жанрлар дегенде тек очерк, фельетон, гүрриң ғана арнаўлы сөз етилип, ал новелла жанры өз алдына гәп болмағанлығын сезиўге болады. Мүмкин дыққатқа ылайықлы новеллалық шығармалардың жетерли емеслиги де изертлеушилерди усыған мәжбүрлеген шығар. Демек, М.Нурмухамедовтың прозамызды изертлеуге арналған жоқарыдағы фундаменталь жумысында гүрриң хэм новелланың өз алдына жанр сыпатында бөлип алып қараўды өз алдына мақсет етип қоймаған болса керек. Бирақ та көп ўақыт өтпестен М.Нурмухамедов өзиниң шәкирти С.Баҳадыроваға кандидатлық диссертация жумысына «Хазирги қарақалпақ гүрриңлери» (1956-64-ж) деген теманы тапсырады. Бул жумысты С.Баҳадырова 1970-жылы жақлайды [3]. Автор бул тема бойынша көплеген мақалалр жәриялады. Олардиң ишинде С.Баҳадырованың қәлемине тийисли «Гүрриң хэм новелла ҳаққында» атамадағы мақаласы [4] дыққатқа ылайықлы. Мақаланың атамасынан көринип турғанындай, автор рус хэм өзбек әдебиятшы-илимпазларының илимий-теориялық пикирлерине сүйене отырып, бул еки киши эпикалық жанрдың бир-биринен айырмашылығы хэм уқсаслықлары ҳаққында сөз етеди. Демек, қарақалпақ әдебияттаныў илиминде бул еки жанрға дифференциаллық қатнас 1970-жыллардың басында-ақ қәлиплесе баслаған. Мақалада гүрриңниң өзине тән жанрлық өзгешелигин В.Г.Белинский, Л.Тимофеев, Н.Венгров, Л.В.Шепилова, Л.Г.Абрамович сыяқлы илимпазлардың пикирлери тийкарында дәлиллеген. Илимпаздың бул мақаласында новеллаға қарағанда гүрриң жанрына көбирек итибар қаратылған. Мақала авторы гүрриңниң жанрлық тәреплерин аша отырып, гүрриң үлкен дәстанлардың бапларынан, қыссалардан, жыраўлардың дәстанларды жырлау алдында, хәр баптың характерли

жерлерін хәзирги реалистлик гүрриңнің тамырлары деп көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада гүрриңнің қасында новелланы өз алдына жанр деп қарайтуғын М.Гвегадзе, А.Наумов, В.И.Сорокин, Г.Н.Поспеловлардың пикирлерін келтире отырып, новеллаға төмендегіше анықлама береді: «Оның тийкарғы белгиси етип ұақыяның таярлықсыз бирден басланыұы, өткир сюжетин, күтилмеген жуұмағын, идеялық өткирлигин, хәрекет тезлигин, эффект бирлигин, динамикалылығын т.б. сол сыяқлы белгилерін көзде тутады» [4]. Соңында новелланы өз алдына жанр емес, гүрриң-новелла деген жуұмаққа келеді. Деген менен, биз новелланы гүрриң менен синоним сыпатында қарай алмаймыз. Себеби бүгинги күнде белгили жазыұшыларымыз бенен бирге жас талант ийелери тәрeпинен гүрриңлерден пүткиллей парықланатуғын новеллалар көплек дөретилмекте. Оның жанрлық хәм көркемлик өзгешелигин ашып беріұ елде терең изертлеұлерди талап етеді.

Қарақалпақ әдебияттаныұ илиминде новелла жанры хаққында түсиндирме сөзликлерде, сабақлықларда хәм айырым илимий мақалаларда[2] қысқаша сөз етилгени болмаса, жанрлық хәм көркемлик өзгешеликлери арнаұлы изертленбеді. Қарақалпақ тилинде басылып шыққан әдебияттаныұ атамалары сөзлигинде де, новелланың өз алдына жанр екенлиги былайынша атап өтиледі: «Новелла қахарман өмиріндеги кескин бурылыс жасаған мәұритти қысқа хәм өткир көркем психологиялық түрде сұұретлеұши прозаның киши жанрлық түри. Новеллада: а) ұақыя дәл бир қахарманның өмири менен тарийхый жақтан беккем ажыралмас байланысқа ийе болыұы; б) сюжеттиң күтилмеген жерден басланыұы; в) көтерилип отырған мәселелердиң турмыстан алынған бир тәсирли көркем детальдың этирапына қурылыұы; г) шығармада оғыры қысқа, хәттеки, қас-қағым мәұритке узақ жыллардың да мазмунын сыйдырып жиберіұ х.т.б. оның гейпара жанрлық түрлерден өзгешелигин көрсетеді» [1,147-148].

Хақыйқатында да, новеллада өмир хақыйқатлығы, турмыслық хәдийселер гүрриңге қарағанда қысқа ұақытқа қурылған болып, онда адам қәлбиндеги ишки толғаныс, дебдиұ, ой-сезимлер көбирек терең лиризм менен берилип, тосыннан кескин бурылыслы ұақыялар сұұретленип, ой хәм пикир жуұмағын айқын шешип беріұ айрықша көзге тасланады. Қарақалпақ әдебиятында новелла жанры бойынша К.Смамутов, А.Султанов, М.Таұмуратов х.т.б жазыұшылар үзликсиз жазып киятыр. Сонлықтан да, қарақалпақ әдебиятында өткен ХХ әсирдиң соңғы шерегинен баслап бүгинги күнге шекем пайда болған новеллалардың жанрлық хәм көркемлик өзгешелиги бойынша арнаұлы изертлеұ жумысларын алып барыұ хәм бул жанр шығармаларын өз алдына илимий айланысқа түсириұ зәрүрлиги пайда болмақта. Бул жағдайда гүрриң хәм новелла жанрлары арасындағы парықты хәм олардың өзине тән сұұретлеұ өзгешелигин анықлаұға кең мүмкиншилик жаратылады. Мәселен, М.Таұмуратовтың «Жол шетиндеги көлеңке» [7] новелласы қысқа ұақытқа қурылғаны менен инсаныйлық, меҳир-мухаббат, ар-намыс сыяқлы уллы идеяларды көтерип шыққанлығы менен әхмийетке ийе. Новелланың атамасыда китап оқыұшысында үлкен қызығыұшылық оятады. Шығарманың темасын автор не ушын усылай қойды екен? – деп

ойланасаң. Новелланы оқып шыққаннан кейін оқыушы бұның мәнісін аңлап жетеді деген пикирдемиз. Шығармадағы ұақыялар биринши беттен шофёрдың тилинен хәм авторлық баянлаулар менен араласып бериледи.

«Үлкен жолда жалғыз машина зырлап баратыр. Этирапқа қараңғылық енип, жолдың жарық түскен ғырра бойлары ғана көринеди. Машинаға пәт берип отырған Сәмендер көз ушында жолдың ернегинде қол көтерип турған бир нашарды байқап қалды. Бұны артқы орынлықта отырып киятырған баслығы да көрген қусайды. Сәмендердің ийнинен жиңишке бармақ түртілди де:

–Токтат, алып кетейик, –деди дарылдаған дауыс.

Бұл баслықтың бұрынлы-соңлы әдеті еді. Ол хеш ұақыт жол бойында нашар туқымын таслап кеткен емес. Хәзирде солай болажақ».

Соң ұақыялар күтилмеген жағдайда раұажланып, машинаның артқы орынлығында отырған баслық адам өзинің үйреншикли әдетін ислеп қызға қол салмақшы болады. Усы күтилмеген ұақыя себебинен қахарманлар арасында кескин қарама-қарсылық келип шығып, ұақыяның тез тамамланыуына алып келеді.

«-Уятсыз! Қойың деймен сизге!... Тфу! Малл!- қыздың ғәзеп пенен жеркенишке қосып түкирген түкиригинен майда сууық тамшылары Сәмендердің желкесине де шашырады. Негедур Сәмендер жолаушы қыздың ислеген исине ишинен қайыл болды хәм бойы жеңил тартты!... Соң баслығының тоқтат машынды!- деген бийрығы естилди.

Түс машыннан! - ентигип сөйлеген адамның бұл бұйрығын күтпестен-ақ, қыз машыннан түсти де, үсти басын тәртипке келтирип, жолдың ернеги менен туұры алдына қарап жүрип кетти».

Новелла соңында автор Сәмендер шофёрдың тилинен баянланған монолог арқалы улыўма шығарманың идеясын береді.

«...қыялында ұақыяның бұл курақым тамамланғанлығына рийза болды хәм бұл нешинши мәрте екенин билмейди, бұл қыйсайған адамның қылұасына қайыл болмай жол шетінде қалған қызларға миннетдар еді. Усындай тәкаббыр, қыз намысын сонша ардақлайтұғын қызлардың бар екенлигине, сондай куұанды! Усы қызлар менен дұньямыз дұнья болып турғанын билсе де, кейинги орынлықта жымпыйып отырған адамның хәрекетине тотепки бере алмағанына налынды».

Автордың бұл шығармасы 2004-жылы баспадан шыққан “Қысқа роман” атлы китабында «Түңги проспект» деп қайта аталып, гүрриң деп жәрияланды. Бирақ бұл еки дөретпе арасында айтарлықтай (шығарма атамасында, баянлауда айырым өзгерислер болмаса) өзгешеликлер жоқ. Бұл шығарманың жанрлық өзгешелигине келетуғын болсақ, бизиңше, шығарманың мазмұны гүрриңге қарағанда новеллаға жақын. Себеби, ондағы мазмұн қысқа ұақытқа сыйдырылғаны менен инсанийлық, ар-намыс сыяқлы уллы идеяларды бере алған. Бұл мәселениң хәқыйқый турмыстан алынғанлығы ұақыялардың күтилмеген жерден басланып, сюжеттің күтилмеген шешим менен жуўмақланыуы сыяқлы өзине тән өзгешеликлер бұны толық дәлиллейди. Яғный, шығарма жуўмағында берілген «күтилмеген

күшли тәсир» новелланы гүрриңнен ажыратып алыуымызға тийкар болады. Мине, жанр арасындағы айырмашылық. Новеллаға күтилмеген жуўмақ берилсе, гүрриңде оқыўшы ўақыялардан бурын илгерилеп кетеди. Сондай-ақ, гүрриңде баянлаўшы тәрәпинен хәдийселер сөз етилсе, новеллада шығарма қахарманларының хәрекетлери арқалы ўақыялардың динамикасы тезлиги көзге тасланады.

Улыўма алғанда, характердің белгили бир шараяттағы жағдайын, көринисин, кескин бурылыслы бағдарда, динамикалық сюжетте күшли драматизм хәм күтилмеген, анық шешим тийкарында сүүретлеп берийў новелла жанры ушын айрықша характерли белгилер болып есапланады. Сондай-ақ, новелла жанры бул әдебияттағы ең қысқа хәм жаңалыққа жаны қумар, шебер лиризм, драматизмге толы қызықлы жанр болып табылады. Бул гүрриң жанрынан өз алдына айрықшаланып, өз алдына алып таллаў жасаўды хәм оның әхмийетин тереңирек түсиндирип берийўди талап ететуғын хәрекетшең жанр болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныйў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, «Билим», 1994.
2. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттаныйў. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987; Алламбергенов К. Новелланың жетик шебери (А.Султанов ҳаққында) \ «Әмиўдәрья», 1997, № 3-4.
3. Баҳадырова С. Современный каракалпакский рассказ (1956-64 гг.). – Ташкент, 1970
4. Баҳадырова С. Гүрриң хәм новелла ҳаққында \ «Жас Ленинши», 1970, №10
5. Виноградов И.А. О теории новеллы// Вопросы марксистской поэтики. – М.: Советский писатель, 1972; Бент М.Н. Немецкая романтическая новелла. Генезис. Эволюция. Типология: автореф. дис. докт. филол. наук /М.Н. Бент. – М., 1988; Русская романтическая новелла / сост., подгот. текста, вступ. ст. и примеч. А.Немзера. – М.: Художественная литература, 1989; Мелетинский Е.М. Историческая поэтика новеллы. – М.: Наука, 1990; Wie interpretiert man eine Novelle und eine Kurzgeschichte? Stuttgart, 1993; Aust, Hugo. Novelle. Stuttgart. Weimar.: Verlag J. B. Metzler, 1999.
6. Нурмухамедов К. Шығармалары II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
7. Таўмуратов М. Жол шетиндеги көлеңке // «Қарақалпақстан жаслары», 1999, 4-март.

Т.СӘРСЕНБАЕВ ЛИРИКАСЫНДА ИНВЕРСИЯНЫҢ МАЗМУНҒА ҚАТНАСЫ

Матмуратова Р.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Инверсия лирикада уйкас, буўын, ырғақ сыяқлы косық қурылысы элементлерин шөлкемлестирийўши усыл болып қалмастан, шығарманың ишки мазмунына да тәсир етийў күшине ийе. «Инверсия» (*латынша inversio-орын*

алмастырыу сөзинен) –гәп бөлеклериниң грамматикалық нормадан тысқары жағдайда қолланылыуына тийкарланған стилистикалық усыллардың бири» [1:123]. Орыс әдебияттануы илиминде жарық көрген сөзликлерде инверсияның түрлерге бөлінетуғынлығын айтады. Мысалы, «Литературный энциклопедический словарь» да (М.1987) композициялық инверсия хәм ритмикалық инверсия хәм ритмикалық инверсия деп екиге бөлінген болса, Квятковскийдиң сөзлигинде инверсия усылы ритмикалық инверсия хәм синтаксислик инверсия деп бөлинеди. «Ритмикалық инверсия (латынша *inversio*-орын алмасыу, орын бузылыу) мет-қ қосықларда метрикалық акценттен стопа ямаса кратларда пәтли сөзлердиң сәйкессизлиги; нәтийжесинде қосықтың өзгериске ушырауы. Бундай ритм инверсияланған деп аталады» [2:118]. Ритмикалық инверсия принципери орыс метрикасы тийкарында жаратылған. Инверсияның Бул түри антик дәуир шығармаларында (гекзаметр өлшеминдеги) хәм Грузия метрикасында (Шота Руставели шығармаларында) жүдә белгили.

«Синтаксислик инверсия-гәптеги сөз ямаса фразаның орын тәртибиниң алмасыуы, Бул граматикала ушын тән қағыйда; синтаксислик параллелизмдеги дәл орын алмасыу қосықтағы интонациялық тәсиршеңликти тәмийинлейди» [2:121]. Инверсияның бул түри қарақалпақ поэзиясы ушын тән.

Инверсияның мазмун хәм формаға қатнасы хаққында илимпаз Б.Генжемуратовтың изертлеулеринде үйренілген. ол инверсияның қосық текстинде атқаратуғын хызметин үйрене отырып «...негизги мәни жүкленетуғын сөзлерди грамматикалық қәделер белгилейтуғын орыннан тысқары жерлерге жайластырады. Бундай гәптеги сөзлердиң орнын билип турып өзгертиу тийкарғы пикирди биринши орынға шығарыу ушын исленеди. Бул бир тәрәпи. Сондай-ақ, уйқас, бууын хәм ырғақ бирлигиниң сақланыуы ушын исленеди. Бул –екинши тәрәпи.

Гәптеги сөзлердиң орны көркем пикирди биринши орынға шығарыу ушын өзгертилгени, соның менен бирге уйқас, бууын, ырғақ бирликлерин сақлау мақсетинде солай ислетилгенликтен оқыушы хәм тыңлаушының образлы сүүретлеуді қабыл етиу мүмкиншилиги кеңейеди. Бул –үшинши тәрәпи» [3:54].

Инверсияға ушырап қолланылған синтаксислик бирликлер белгили дәрежеде пикир жыйнақлығын, идеяның бир орайда хәм тәсиршең берилиуін ырғақтың бир тегис хәм тартымлы интонациялық өзгешелигине ийе болыуын, уйқасыушы қатарлардың тәртибин хәм бәнтлик шөлкемлескенлик хызметлерин атқарады.

Түркий поэзияда, улыума бармақ өлшеминде тийкарланған халықлар әдебиятында ритмикалық инверсия дерлик ушыраспайды, тек ғана элементлери (усас тәрәплери) болыуы мүмкин. Бармақ өлшеминдеги қосықлардың тийкарғы мәнилик хәм интонациялық шөлкемлескенлиги синтаксислик инверсияларға байланысly болады. Синтаксислик инверсиялар гәп ағзаларынан тиккелей ғәрезли. Гәп ағзаларының гәптеги орын тәртибине байланысly тәбиятынан келип шығып синтаксислик инверсиялар бир неше

формаларда (гәп ағзаларының биринши планда келиўине байланыслы) қолланылыўы мүмкин. Бул ҳәр бир шайырдың индивидуал изленислеринен, көркем стиллик өзгешеликлеринен ғәрәзли болады.

Биз Т.Сәрсенбаев поэзиясында синтаксислик инверсиялардың косық ишки композициясында муўапық жайластырылыўына байланыслы бир неше түрлерин ушыратыўымызға болады.

Қосықтың бәнтлик дүзлисінде қолланылатуғын синтаксислик инверсиялар бир қатардың инверсияға ушыраўы, үш қатардың инверсияға ушыраўы, бир бәнттиң толық инверсияға ушыраўы, жуп қатарлардың инверсияға ушыраўы негизинде Т.Сәрсенбаев поэзиясында ушырасады.

Үш қатарлы инверсиялар. Шайыр поэзиясында бәнттеги қалеген үш қатардағы гәптиң инверсияға ушыраўынан пайда болады.

Естим дүбелейдей, жаслық хәсерде,
Қонып шыққым келди, жулдызба жулдыз,
Кирмей қулағыма хеш бир тәселе,
Көкирек алып ушты урынды турды.[4:9]

Қосықта улыўмалық бәнтлик мазмун лирикалық қаҳарманның кеўил-күйиниң жаслық ушқынлары менен контраст қойып сүўретлениўинен, оның таўды талқам қылатуғын, хәр нәрседен тайынбайтуғын, алғыр келбети сәўлеленеди. Хәр бир қатарды өз алдына алып қарағанда оларда белгили бир ой-пикир жыйнақлығы көзге түседи. Хәр бир қатар пикир даўамыйлығына ийе болса да, олар нормадағы инверсияға ушырамаған жай гәп тәртибинде берилсе, тамамланған пикирди сәўлелендиреди. Ячний, биринши қатар «Жаслық хәсерде, дүбелейдей естим», екинши қатар, «жулдыз ба жулдыз қонып шыққым келди», үшінши хәм төртинши қатарлар «Қулағыма хеш бир тәселле кирмей, көкирек алып ушып урынып турады» деген тәризде тарқатылады. Ал, олар инверсияға ушыраўы арқалы биринши қатардағы пысықлаўыш гәп ақырына, баянлаўыш гәп басына шығыўы, екинши қатардағы баслаўыш гәп ақырына, қоспа баянлаўыш гәп басына шығыўы, үшінши қатардағы гәп басында келетуғын қулағыма толықлаўышы гәп ортасында, баянлаўыштан кейин келип, баянлаўыштан алдын келетуғын анықлаўышлы баслаўыш гәп ақырына көшиўи арқалы косық қатарларындағы хәр бир жуўмақланған мазмунлық бирлик төртинши қатардағы түсиндириўши бөлекли синтаксислик бирлик хәм биринши қатарда «жаслық хәсерде» бирлигиниң арасындағы мәнилик қатнасларды улыўмаластырып, хәм даралап түсиндириўши бир пүтин бәнтлик мазмун шөлкемлескен.

Шайырдың лирикалық қаҳарманы кеўил кеширмелерин, айралығын жырлаўшы:

Көрдим де лал болдым, сүўреттей қатып,
Күнде батып кеткен, кетти таң атып,
Байланбаған аттың бақаны етип,

Сол жайға силейтип қадады кетти [5:101]-деп жырлайтуғын қатарларда да дәслепки үш қатар өз алдына инверсияға ушырап қолланылған.

Усы сыяқлы үш қатарлы синтаксислик инверсиялар шайыр поэзиясында ең көп қолланылған инверсиялық усыллардан есапланады.

Бир қатарлы синтаксислик инверсиялар:

Т.Сәрсенбаев ой-пикирди бериуде атауыш сөзлерден гәп басында қосық текстинде көбірек пайдаланып, фәйил сөзлерди улыўма шөлкемлестириўшилиқ нокт сыпатында қатар басында бир орында қолланыў жағдайлары ушырасады. Бул бир қатарлы синтаксислик инверсияны пайда етеди:

Қыялый периме, ким ол? Билмедим?

Рас па? Жаңағы мениң көргеним?

Жәхәңдей ишине жыйнап билгенин,

Буйырған биреўдиң жананы кетти! [5:102]

Қосық қатарларын жайып жибергенде бирғана «жыйнап»хал фәйили «билгеним» субстантивлескен табыс сеплигиндеги атлық пенен орын алмасқан. Бирақ усы бир қатардағы инверсиялық усыл бәнтликтің барлық қатарларындағы мазмунды бир орайға жәмлеп, лирикалық қаҳарманның таңланыўшылық сезимин көркем түрде ишки ойланыўлары, екилениўлери тийкарында жеткерип бериўге хызмет еткен.

Бир қатардағы синтаксислик инверсияның тийкарғы өзгешелиги ол бир бәнттің композициялық бирлигин тәмийинлеген. Композициялық түтинлик инверсияға ушыраған сөз яки сөз дизбегинде шөлкемлестириўшилиқ күш түскенде анықланады.

Еки қатарлы синтаксислик инверсиялар:

Шайыр поэзиясында еки қатардың инверсияланған халатлары да ушырайды:

Балам, мине, базар деген усындай,

Көрки үйдеги көрпешениң тысындай.

Сол базарға шығарасаң өзинди,

Турыў ушын астарлықтай қысынбай [5:21]

Төртлик бәнтте дәслепки еки қатар инверсияға ушырамай берилген. Ал, соңғы еки қатарда да инверсияға ушыраған гәп ағзалары бар. Дәслепки еки қатарда қаратпа арқалы лирикалық қаҳарман лирикалық персонажға базардың сыпаттарын избе-из түрли күшли пикирлер арқалы сүүретлейди («усындай» -үйдеги көрмешениң тысындай) Өмирдің ғалма ғаллары менен тәшўиши менен машақаттарын үшінши хәм төртинши қатарлардағы «астарлық» сөзин мәнилик жүклемә берип, «шығарасаң», «турыў ушын», инверсияға ушыраған бетлик хәм көмекши емес фәйил арқалы мәнилик қатнас еле де күшейттирилип берилген. Соңғы еки қатардағы инверсияға ушыраған сөзлер қосықтың пикир тәсиршеңлигин арттырыўға хызмет еткен.

Еки қатарлы синтаксислик инверсиялар тийкарынан қосық қатарларының дәслепки еки қатарлары да, ақырғы еки қатарлары да бириле бериўи мүмкин.

Умыт боп жолыңда азап шеккеним,

Өзи ушын келген яңлы кептерим.

Бетиңе бетимди айна еткениим,

Сениң жаңа түскен күнлериң еди. [5:108]

Бул мысалда инверсиялық өзгешелик дәслепки еки қатарда берілген. Лирикалық қаҳарманның сезимлерин, еске түсириулерин еле де күшейтип бериу ушын қолланылған дәслепки еки қатардағы инверсияға ушырағын пикир үшінши қатарда параллел түрде, төртинши қатарда синтез сыпатында жеткерип берілген. Қосық қатарларын тарқатқанымызда аралас қоспа гәптиң дүзилисине ийе боламыз.

Екин қатарлы синтаксислик инверсиялар шайыр поэзиясында өзинен алдыңғы ямаса кейинги қатарлардағы пикирлерди тереңлестириу ушын қолланылған.

Төрт қатарлы синтаксислик инверсиялар:

Т.Сәрсенбаев поэзиясында төрт қатардың хәр бириниң инверсияға ушырап қолланыу өзгешелигин шайырдың көркемлик изленислеринен дәрек береді.

«Ашыл, батыл болған булақлар бүгин,
Муза кустай сергит саңырау қулақты,
Бес жыл –бес әсирдің арқалап жүгин,
Ақыры заманын баратыр қатты. [5:16]

Мысалға алынған қосық қатарларында инверсияларға ушыраған сөзлер (баянлауышлар) қолланыу орнына қарай төрт қатарда төрт түрли өзгешеликке ийе болған. Биринши қатарда баянлауыш қатар басына шыққан. екинши қатарда баянлауыш гәп ортасында келип инверсия пайда етсе, үшінши қатарда ақырғы сөздің алдында келип, ал төртинши қатарда ақырғы сөздің алдында келип, ал төртинши қатарда да сол сыяқлы дүзилисте қолланылған. Хәр бир қатарда инверсияға ушыраған сөзге логикалық пәт түсип, айтылажақ пикир еле де күшейтилип бериледи.

Қосық бәнтиниң өзгешелигине байланыслы шайыр поэзиясында инверсия алты қатарда да қолланылатуғын жағдайлар ушырасады.

Муҳаббат **қулар ма минген** тағынан,
Жоллар саған **баслар жүрген** ўағымда
Сен жейрандай **үрkip жоқсаң** жанымда,
Сол жүз, сол елеслер, **түссе** есиме
Ериксиз **еремен** үмит көшине
Сағынсам сени! [5:95]

Шайырдың лирикалық қаҳарманы муҳаббатың жалынлы, үмитли, азаплы жолларын, сыпатларын ашыуда алты қатарда да инверсиялық усылды қолланып пикир бирлигин бир орайға, яғный, бир бәнтлик мазмунға жәмлeнген.

Айтылажақ пикир-ой көркемлилигине инверсияның тәсири әсиресе соңғы қатардағы «сағынсам сени!» бөлегинде күшли жеткерилип берілген.

Улыўма, Т.Сәрсенбаев поэзиясында инверсия қосық мазмунына, көркемлигине тәсир етиўши оны тереңлестириўши усыл сыпатында өнимли қолланылған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ҳатамов Н., Саримсақов Б., Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, Тошкент, «Ўқитувч», 1970.

2. Квятковский.А. Поэтический словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1966.

3. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997.

4. Сәрсенбаев Т. Шабыұыл. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.

5. Сәрсенбаев Т. Таңырқант. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995.

OMONIMLER SEMANTIKALIQ QUBILIS SIPATINDA

Kaljanov A.

ÓzRIAQb Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Leksikalıq omonimler leksikologiya tarawınıń izertleytuǵın obyektileriniń ishinde kólemi jaǵınan úlken, ádebiy tilde jiyi qollanılatuǵın, órisi keń hám tildiń baylıǵın kórsetetuǵın bir bólimi. Omonim sózler leksikalıq birlik sıpatında óz mánisine iye. Sebebi, omonimiya tek sırtqı formalarınıń bir-birine usas yamasa jaqınlıǵına emes, al olardıń arasındaqı mánileriniń bir-birinen alıslıǵına da tiykarlanadı. Hár qanday sóz leksikalıq mánili birlik bolatuǵın bolsa, onda omonim sózlerdi de leksika tarawında semantikalıq qubılıs sıpatında tán alıwımız kerek. Qaraqalpaq tilinde sırtqı forması birdey, al, mánileri hár qıylı sózler, yaǵnıy omonim sózler kóplep ushırasadı. Omonim sózler birdey formaǵa hám birdey aytılwǵa iye bolıp, bir neshe mánilerdi ańlatadı. Mısalı:

1. “Músápir afandi, saǵ ol, daha!”-dep,
Türkler qulaq túrip, *jaǵın* tayandı. (I.Yu. “Watan topıraǵı”)
2. “Aqlıńdı basıńa *jaq*”-degen ğoy,
Ata-baba bayaǵı bir zamanda. (I.Yu. Tórtlikler.)
3. Aeroporttan shıǵıp, burıldı baqqa,
Qatara qara tal ırǵalǵan *jaqqa*. (I.Yu. “Watan topıraǵı”.)
4. Jaltań bolıp qay birińe *jaǵayın*,
Jábir qıla bermeń janıma meniń. (I.Yu. Ajiniyazdıń monologı”.)
5. “Bar, taqsır. Shaqırıp bereyik, -dedi,
Jaq, ózimiz barıp kóreyik”-dedi. (I.Yu. “Patsha hám shayır”.)

Bul mısallardaǵı sırtqı forması hám aytılwı birdey sózler - *jaq* sózi. Biraq, mısallardaǵı hár bir *jaq* sóziniń mánileri basqa-basqa. Birinshi mısaldaǵı *jaq* sózi atlıq sóz shaqabına tiyisli bolıp, adamnıń jaǵı yaǵnıy adamnıń bir dene aǵzası mánisinde ekinshi mısaldaǵı *jaq* sózi feyil sóz shaqabına tiyisli bolıp, jaǵıw, súrtiw,

boyaw mánisinde, úshinshi mısaldaǵı *jaq* sózi tárepti, qandayda bir orındı yaǵnıy tamandı bildirip turǵan bolsa, tórtinshi mısaldaǵı *jaq* sózi bolsa -ayın\\-eyin qosımtası menen kelip tur, biraq onıń túbiri de *jaq* sózi bolıp, bunda jaǵınayın, jaqsı kórineyin degen feyildiń tilek meyil mánisinde kelgen. Al, besinshi mısaldaǵı *jaq* sózi bolsa jandı jaǵıw, pidákerlik etiw degen sózdiń sinonimi retinde qollanılıp tur. Bunday sózlerdi jeke turǵan halda hesh qanday bir birinen ajratıw múmkin emes. Omonim sózlerdiń qaysı mánide qollanılıp turǵanlıǵın tek ǵana sóz dizbeğinde, tutas bir gáp ishinde ǵana bir birinen ajratıw múmkin.

Omonimler bir sóz shaqabınan da, hár qıylı sóz shaqaplarınan da jasala beredi. Qaraqalpaq tilindegi omonim sózler tuwısqan qazaq tilindegi omonim sózler menen de sáykes keledi. Mısalı: qaraqalpaq tilindegi toy/atlıq, toy/feyil, toń/atlıq, toń/feyil, sır/atlıq, sır/atlıq, jala/atlıq, jala/feyil, h.t.b. Bul sózlerdiń barlıǵı da qazaq tilinde de usı sóz shaqaplarına kiredi hám omonim sózler bolıp esaplanadı. Bunday sózlerdi kóplep keltire beriwge boladı. Bul qaraqalpaq hám qazaq tiliniń tuwısqan tiller bolǵanlıǵınan derek beredi.

Omonim sózler óz ara eki mánini hám kóp mánini bildiriwi múmkin. Mısalı:

1. Xosh bol endi qırıq jıllıq joldasım,

Bel bayladım sensiz ómir súrmege.

(I.Yu. “Izimbet aǵanıń shılım menen xoshlasıwı”.)

2. Onseri **bel** menen siyseri ketpen,

Jantaq dásteletip, tomar gewletken.

(I.Yu. “Bul jer ele zor boladı”.)

Bunda birinshi mısaldaǵı *bel* (atlıq) adamnıń belin yaǵnıy adamnıń bir múshesin ańlatıp turǵan bolsa, ekinshi mısaldaǵı *bel* (atlıq) sózi diyqansılıqta qollanılatuǵın bir ásbaptı bildirip tur. Demek, *bel* sózi eki mánide qollanılǵan bolsa, dáslepki mısaldaǵı *jaq* sózi bes mánide qollanılǵan. Bul mısallarda keltirilgen omonim sózlerdiń bári de ózleriniń anıq semantikasına, zatlıq mánilerine iye. Olar

mánilik jaqtan qanday da bir predmetti, háreketti, belgini, orındı, eń baslısı uǵımdı ańlata aladı. Sebebi, tildiń tiykargı birligi retinde sóz túsiniledi. Sonlıqtan bolsa kerek, usı dáwirge shekem sózge hár qıylı anıqlama berilip kiyatır. Ol birde bizdi qorshaǵan obyektiv shınlıqtıń tildegi anıq sáwlesi delinse, ekinshiden predmet hám qubılıslardıń ataması, ushinshi bir túsiniкте mánige iye birlikler jıyındısı dep sıpatlanadı. Haqıyqatında da biz obyektiv shınlıqtı, qubılıslardı, olardıń atamaların mánili sesler jıyındısınan quralǵan sóz júzinde tanıymız.

Usı kóz qarastan qaraǵanıımızda sózlerdiń predmetlik-zatlıq mánisi onıń grammatikalıq mánisi bolıp tabıladı. Tilde leksikalıq mánige iye sózler de, leksikalıq mánige iye emes sózler de ushırasadı. Leksikalıq mánige iye emes sózler tilimizde kómekshi sóz xızmetin, yaǵnıy sózlerdi baylanıstırıw hám qosımsha kúsheytiwshi máni beriw xızmetin atqaradı. Olar sózlerge grammatikalıq máni júkleydi. Tilimizde mine usınday kómekshi sózler menen leksikalıq mánige iye sózler de omonim bolıp keletúǵın jaǵdaylar da ushırasadı. Mısalı:

1. Tereń suwda “altın balıq” bar jerge,

Aw salǵanday úymeleser adamlar. (I.Yu. “Dollar”.)

2. “Túsınbeppen-*aw* soǵan men miygeshshe”,

-dep jas jigit jadırıp kúldi. (I.Yu. “Montyor bala sim tartıp keldi”.)

3. “*Ay* ne ushın jalǵız”-dep,

Sırlı soraw bergeniń. (I.Yu. “Romans”.)

4. Pay-pay otaǵası-*ay* gúwlep ótpeysiz,

Nege siz solardı japırıp ketpeysiz. (I.Yu. “Erkin wózek”.)

5. Samal tursa sen bir tegis ırǵalıp oyshań,

Saldamlıraq *oy* oylawdı úyrettiń maǵan. (I.Yu. “Qara tal”.)

6.Qoy barda qonaq kútilip toy sawılar,

Turısı bereket – ğoy, oy jániwar.

(I.Yu. “Shopan xalqı-shınıqqan shól perzenti”.)

Ádette sóz konkret jaǵdayda ğana bir leksikalıq mánige iye boladı. Eger olay bolatuǵın bolsa, biz sóz etip otırǵan omonim sózler de semantikalıq qubılıs bola aladı. Sebebi, omonim sózler sırtqı forması birdey bolǵanı menen olardıń arasında heshqanday ishki baylanıs joq. Olardıń hár biri óz aldına leksikalıq manige iye. Demek, omonimiya semantikalıq qubılıs sıpatında leksikamızdı bayıtıp otıradı.

Omonim sózler tilimizde qalay payda bolǵan? Olardıń júzege keliwine qanday sharayatlar sebep bolǵan? Olarda máni qatnası bayqala ma? Endi usı sorawlarǵa juwap izlep omonim sózlerdiń tilimizde payda bolıw sebeplerine qısqasha toqtalıp óteyik.

Tilimizde omonim sózler geypara kóp mánili sózlerdiń leksikalıq mánileriniń uzaqlasıwı arqalı payda bolǵanlıǵın kópshilik ilimpazlar óz miynetlerinde ayıp ótedi. Mısalı: “tilimizde bir nárseniń túrin bildiretuǵın *kók* degen sóz bar. Bul sóz ertekte de bir bárseniń túrin kórsetetuǵın máni bildirip kelgen. Ol biziń tilimizde aspan degen mánide de, jańa kógerip shıǵıp kiyatırǵan ósimlik mánisinde de, pispegen degen mánide de qollanılıp júr. Bulay dep aytıwımızǵa aspannıń da, jańa kógerip shıǵıp kiyatırǵan ósimliktiń de, pispegen nárseniń de (qawın, ğarbız, miywe, egin h.t.b.) túriniń kók bolıwı múmkinshilik beredi”. Bunday pikirdi qazaq ilimpazları K.Axanovtıńda, Á.Bolǵanbaevtıńda miynetlerinen kóriwge boladı. Bulardan *kún*, *ay* degen sózler de kóp mánili sózlerden payda bolǵan omonimler ekenligin kóremiz. Bunnan kórinip turıptı, tilimizdegi omonim sózlerdiń payda bolıwınıń birinshi túri kóp mánili sózlerdiń mánileriniń uzqalasıwı arqalı kelip shıǵadı eken. Omonimlerdiń bunday túrin leksikalıq jol menen jasalǵan omonimler dep ataymız. Omonimler hár qıylı fonetikalıq qurılısqa iye bolǵan sózlerdiń waqıttıń ótiwi menen sol sózdiń qurılısındaǵı ayırım seslerdiń túsip qalıwı nátiyjesinde, tilimizdegi burınnan qollanıp júrgen sózler menen birdey formaǵa iye bolıw arqalı da jasaladı. Mısalı: attıń yamasa eshektiń jawırına salınatúǵın aǵashtan yamasa temirden islengen qural-saymannıń bir túrin ańlatıw ushın qollanılıp júrgen “er” sóziniń erte dáwirlerde “eger” formasında, terini, teletindi tesip tigiw ushın kishkene aǵash sabı bar temir quraldı ańlatıwshı “biz” sóziniń ertede “bigiz” formasında bolǵanlıǵın etimologiyalıq izertlewler tastıyıqlaydı. Soń tariyxıy shárayatlar nátiyjesinde sóz ortasındaǵı “g” fonemasınıń túsip qalıwı nátiyjesinde “eger” sózi “er” formasına iye bolıp, tilimizde burınnan qollanılıp júrgen batır, márt hám kúyew yaǵnıy hayal adamnıń ómirlik joldası mánilerinde jumсалatúǵın “er” sózi menen, “bigiz” sózi “biz” formasına iye bolıp, betlik almasıǵınıń birinshi bet, sıpayı túri “biz” sózleri menen omonimlik sıńarı payda bolǵan.

Omonim sózler sózlerdiń aqırına hár qıylı affikslerdiń jalǵanıwı arqalı da jasaladı. Mısalı: tuwrama (atlıq), tuwrama (feyil), súrme (atlıq), súrme (feyil), túrme (atlıq), túrme (feyil), súzbe (atlıq), súzbe (feyil) htb.

Sonıń menen birge tilimizdegi omonim sózler basqa tillerden kirgen sózlerdiń formalarınıń sáykes keliwi arqalı da jasaladı. Mısalı: parsı tilinen kirgen kóp sanlı

adamlar toparın bildiretuǵın “alaman” sózi tilimizdegi alaman (bir zattı alıw+feyl) sózi menen, kazaklar dástúrindegi áskerler sárdarı yaǵnıy áskeriy ataqtı bildiriwshi “ataman” sózi biziń tilimizdegi ataman (aqlıqlı adam yáki áke mánisinde+atlıq yamasa oq ataman atıw feyiliniń I bet forması) sózi menen, rus tilinen kirgen “sır” (jeytuǵın awqatlıq zat) sózi qaraqalpaq tilindegi sır (qurıya), “set” (tennis oyınıń basqıshı) sózi set (sótiw+feyl) sózi menen omonim bola aladı. Bunday mısallardı kóplep keltire beriw múmkin.

Solay etip tilimizde omonim sózlerdiń payda bolıwında tórt túrli usıldıń bar ekenligin kórdik.

1. Kóp mánili sózlerdiń mánileriniń uzaqlasıwı arqalı jasalatıuǵın omonimler;
2. Sózlerdiń tildiń rawajlanıw processı nátiyjesinde qurılısındaǵı seslerdiń ózgeriske usırawı arqalı jasalǵan omonimler;
3. Sóz sońına affikslerdiń jalǵanıwı arqalı jasalǵan omonimler;
4. Basqa tillerden kirgen sózlerdiń túpkilikli qaraqalpaq tilinde bar bolǵan sózler menen formalarınń sáykes keliwi arqalı jasalǵan omonimler.

Al, rus til biliminde bolsa omonimlerdiń payda bolıwında besinshi qubılıstıń da bar ekenligin kóriwimiz múmkin. Yaǵnıy omonimlik qatardı payda etip turǵan sózlerdiń ekewi de basqa tilden kirgen sózler hám olar rus tilinde de jiyi qollanıladı. Mısalı:

Bak (gol) – sudnonıń joqarı polubasınıń aldınǵı bólimi.

Bak (fr) – suyıqlıq quyıp qoyatuǵın úlken ıdıs.

Reyd (angl) – hárekettegi qurallı kúshlerdiń kútilmegen hújimi.

Reyd (gol) – suw keńisligi.

Fokus (lat) – qıya yamasa sáwlelengen nurlardıń kesiliske tochkası.

Fokus (nem)–tryuk, kino yamasa cirk artistleriniń orınlaytuǵın quramalı háreketleri.

Kórip ótkenimizdey omonim sózlerdiń tilimizde payda bolıw jaǵdayları joqarıdaǵı sebeplerge baylanıslı. Degen menen omonimlerdiń payda bolıw máselesi boyınsha til biliminde talas-tartıslı pikirler bar. Demek bul sonı kórsetedi, dáwirler ótip tildiń rawajlanıwı menen jańadan-jańa omonimler payda doladı hám úlken ilimiy izertlew obyektine aylanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бердимуратов Е, Дәўлетов А. «Хәзирги қарақалпақ тили». – Нөкис, 1979. – Б 196.
2. Аханов К. Қазақ тілінідегі омонимдер. – Алматы, 1958.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1988. – Б. 32.

DÁSTANLARDA XALIQ PROZASINIŇ QOLLANILIWI

Maksetova F.A.

O`zR IA Qb Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Dástanlarda xalıq prozasınıń qollanıluwı, aytıs-juwaplardıń xarakterli belgileri, aforizmler, usırma sózler, naqıl-maqallar dástannıń sóz baylıǵın úyreniwde ayrıqsha áhmiyetli. Bular tutası menen dástannıń ajıralmas atributları sıpatında onı tolıqtıradı hám kórkemlik dárejelerin kóteriwege, syujetlerdi, epizodlardı bir-biri

menen tutastırıwǵa, waqıyalardı qalıplestiriwge xızmet etedi. Ádette lirikalıq dástanlardǵı proza basqa janrdǵı dástanlardan parq qıladı. Máselen, qaharmanlıq dástanlardǵı prozada waqıyalar obrazlar haqqında sóz etilse, liro-epikalıq dástanlarda ol kelesi qosıqtıń atqarılıwına imkaniyat tayarlaytuǵın xızmetti atqaradı. Sonday jaǵdayda da lirikalıq dástanlardǵı proza waqıya ulıwma sáwlelenbeydi, dep shegaralawǵa bolmaydı. Olarda da waqıyalı proza azlap bolsa da orın alatuǵınlıǵın atap ótiwimiz tiyis. Biraq prozanıń basım bólegi poeziyalıq dóretpelerdi baylanıstırıwda járdemshi qural wazıypasın orinlaydı. [3, 36-37] «Dástannıń ideyalıq mazmunı menen kórkemlik ózgesheligi poeziya menen bir qatarda proza járdemi menen beriledi. Mine sonıń ushın da proza dástannıń poetikasın sóz etkende belgili izertew obyekti boliwi kerek» [2, 267] degen professor Q.Maqssetovtıń pikirini durıs dep, onı «Sayatxan Hámire» dástannıń mısasında tastıyıqlawǵa háreket qılamız. Dástanda waqıya proza menen «Qádim áyyemgi» degen epikalıq waqıt penen baslanadı. Onda Hámireniń tuwılıwı, Sárbinaz benen atastırılıwı, waqtı-sáti jetip úyleniwı, Hámireniń túsinde Sayatxandı kórip ashıq bolıwı hám ashıqlıq saparına tayarlanıwı qısqasha bayanlar menen beriledi. Qosıq túrindegi dialoglar monologlar baslanbastan burın qısqasha prozalıq bayanlamadan keyin «bir sóz dedi», «bir sózdi ayttı», «bul sózdi aytıp turdı», «bul sózdi ayttı», «bir ǵázzel ayttı», «jáne bir sóz dedi», «Hámireni sorap, Sayatxannıń juwap bergeni», «bir muxannes oqıdı» hám taǵı basqa kirispeler menen qosıq tekstleri baslanıp ketedi. Usınday jaǵday bastan-ayaq qaytalanadı. Álbette, bular baqsı sózleri hám tekste hár qıylı túrde sáwlelenedi. Joqarıdaǵı qosıqlarǵa kirispe túrindegi proza Juman jırawdıń atqarıw usıllarına tiyisli. Mináj baqsınıń atı menen aytılatuǵın prozalıq bayanlawlar sál basqashalaw. Ol «bir-eki awız sóz aytıp turǵan usaydı», «bir-eki awız sóz aytıp tur», «bir juwap aytıp tur», «bir-eki awız qosıq aytıp tur», «ne dep tur», «ne dep tur eken» hám taǵı basqa sıyaqlı sózler arqalı bayan etiledi. Bunnan kórinip turǵanıday, dástandı atqarıwshı baqsılar dástandaǵı prozanı shártli túrde óz qálewinshe atqarıp, múmkinshiliginde oǵan avtorlıq qatnasta boladı. «Jıraw (bul jerde baqsı dep túsinssek te boladı) dástandaǵı prozanıń jay atqarıwshısı ǵana emes, al dóretiwshisi de. Sonlıqtan onıń sózleri waqıyanı bayanlawda ǵana emes, al, baqlawda, qaharmanlardıń obrazın ashıwda, olardı sóyletiwde de, qaharman háreketlerin tábiyat qubılısların súwretlewde de ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı» [2, 272], degen professor Q.Maqssetovtıń pikiri baqsılarǵa da tiyisli dep esaplaymız. Al qosıq tekstleri dástannıń poeziyası qaharmanlardıń monologları, dialoglarınan ibarat boladı. Solay etip, dástandaǵı proza hám poeziya birin-biri tolıqtıratuǵın epikalıq kórkem usıldı payda etedi. Usınday formalıq ózgeshelikler barlıq dástanlarǵa da xarakterli ekenligin eskerte otırıp, professor Q.Maqssetov minaday juwmaqqa keledi: «Dástanlardıń bólim-bólim prozalıq epizodlardıń baslanıwı hám tamam bolıwına baylanıslı keltiriletuǵın formalardı kórsetiw menen bul formalardıń dástannıń tili menen, qaharmanlardıń xarakteri, sózi menen, ásirese, dástandı atqarıwshı jıraw-baqsınıń atqarıw manerası menen tereń baylanıslı ekenligin aytıw kerek» [2, 269].

«Sayatxan-Hámire» dástanındaǵı prozada epikalıq xarakterdegi, geyde anıq geografıyalıq atamadaǵı qala, el, jer, taw, dárya, kól atamaları, aralıq, waqıt

ólshemleri keń orın aladı. Máselen, qaraqalpaq versiyasınıń Mináj baqsı variantında «Xazar eliniń Gánjıqarabağ degen sháhárinde» degen anıq geografiyalıq orın kórsetilgen. Juman baqsı variantında «Qádım áyyemimde, Ázerbayjan wálayatında» dep baslanǵan. Bular ekewi de formalıq ózgesheliklerge iye bolǵanı menen, waqıyanıń bolǵan jerin bar geografiyalıq orın menen belgilewdi shetlep ketpegen.

Dástan prozasında qaharmanlardıń dialogları da kórkemlik jaǵınan úlken áhmiyetke iye. Olar bir-biri menen sóylesiw arqalı óz oy-tuyǵıların ortaǵa taslap hám pikir alısıp, dástannıń mazmunın keńeytiwge hám rawajlandırıwǵa jol ashıp baradı.

Dástanlardaǵı qara sózlerdiń uyǵaslı túrde bayanlanıwı da burınnan kiyatırǵan dástúrli xalıqlıq kórkem sóylewdiń epikalıq úlgerin sáwlelendire aladı. Professor Q.Maqsetov proza uyqaslarınıń muzıkaǵa beyimliligin, atqarıw ushın qolaylılıǵın belgiley otırıp, «bul proceste jıraw-baqsılardıń improvizatorlıq usıllarında kórinisi bayqaladı. Dástandaǵı prozanıń uyqasımılıǵı, onı ertek proza janrınan da ayırıp turadı», [2, 271-272] degen itibarlı sheshimge keliwinde de dástan prozasında paydalanılǵan sózlerdiń óz-ara bir-birine jaqın ırǵaqlı únlesip keliwi názerde tutılǵan. Máselen, Hámire saparǵa atlanıp baratırǵandaǵı Sárbinazdıń háreketleri «Oramalıń qıya shalıp, kórgenlerdiń aqlın alıp, Hámirejannıń oń tárepinen aylanıp, aldına túsip alıp, rawan boldı» [1,194], dep bayan etedi. Bunday uyqasımılı sózler qaharmanlardıń kelbetin, háreketlerin proza menen táriyplewde jıyǵı paydalanadı.

«Sayatxan-Hámire» dástanındaǵı proza janrınıń tásirsheńligin, utımlılıǵın anıqlawda onda qollanılǵan naqıl-maqallar, ushırma sózler, tawıp ayılǵan orınlı gáppler de ádewir áhmiyetke iye. Bular bolıp atırǵan háreketlerge, waqıyalarǵa, oy-tuyǵılarǵa baylanıslı ayılǵanlıqtan, sana-sezimlerimizdi tez biylep aladı. Dástan mazmunınıń belgili bir epizodların tez túsiniw alıwǵa, tek túsiniw ǵana qoymay, olardı sanamızǵa tereń ózlestirip alıwǵa tiykar tayarlaydı. Máselen, Mináj baqsı variantındaǵı Ashıq Axmet penen Seydaxmettiń quda bolıw motivinde «Adamnıń niyeti – joldası» degen naqıl paydalanıladı. Biziń xalqımızdıń qálbinde «niyetin haq bolsa, ol álbette orınlanadı» degen iygilikli pikir qalıplesken. Sonıń ushın da olar perzentli bolıw ushın aqlay quda bolıp, maqsetlerine erisiwdi árman etedi. Haq niyetlerin ózlerine joldas qıladı. Ashıq Axmet perzentiniń jalǵız ózin jiberiwge kózi qıymay, onıń menen birge saparǵa atlanıwı da «Sher qay jerde bolsa, pánjesi sol jerde» degen naqıldı ózine tayanış etedi. «Qoy, ulımnıń izinen keteyin. Ulım óli jerde óli bolayın, tiri jerde tiri bolayın» dep, tapqan qárejetin aldı» [1, 196]. Bunda Ashıq Axmet ulın sherge teńep, onıń pánjesi bolıwǵa, yaǵnıy, ǵamxorshı bolıwǵa kerek bolatuǵınlıǵın tereń túsingenligi dıqqat-itibarǵa alınadı. Atasınıń Sayatxanǵa islegen ersi qılıqların jaqtırmaǵan Hámire atasına «Qolın menen egipseń, moynıń menen tart» degen ibararı aytadı. Bunda da «óz ǵúnayındı óziń juw» degen túsiniw bar. Sońınan Hámire ashıw ústinde alǵan niyetinen bas tartıwdı oylaydı. Sonda ol oylanıp «Biytke ashıw etip, tonındı otqa salma» degen, dep ózin-ózi aqıllandırıp, qapa kewlin jámlep aladı. Ulıwma, dástanda keltirilgen naqıl-maqallar atqarıwshılardıń sózleri menen ayılıp, qaharmanlardıń háreketlerin, obrazların kórkem sáwlelendiriwge xızmet etedi.

Dástan prozasında ushırma sózler de jiyi qollanılǵan. Olar kópshilik jaǵdayda qaharmannıń psixologiyalıq halatların, háreketleriniń payda-ziyanlıǵın, kúyinish-súyinishlerin sáwlelendiriwde kózge taslanadı. Biz joqarıda belgilep ótkenimizdey, «Sayatxan-Hámire» dástanında prozadan góre qosıq tekstleri kóbirek paydalanılǵan hám ondaǵı prozalıq tekstlerde sóz etiletuǵın waqıyalı syujetler az sanda gezlesedi. Proza basım tárepi menen bir qosıq penen ekinshi qosıqtı baylanıstırıw ushın xızmet etedi. Soǵan qaramastan, dástandaǵı qosıqlar menen qara sózler bir-biri menen tıǵız baylanısta bolıp, dóretpeni kórkemlik hám mazmunlıq jaqtan bayıtıwda teńdey áhmiyetke iye. Olar hár qaysısı ózlerine tiyisli funktsiyalardı atqarıwı nátiyjesinde dástan tolıq sapalı mazmunǵa iye boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaq folkları. XIV-t. «Ǵárip ashıq», «Sayatxan-Xamra». Baspaǵa tayarlaǵan A.Alimov, Q.Maqsatov, A.Tajimuratov, T.Niyetullaev, M.Nizamatdinov. – Nókis, Qaraqalpaqstan, 1985.
2. Максетов Q.М. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент: ФАН, 1965.
3. Мирбадалова А.С. Туркменский романический эпос. В кн. «Хурлукга и Хемра», «Саят и Хемра». – М.: ГРБЛ, 1971.

МАЗМУНЫ

Бағадырова С. Қарақалпақ әдебиеттаныу илиминің көрнекли ұәжили.....	3
Хошаниязов Ж. Академик М.Нурмухамедовтың қарақалпақ фольклорын изертлеудеги хызметлери (М.Нурмухамедовтың 90-жыллығына).....	7
Бекбергенова З.У., Сарсенбаева А.К. Марат Нурмухамедовтың өмири хәм дөретиушилигиниң әдебиеттаныу илиминде изертлениуи.....	15
Палымбетов К.С. Эпослар – Марат Нурмухамедов изертлеулеринде.....	24
Утемуратова Х.Қ. М.К.Нурмухамедовтың илимий мийнетлеринде повестлердиң үйренилиуи.....	28
Қалендерова А. М.К.Нурмухамедовтың «А.С.Пушкинның ертеклери хәм орта азия халықларының фольклоры» атлы мийнети ҳаққында.....	30
Mambetnazarova R. The academician Marat Nurmukhamedov's contribution to the karakalpak literary science.....	33
Бекбергенова А.У. Ө.Хожаниязовтың гүрриңлери М.Нурмухамедов изертлеулеринде.....	37
Бекбергенова З.У. Қарақалпақ романларының ғәрезсизлик жылларында изертлениуи.....	41
Альниязов А.И. Сөз гәўхарын қәстерлеген уллы шайыр.....	58
Альниязов А.И. Тил мәселеси дилетантлықты көтермейди.....	64
Нажимов П.А. Сеплик аффиксли рәуишлер ҳаққында.....	69
Нажимов П.А. Фейилдиң дәреже көрсеткишлериниң сөз жасаўға қатнасы..	71
Палымбетов К.С. «Оғуз-Қыпшақ дәуириниң эпик мийраслары («Оғузнама» хәм «Қоблан»).....	74
Утемуратова Х.Қ. Қарақалпақ повестлериниң ғәрезсизлик жылларында изертлениуи мәселеси (1991-2020-жыллар мысалында).....	81
Бекбергенов Қ.А. Хәзирги қарақалпақ тилинде тәкирар рәуишлердиң жасалыўы.....	87
Бекбергенов Қ.А. Илимпаз хәм жазыўшы.....	91
Нуратдинова Г.Қ. Ғәрезсизлик дәуиринде қарақалпақ халық қосықларының изертлениу мәселесине.....	93
Нуратдинова Г.Қ. Қарақалпақ халық жоқлаў қосықларының жыйналыўы, изертлениуи тарийхынан.....	101
Байниязова Т.Қ. Қарақалпақ әдебиеттаныўының негизлерин үйрениу мәселесине.....	107
Байниязова Т.Қ. Қарақалпақ әдебиеттаныўында келешектеги изертлеулер бағыты.....	110

Бекимбетов А.М. Қарақалпақ халық прозасы хәм онда эпсана жанрының тутқан орны.....	120
Бекимбетов А.М. Пайғамбарлар хәм әўлийелер ҳаққында халық эпсаналар.....	126
Өтениязов П.Ж. И.Юсуповтың шығармаларында ертеклик мотивлер, сюжетлер, эпизодлар.....	135
Мамбетназарова Р. Камал Худайбергенов – известный каракалпакский учёный и критик.....	138
Esemuratov A. Xojeli rayonı toponimiyasında qollanılatusın qospa toponimler.....	141
Esemuratov A. Xojeli rayonı toponimiyasında qollanılatusın dara toponimler..	144
Альниязова Г.А. Нақыл-мақаллар синтаксиси мәселесине.....	147
Оразымбетова Э.Ш. Қарақалпақ халық жумбақ хәм жаңылтпашларына тийисли илимий изертлеўлердиң анализи.....	149
Сайымбетов Ш.О. Ғ.Сейтназаровтың «Саҳра сазлары» поэмасының жанрлық өзгешеликleri.....	163
Өтениязова Х. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының изертлениў тарийхынан.....	165
Тлеуниязова Г. Лирикалық шығармада сыртқы композициялық бирликлер.....	170
Тлеуниязова Г. Қуўанышбай Оразымбетов – қарақалпақ лирикасын изертлеўши алым.....	174
Даниярова З. Қаракалпақ фольклорындағы антропонимлердиң қурылысы.....	177
Каллибекова Г.П. Газета тилиндеги перифразалар.....	183
Камалова Д.Э. Новелла хәм гүрриң: жанрлар арасындағы дифференциация.....	186
Матмуратова Р. Т.Сәрсенбаев лирикасында инверсияның мазмунға қатнасы.....	190
Kaljanov A. Omonimler semantikalik qubilis sipatında.....	195
Maksetova F.A. Dástanlarda xaliq prozasiniń qollaniliwi.....	198

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Ўзбекстан Республикасы Илимлер
академиясының ҳақыйқый ағзасы, Ўзбекстан
хәм Қарақалпақстан Республикаларына
хызмет көрсеткен илим ғайраткери
Марат Көптилеуович Нурмухамедовтың
90 жыллық юбилей сәнесине бағышланған
илимий семинар

МАТЕРИАЛЛАРЫ

Редколлегия:

Альниязов А.И. (бас редактор)
Нажимов П.А. (жуўаплы редактор)
Хошниязов Ж.
Бекбергенова З.У.
Бекимбетов А.М.

«Miraziz Nukus» JShJ baspaxanasında basıldı
Ўзбекстан Республикасы баспа сөз хәм хабар агентлигиниң
2018-жыл 16-майдағы № 11–3059 litsenziyası.
Кólemi 12,75 баспа табақ. Қағаз кólemi 60x84 1/16
Buyırtpa №163-20. Jámi 100 nusqa